

PA 18374

UNIVERZITET U BEOGRADU
18374/04

**UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET**

Mentor:

Prof. dr. Anđelko Milić
Filozofski fakultet, Beograd

Članovi komisije:

Prof. dr. Anđelko Milić
Filozofski fakultet, Beograd
Doc. dr. Marijke Tomićević
Prof. dr. Branka Pantić

LILIJANA M. ČIČKARIĆ

**DRUŠTVENA TRANZICIJA I ULOGA PORODICE
U PROCESU POLITIČKE SOCIJALIZACIJE
- INTERGENERACIJSKA STUDIJA U SRBIJI -**

- Doktorska disertacija -

Datum odbrane:

Datum promocije:

Beograd, 2004

Mentor:

Prof. Dr Andjelka Milić
Filozofski fakultet, Beograd

Članovi komisije:

Prof. Dr Andjelka Milić
Filozofski fakultet, Beograd

Doc. Dr Smiljka Tomanović
Filozofski fakultet, Beograd

Prof. Dr Dragan Popadić
Filozofski fakultet, Beograd

Prof. Dr Milovan Mitrović
Pravni fakultet, Beograd

Datum odbrane: _____

Datum promocije: _____

Ključne reči: Porodica, politička socijalizacija, generacijski transfer, politička identitet.

DRUŠTVENA TRANZICIJA I ULOGA PORODICE U PROCESU POLITIČKE SOCIJALIZACIJE - INTERGENERACIJSKA STUDIJA U SRBIJI -

Apstrakt

Osnovni cilj istraživanja je bio da se osvetle fundamentalni problemi vezani za proces političke socijalizacije u porodici, odnosno da se odgovori na pitanja, koliki je intenzitet uticaja porodice na proces političke socijalizacije, kojim mehanizmima porodica utiče na formiranje političkog identiteta pojedinca i da li je u vreme radikalnih društvenih promena došlo do (dis)kontinuiteta u vrednosnim orijentacijama i političkoj kulturi starije i mlađe generacije? Rezultati istraživanja potvrđuju već ustanovljene nalaze u prethodnim istraživanjima kod nas i u svetu, da je specifična politička atmosfera glavni mehanizam posredstvom koga se vrši transfer političke kulture sa jedne na drugu generaciju. U porodicama gde je politička atmosfera razvijenija, transfer političkog znanja i iskustva sa roditelja na decu je uspešniji. Što je odnos roditelja prema politici aktivniji, to su i afinitet prema političkom aktivizmu i političkoj participaciji, politička kompetencija i politička efikasnost više izraženi kod adolescenata.

Zainteresovanost za politiku i političku participaciju je i u tesnoj vezi sa kulturnim i socijalnim kapitalom porodice, koji uključuje obrazovne karakteristike roditelja, njihovo poreklo, socijalni status, mrežu društvenih kontakata i veza. Adolescenti koji potiču iz porodica sa nižim kulturnim i socijalnim kapitalom, imaju manje mogućnosti da se uspešno politički obrazuju, socijalizuju i kasnije integrišu u politički život. Rezultati istraživanja nedvosmisleno ukazuju da je i organizacija porodičnog života jedan od veoma važnih mehanizama za stvaranje specifične političke atmosfere. Porodice u kojima vlada veća autonomija i participacija članova u donošenju odluka, gde je labavija struktura i u kojima su odnosi egalitarniji i demokratičniji, predstavljaju pogodnije tlo za razvoj socijalne odgovornosti, veće političke kompetencije, efikasnosti i veće političke participacije.

Ključne reči: Porodica, politička socijalizacija, generacijski transfer, politički identitet.

SOCIAL TRANSITION AND THE ROLE OF FAMILY IN POLITICAL SOCIALIZATION PROCESS -INTERGENERATIONAL STUDY IN SERBIA -

Abstract

The key issue of the study is to examine the fundamental problems of political socialization in the family, to measure the intensity of the family impact on this process, to detect mechanisms used for political identity formation and to answer the question, have radical social, political and historical changes effected the value system, producing discontinuity in political culture of two generations. The research results proved conclusions found in previous studies that specific political atmosphere is one of the chief mechanisms for generational transfer of political culture. In the families with developed political atmosphere, parents-offspring transfer of political knowledge and experience is more successful. When parents have more active attitudes towards politics and social participation, adolescents' behaviour is more politically competent and effective.

Interest for politics and political participation is closely connected to social and cultural capital of the family which involves parents' education, social status, profession, background, social networks. Adolescents from families with lower level of social and cultural capital have less chances for successful socialization and integration in political life. Adolescents whose parents have higher education level, good social and economic background and developed social ties and contacts, demonstrate greater interest in politics and higher level of social responsibility. Research results show that organization and structure of the family life is another important mechanism for developing of political atmosphere. Families with larger personal autonomy of their members and higher participation in decision making processes, with slack structure and more egalitarian and democratic relations, represent fertile ground for development of social responsibility, political competence, political efficacy and higher political participation.

Key Words: Family, political socialization, generational transfer, political identity.

SADRŽAJ

UVOD	8
1. Dinamika procesa političke socijalizacije	12
1.1. Definicija koncepta političke socijalizacije	12
1.1.1. Pojmovno određenje	12
1.1.2. Faze procesa političke socijalizacije	15
1.2. Različiti pristupi u proučavanju političke socijalizacije	18
1.2.1. Sistemski, individualistički i interaktivni pristup	18
1.2.2. Socijalno-psihološke, sociološke i kulturološke teorije	21
1.3. Razvoj političkog identiteta u porodici	25
1.3.1. Pregled rezultata relevantnih istraživanja	25
1.3.2. Faktori političke socijalizacije i porodična organizacija	29
2. Društvena konstrukcija političkog identiteta	34
2.1. Identitet u postmodernom kontekstu	34
2.1.1. Makrostrukturalni faktori i izbor paradigme odrastanja	34
2.1.2. Globalizacija i "strukturisana" individualizacija	36
2.2. Socijalizacijski okvir tranzicijskih društava	41
2.2.1. "Glokalizacija" i tranzicija	41
2.2.2. Rekonstrukcija vrednosnog sistema	47
2.3. Socijalna i politička participacija	49
2.3.1. Dva tipa socijalnog aktivizma	49
2.3.2. Participacija u društvenim promenama	53
3. Politika iz generacijske perspektive	57
3.1. Interakcija socijalizacijske i generacijske hipoteze	57
3.1.1. Generacijaka paradigma	57
3.1.2. Socijalno, istorijsko i životno vreme	59
3.2. Politički identitet u Srbiji devedesetih	65
3.2.1. Kontekstualni faktori političke socijalizacije	65
3.2.2. Generacija "istorijske nade"	69
3.3. Porodična socijalizacija i politika	74
3.3.1. Vaspitna praksa roditelja	74
3.3.2. Transfer političke kulture	76

4. Intergeneracijska studija političke socijalizacije	79
4.1. Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja	79
4.1.1. Predmet i ciljevi istraživanja	79
4.1.2. Hipoteze istraživanja	83
4.1.3. Kontekstualizacija problema	86
4.2. Metod istraživanja	92
4.2.1. Tehnike i instrumenti istraživanja	92
4.2.2. Dizajn uzorka	94
4.2.3. Problemi i teškoće	95
5. Socijalni i kulturni identitet porodica	98
5.1. Osnovne karakteristike ispitanika	98
5.1.1. Socijalna identifikacija	98
5.1.2. Obrazovna i profesionalna struktura	101
5.2. Društveni status porodica	107
5.2.1. Generacijska reprodukcija siromaštva	107
5.2.2. Lična i društvena perspektiva	111
5.3. Kultura porodičnog života	114
5.3.1. Doživljaj porodice	114
5.3.2. Vaspitni stil i tip porodične organizacije	117
6. Politički relevantno znanje i iskustvo	122
6.1. Zainteresovanost za politiku	124
6.1.1. Važnost i značaj politike	124
6.1.2. Uticaj rane političke socijalizacije	129
6.2. Informisanost i komunikacija o politici	130
6.2.1. Obim i način obaveštavanja	130
6.2.2. Razgovori o politici u porodici	134
6.3. Poznavanje političkih sadržaja	138
6.3.1. Razumevanje i tumačenje političkih pojmova	138
6.3.2. Procena aktuelne situacije u društvu	142
7. Političke vrednosti i ideološki stavovi	147
7.1. Vrednosne preferencije	148
7.1.1. Tolerancija i socijalna distanca	148
7.1.2. Tradicionalizam versus modernizam	150
7.1.3. Grupna identifikacija	155

7.2. Ideološki profil ispitanika	158
7.2.1. Politička orinetacija	158
7.2.2. Poverenje u institucije države i društva	1610
7.2.3. Ciljevi i pravci razvoja društva	164
8. Participativna kultura u porodici	167
8.1. Politički aktivizam	167
8.1.1. Političko ponašanje i kultura u tranziciji	167
8.1.2. Odnos prema političkom delovanju	169
8.1.3. Politička efikasnost i kompetencija	174
8.2. Politička participacija	178
8.2.1. Protestno ponašanje	178
8.2.2. Glasanje na izborima	181
8.2.3. Političko organizovanje	184
9. Politički identitet iz rodne perspektive	189
9.1. Žene između tradicije i transformacije	189
9.1.1. Rodna socijalizacija i politika	189
9.1.2. Ženski identitet u tranziciji	192
9.2. Društvena konstrukcija roda	196
9.2.1. Socijalni identitet ispitanica	196
9.2.2. Transfer modela rodni uloga	198
9.3. Segregirani obrazac političke socijalizacije	201
9.3.1. Odnos prema politici	201
9.3.2. Politička participacija	205
ZAKLJUČAK	210
PRILOZI	218
LITERATURA	231

UVOD

Istraživanje procesa političke socijalizacije je relativno nova oblast u društvenim naukama. Poslednjih decenija dvadesetog veka je poraslo interesovanje za ispitivanje ovog fenomena, najpre na zapadu, a zatim i u zemljama u tranziciji. Pitanja od kojih polaze mnoga, te i ovo istraživanje, vezana su za enigmnu, zašto su određeni ljudi zainteresovani za politiku, a drugi ne? Koji su izvori takvih stavova i ponašanja? Kada se i na koji način oni manifestuju i pod kakvim uslovima? Ovaj rad je u tom smislu samo mali doprinos pokušaju da se odgovori na ova i druga pitanja vezana za proces političke socijalizacije u porodici. Cilj je bio i da se ukaže na značajnu ulogu koju paradigma političke socijalizacije ima u tekućim procesima transformacije društva u Srbiji devedesetih.

Proučavanje uloge političke socijalizacije nikad nije bio adekvatno zastupljen predmet empirijskog istraživanja kod nas. Takva situacija se može objasniti nedostatkom interesovanja akademske javnosti, koja je tokom socijalističkog perioda bila motivisana prevashodno ideološkim razlozima, a kasnije u postsocijalističkom periodu, nedostatkom materijalnih sredstava. Drugi značajan razlog je što ne postoje specifični istraživački centri i timovi stručnjaka u društvenim naukama, koji bi se posebno bavili problematikom omladine, te i pitanjima vezanim za njihov habitus. Najčešće se posredno i fragmentarno prikupljala gradnja vezane za ovaj problem i to u okviru široko koncipiranih tematskih projekata. Već dugo je prisutna potreba za jednim serioznim, sistematičnim, longitudinalnim sociološkim istraživanjem političke socijalizacije u kontekstu turbulentnih tranzicijskih procesa u Srbiji. Uvid u rezultate takvog istraživanja predstavljao bi i dragocen doprinos u tumačenju određenih društvenih pojava koje su pratile dezintegrativne procese i transformaciju društava u balkanskom regionu. Mogli bi se lakše protumačiti uzroci i posledica nacionalističkih sukoba, opstanka autoritarnih režima na vlasti u većini zemalja i razaranja društvenih institucija.

Istraživanje procesa političke socijalizacije se mora posmatrati u kontekstu razvoja sociologije i društvenih nauka u Srbiji. Tokom sedamdesetih, u drugačijem socijalnom i političkom kontekstu, istraživanja su bila orijentisana na makro, sistemski, institucionalni pristup u proučavanju fenomena političke socijalizacije. Tokom osamdesetih i devedesetih, sa promenom istorijskih okolnosti, razvija se novi mikro pristup, više orijentisan na socijalne i kulturne karakteristike procesa socijalizacije tokom tranzicije društva. Jedna grupa sociologa i

psihologa koja je osamdesetih godina proučavala omladinsku populaciju, njen vrednosni sistem i promene orijentacija, ostvarila je značajne poduhvate koji se mogu smatrati dragocenim doprinosom razvoju istraživačke agende političke socijalizacije kod nas (Vasović, 1982; 1989; Ule, 1986; 1988; Vrcan, 1986; Milić, Joksimović, Marić, Popadić, 1986; Milić, 1984; 1986; 1987; 1988; Pantić, 1990; Mihajlović, 1988; 1990; 1994; Kuzmanović, 1994).

Kako još uvek nisu razvijeni nezavisni teorijski modeli za proučavanje fenomena političke socijalizacije u zemljama u tranziciji, u istraživanjima se uglavnom primenjuju teorijski i metodološki pristupi iz fundusa društvenih nauka Zapadne Evrope i Severne Amerike, modifikovani i prilagodjeni kontekstu zemalja Istočne Evrope. Istraživanja političke socijalizacije kod nas su se uglavnom zasnivala na iskustvu političke psihologije i političkih nauka, a manje na teorijskoj i metodološkoj tradiciji sociologije. Stoga, jedinstven doprinos proučavanju političke socijalizacije sa stanovišta sociologije ostvarila je profesorka Andjelka Milić, koja se godinama kontinuirano bavila ovom temom. U novijoj literaturi iz ove oblasti primetan je nedostatak, kako komparativnih istraživanja u istočnoevropskim zemljama, tako i onih koja upoređuju efekte procesa socijalizacije u razvijenim i tranzicijskim društvima.

Proučavanje procesa političke socijalizacije kao složenog fenomena zahteva interdisciplinarni pristup i podrazumeva istraživanja i u primenjenim i u bezičnim područjima društvenih nauka. Stoga sam kao glavni teorijsko-metodološki model izabrala interaktivni pristup koji objedinjuje makro, mezo i mikro nivo proučavanja političke socijalizacije. Promene ekonomskog, kulturnog i političkog ambijenta devedesetih godina u Srbiji i njihov uticaj na transformaciju porodičnih odnosa i svakodnevni život pojedinca, u velikoj meri su determinisali konačni teorijsko-hipotetički okvir istraživanja. Pošla sam od namere da, što je moguće bolje, sagledam ulogu procesa političke socijalizacije u porodičnom okruženju i njegov značaj u formiranju političkog identiteta i političke kulture pojedinca. Pri tom sam nastojala da izbegnem predimenzioniranje uticaja roditelja na formiranje političkog identiteta i kulture dece, već da, uzimajući u obzir interaktivno dejstvo različitih agensa političke socijalizacije, u prvom redu faktora epohe i značajnih društveno-istorijskih događaja, utvrdim na koji način, kojim procesima i mehanizmima i kroz koje sadržaje se vrši prenošenje političkog iskustva s jedne na drugu generaciju. Budući da je porodica važan agens političke socijalizacije, kako u vertikalnoj, tako i u horizontalnoj društvenoj strukturi, u istraživanju sam pribegla analizi intergeneracijskih odnosa kroz uvid u neku vrstu porodičnih "političkih istorija" ispitanika.

Sa promenama u društvu nužno dolazi do prilagodjavanja porodice i menjanja njene unutrašnje strukture i organizacije interpersonalnih odnosa. Kako kvalitet porodičnog života ne uključuje samo životni standard, već i sistem vrednosti koji zastupaju oba roditelja, specifična porodična kultura je ta koja direktno i u značajnoj meri utiče na formiranje i razvijanje političkog identiteta. Radikalne strukturalne promene u tranziciji društva ne menjaju samo institucije već i individualne životne istorije i biografije. Stil života omladinske kulture reflektuje značajne promene u socijalnom, ekonomskom i kulturnom habitusu roditeljske kulture. Mladi kroz svoju kulturu iskazuju probleme roditeljske kulture. Ti problemi su u društvu u tranziciji prevashodno vezani za ekonomsku depriviranost, siromaštvo, nezaposlenost, politizaciju svakodnevnog života, posve neizvesnu budućnost i borbu za pronalaženje odgovarajućih strategija za njihovo prevazilaženje.

Promena socijalnih i političkih institucija društva nije garancija da će se automatski promeniti i stavovi, vrednosti sistem, svest i politička kultura pojedinca. Pojedinci socijalizovani u određenom političkom sistemu nemaju identičnu strukturu političkog mišljenja, ali se može reći da specifičnu strukturu mišljenja, posredovanu određenim tipom političke socijalizacije, ima većina pripadnika tog sistema. Kada se politički sistem menja, menja se i način na koji građani percipiraju totalitet politike i društva. Međutim, promena političkog mišljenja nije nužan uslov za sprovođenje pravnih, političkih i institucionalnih promena. Razlozi leže, pre svega, u prirodi socijalizacije, jer ono što se prvo nauči, najbolje je naučeno, najduže ostaje u pamćenju i strukturira kasnija znanja. Budući da tranzicija nameće sasvim nova pravila igre za sve agense političke socijalizacije, pre svega za porodicu, školu i medije, dolazi do značajnih promena u njihovoj strukturi, organizaciji, delovanju i komunikaciji.

Rekonstrukcija institucionalnog, normativnog i vrednosnog sistema društva podstiče i stvara uslove za procese političke resocijalizacije. Najsporije promene doživljavaju "meki" elementi političkog sistema, politička kultura, sistem vrednosti, stavovi i ponašanje pojedinaca. Pitanje dis/kontinuiteta u procesu političke socijalizacije se prelama kroz odnos između političke tradicije i mogućnosti njene transformacije. Diskontinuitet političkih kultura direktno je povezan sa problemom transfera društvenih i političkih vrednosti i obrazaca ponašanja sa jedne na drugu generaciju. Stoga, ovo istraživanje predstavlja i pokušaj da se ponovo postavi generacijsko pitanje u centar interesovanja sociološke teorije i prakse.

I u svojim prethodnim radovima bavila sam se pitanjem "postsocijalističke generacije" i njenim mestom i ulogom u transformacijskim procesima u društvu. Socijalni i istorijski kontekst unutar koga se razvijala omladinska kultura tokom devedesetih, bio je obojen snažnom i destruktivnom politizacijom. Traumatizovano ratno iskustvo ih razlikuje od prethodnih generacija za koje je ipak postojala nada i saznanje šta hoće od života i zašto to hoće da postignu. Osećanja beznadja, bezperspektivnosti i dezorijentacije proizvode duboku krizu identiteta mlade populacije. Ova generacija se suočava sa velikim teškoćama duple tranzicije, socijalne i individualne. Promene društvenog i političkog sistema strukturišu proces odrastanja. Transformacija društva generiše veliki rizik i nesigurnost u realizaciji životnih ciljeva i planova. Društveni položaj mladih se rapidno pogoršavao i oni u literaturi uglavnom bivaju portretisani kao "izgubljena generacija" i "ratna generacija". Nezaposlenost, potreba za prekvalifikacijom, dodatnim usavršavanjem, promenom mesta boravka i prihvatanjem privremenih poslova, prekida i menja uobičajene životne puteve ka socijalnoj promociji i stvaranju karijere. Obrazovaniji mladi ljudi u urbanim sredinama, višeg socijalnog statusa, imaju znatno veće šanse da se bezbolnije i uspešnije socijalizuju u takvim uslovima.

Na kraju, ipak, želim da naglasim da pod uticajem nemimovnih procesa globalizacije i individualizacije, sličnosti između modela odrastanja u Srbiji i drugim zemljama u tranziciji, pa i u razvijenim zapadnim društvima postaju iz dana u dan sve veće. Mladi se sve više orijentišu ka stvaranju profesionalnih biografija zasnovanih na veštinama koje se lako transferišu, kojima se lako manipuliše i zamenjuje linearno nasleđe porodice. Posredstvom strukturalnih promena koje se neminovno odvijaju i u našem društvu, može da se očekuje da će buduće generacije sve više biti u prilici da se lakše adaptiraju na nove uslove, jer će posedovati atribute kao što su neophodno znanje, informacije, konkurentnost i individualnost. Taj fenomen je slikovito opisala hrvatska spisateljica Dubravka Ugrešić, objašnjavajući životnu filozofiju mladih emigranata iz svih delova bivše Jugoslavije "Možda su samo mladi emigranti, djeca Interneta, kojoj ništa ne promiče, zadržali vlastiti identitet, jer nisu bili prisiljeni da lažu i nisu bili izloženi represivnom ideološkom ispiranju mozga na svim stranama u bivšoj im domovini. Ono što ih čini zrelim, jeste borba za opstanak u stranoj sredini, obrazovanost, moralna osjetljivost i mogućnost poređenja između života koji su živjeli i koji sada žive" (Intervju listu *Danas*, jul 2002).

1. DINAMIKA PROCESA POLITIČKE SOCIJALIZACIJE

1.1. Definicija koncepta političke socijalizacije

1.1.1. Pojmovno odredjenje

Koncept političke socijalizacije je intenzivno počeo da se razvija sredinom dvadesetog veka sa pojavom interesovanja za proučavanje porekla stabilnosti demokratskih političkih sistema (Almond, Verba, 1965; Easton, Dennis, 1969; Jennings & Niemi, 1974). Pod uticajem turbulentnih društvenih procesa u razvijenim društvima krajem šezdesetih godina, umnožava se broj empirijskih istraživanja koja se fokusiraju na promene vrednosnog sistema na intergeneracijskom nivou i ispitivanje stavova studentske i omladinske populacije (Keniston, 1968; Langton, 1969; Davies, 1970; Braungart, 1971). Tokom sedamdesetih razvijaju se različiti teorijski modeli i metodološki pristupi koji u prvi plan postavljaju pitanje interaktivnog odnosa između političkog sistema, agensa političke socijalizacije i socijalizata (Schwartz, Schwartz, 1975; Dawson, Prewitt, 1977; Pawelka, 1977). Osamdesetih i devedesetih godina se proces političke socijalizacije dovodi u vezu sa paradigmom novih društvenih pokreta i teorijom kolektivne akcije. Dolazi do preispitivanja koncepta političke socijalizacije u kontekstu razvoja postmoderne teorije i paradigme globalizacije. Koncept svoje teorijsko uporište sve više dobija u teorijama socijalnog kapitala, socijalnog identiteta i socijalnih mreža (Putnam, 1995; Melucci, 1996; Castells, 1997; Flanagan, 1997; Furlong, Cartmel, Chisholm, 1997; Côté, 1996).

Pojedini autori smatraju da je razvoj interesovanja i povezanosti za politiku ključni aspekt u procesu formiranja identiteta kod adolescenata, unutar koga oni nastoje da sagledaju svoje mesto i položaj u datom društvenom i istorijskom okruženju (Erikson, 1968).¹ U najširem smislu politička socijalizacija se definiše kao razvojni proces posredstvom kojeg pojedinac usvaja određene političke orijentacije i obrasce ponašanja (Easton, Dennis, 1969:7). Uža definicija političke socijalizacije se temelji na objašnjenju da je to proces kojim se uče određena pravila, norme i vrednosti u političkom životu i stiču saznanja i stavovi o političkim događajima, institucijama i idejama jednog društva (Adler, Harrington, 1970:4). Taj proces se odvija posredstvom agensa koji vrše transmisiju određenih političkih sadržaja, a pojedinci ih na različite načine prihvataju i apsorbuju. Pod primarnim agensima se smatraju porodica i

¹ Pojedinac može biti povezan sa politikom na četiri načina. On može imati razvijen interes za političke sadržaje, zatim pridavati poseban značaj određenoj političkoj odluci, može da stekne informacije i neophodno znanje o politici i na kraju, može biti aktivan u donošenju određenih političkih odluka (Dahl, 1971).

škola, a sekundarnim, vršnjaci, mediji, religija, posao, istorijski događaji, političke organizacije i udruženja, odnosno politički, ekonomski i kulturni podsistemi društva.

Iz generacijske perspektive, politička socijalizacija se definiše kao način na koji društvo perpetuira svoju političku kulturu u procesu transmisije s jedne na drugu generaciju (Langton, 1969). To je dinamičan, interaktivan, višeznačan i složen proces putem kojeg mlađe generacije usvajaju drugačije političke stavove i vrednosti u odnosu na starije. To ne znači da su oni neadekvatno socijalizovani, već da su socijalizovani na drugačiji način. U osnovi ovog tumačenja je stanovište da se svaki član društvene zajednice socijalizuje na određeni i samo sebi svojstven način. Međutim, ne uči samo starija generacija mladju kako funkcioniše politički sistem, već je i mlađa generacija značajan akter u procesu političke socijalizacije. Proces političke socijalizacije je horizontalno i vertikalno usmeren. Vertikalnom socijalizacijom starija generacija prenosi iskustvo na mladju, a horizontalnom se političke vrednosti integrišu unutar jedne generacije. Reč je o stalnoj interakciji intrageneracijskog i intergeneracijskog oblika političke socijalizacije.

Za razumevanje i tumačenje fenomena političke socijalizacije važna je distinkcija na direktni i indirektni, latentni i manifestni, odnosno na intencionalni i neintencionalni, planirani i neplanirani oblik tog procesa. Direktna politička socijalizacija uključuje usvajanje specifičnog znanja vezanog za politiku, a ne i generalne stavove koji imaju posredujuću ulogu u formiranju političkog iskustva. Indirektna socijalizacija involvira znanje, stavove i ponašanje koje nije striktno politički usmereno. Smatra se da je prvi korak u socijalizaciji prihvatanje ovih generalnih stavova i znanja, a drugi je primena tih znanja i shvatanja na konkretne političke objekte i sadržaje.² Intencionalna politička socijalizacija obuhvata nastojanje jednog aktera da utiče na političko znanje, mišljenje, stavove i ponašanje drugog aktera, dok neintencionalna politička socijalizacija predstavlja proces koji je podstaknut od strane aktera koji zapravo nije imao cilj i nameru da se time konkretno bavi. Još uvek nije potpuno

² U teoriji političke socijalizacije utemeljena su tri koncepta indirektno političke socijalizacije: interpersonalni transfer, učenje i generalizacija. Interpersonalni transfer se uglavnom vezuje za objašnjenje procesa prihvatanja i razvoja odnosa prema autoritetu. Učenje se odnosi na proces usvajanja nepolitičkih znanja i stavova koja se kasnije koriste u određenom političkom kontekstu. Generalizacijom se usvajaju određene društvene vrednosti koje se kasnije primenjuju na određene političke objekte (Dawson, 1977:104).

utvrđeno koja forma političke socijalizacije ima veći ili najveći uticaj, ali je poznato da se određeni sadržaji bolje usvajaju nedirektnim političkim učenjem.³

Politička socijalizacija i politička kultura su dva ključna koncepta koja u interakciji sa vladajućim političkim podsystemom igraju podjednaku ulogu u procesu formiranja političkog identiteta pojedinca. Posredstvom procesa političke socijalizacije odvija se transmisija političke kulture i to putem interaktivnog delovanja četiri simultana procesa. To su izloženost pojedinca određenim informacijama, modelima i preferencijama, zatim edukacija putem različitih agensa socijalizacije, potom emulacija koja obuhvata imitiranje određenih uloga i modela i na kraju iskustvo koje pomaže u prihvatanju određenih ideja i sagledavanja njihovog značaja u odnosu na realnost. Prema politikološkim teorijama političku kulturu čine politički sistem kao glavni objekat, zatim *input* objekti, *output* objekti i pojedinac kao aktivni učesnik (Almond, Verba, 1989). Kulturološki pristup u proučavanju procesa političke socijalizacije pojam političke kulture definiše kao produkt procesa političke socijalizacije i mrežu individualnih orijentacija i stavova pripadnika jedne zajednice prema političkom sistemu. Ta shvatanja i orijentacije predstavljaju bazične kategorije koje prethode zauzimanju određenih stavova prema značajnim društvenim pitanjima i političkim problemima i prenose se sa generacije na generaciju.

Treba na kraju dodati, da je u proučavanju procesa političke socijalizacije neophodno orijentisati se ka istraživanju prirode i pravaca povezanosti pojedinca sa politikom. Dešava se da se prilikom merenja stavova ne pravi razlika između tri tipa političke lojalnosti. Političku podršku pojedinac iskazuje kako prema državnoj zajednici (naciji ili građanima), tako prema režimu (političkom sistemu) i prema vlasti (vladajućoj garnituri) (Easton, 1967:38). Od tipa političke podrške zavisiće i priroda vezanosti pojedinca za politiku.

³ Rezultati većine istraživanja na Zapadu potvrđuju da se identifikacija sa određenom političkom partijom direktno prenosi kroz porodicu i pripadnost određenoj društvenoj klasi, dok određene predispozicije kao što su političko poverenje, politička kompetencija, spremnost i efikasnost mogu da rezultiraju iz indirektnih oblika političke socijalizacije (Dawson, 1977:97).

1.1.2. Faze procesa političke socijalizacije

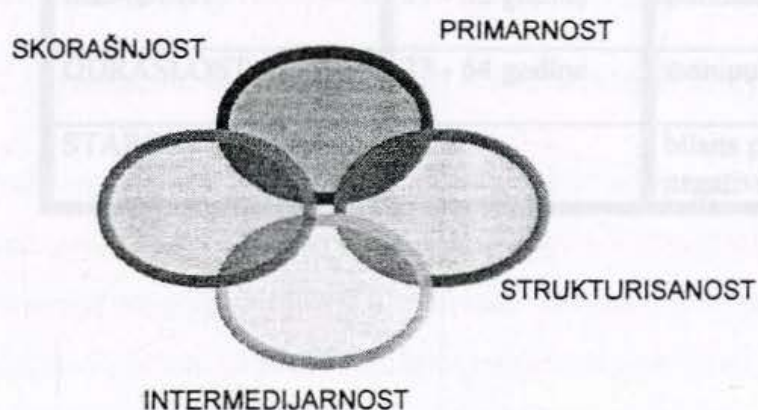
Pojedini autori smatraju da se promene u političkoj kulturi prvo manifestuju među mladjom generacijom kod koje nije neophodno slomiti otpore prethodnog, ranijeg učenja. Oni tvrde da se političke kulture menjaju posredstvom smene generacijskih kohorti, a vrlo malo preobraćenjem, resocijalizacijom već odraslih pojedinaca (Inglehart, 1990). Stoga je jedan od glavnih problema u okviru teorije političke socijalizacije pitanje važnosti uticaja ranijeg političkog učenja na kasnije političko shvatanje i ponašanje. Na makro planu problem se vezuje za dis/kontinuitet političkih kultura i povezan sa pitanjem društvenih promena. Osnovno pitanje je da li su politički stavovi i ponašanje determinisani prethodnim iskustvom ili su samo pod njihovim uticajem. Ovde se posebno stavlja akcenat na one agense socijalizacije koji se najranije aktiviraju, porodicu, roditelje i školu, tj. primarne agense koji deluju na formativni period razvoja pojedinca, sveprisutni su u životu većine, ostvaruju najduži i naintezivniji uticaj, imaju veću legitimnu moć, uspostavljaju prve modele autoriteta i strukture moći (centralni pojmovi politike) i utiču na izbor svih drugih agensa političke socijalizacije. Neki autori smatraju da je period između 14 i 25 godine najznačajniji za formiranje političkog identiteta, jer se pojedinac nalazi u dobu tranzicije ka odraslosti koji karakteriše najviši stepen otvorenosti i fleksibilnosti prema spoljašnjem svetu.

Po većini autora, najprihvatljivije stanovište u teoriji političke socijalizacije je ono po kome se politički stavovi i ponašanje oblikuju gotovo tokom celog života, na osnovu rane političke socijalizacije u detinstvu, političke socijalizacije u adolescentnom dobu i na osnovu kasnijeg postsocijalizacijskog iskustva kod odraslih osoba. Još značajnija je činjenica da i političko i nepolitičko iskustvo imaju gotovo podjednak značaj na formiranje političkih identiteta i ponašanja (Almond, Verba, 1989:301). Posredstvom kumulativnog efekta, nepolitičko iskustvo kreira predispozicije za političko. "Motivacija i kapacitet da se učestvuje u politici imaju svoje korene u fundamentalnim ne-političkim institucijama sa kojima je pojedinac povezan u toku svog života" (Verba, Schlozman, Brady, 1995:8).

Unutar savremene teorije političke socijalizacije formulisana su četiri međusobno komplementarna modela (Dawson, 1977) (Dijagram 1.). Prvi je princip primarnosti (*primacy principle*), a drugi princip strukturisanja (*structuring principle*) unutar kojih se stvara iskustvo detinjstva i rane adolescencije. Oba se smatraju značajnijim za stvaranje fundamentalne političke lojalnosti, identifikacije sa političkim simbolima i autoritetom i fundamentalne

političke spoznaje. Treći princip se vezuje za doba kasne adolescencije (*intermediate principle*) i značajan je za usvajanje znanja o političkoj strukturi i procesima, za usvajanje specifičnijih političkih stavova i kristalizaciju rano usvojenih orijentacija. Četvrti je princip skorašnjosti (*recency principle*) vezan za doba rane mladosti kada se vrše konkretni politički izbori i odlučivanje o tekućim političkim problemima i događajima. Svaki model sadrži određeni tip strategije u sprovođenju procesa politizacije, određene načine prihvatanja, promene i stabilizacije političkih stavova. Da bi se razumela specifična priroda i dinamika procesa političke socijalizacije neophodno je u istraživanju kombinovati sva četiri modela.

Dijagram 1. - Četiri modela političke socijalizacije

(Izvor: Dawson, R. E., Prewitt, K., Dawson, K.S. (Eds.) (1977) *Political Socialization: An Analytic Study*, Boston: Little Brown and Co.)

Politička socijalizacija je proces koji traje kontinuirano tokom čitavog života i može se reći da političko znanje, stavovi i ponašanje adolescenata nisu determinisani prethodnim iskustvom, ali su pod njegovim vidnim uticajem. Fundamentalnije i amorfnije političke orijentacije usvajaju se u ranijim fazama životnog ciklusa, a one specifičnije spoznaje su pod većim uticajem skorašnjeg iskustva i kasnijeg životnog učenja (tabela 1.).

Tabela 1. Faze procesa političke socijalizacije tokom života

ŽIVOTNO DOBA	UZRAST	FAZE
PRE-NATALNO ISKUSTVO	+0	preduslovi za strah ili smirenost
RODJENJE	0	trauma
RANO DETINJSTVO	0 - 2 godine	sigurnost i poverenje u druge ljude
KASNO DETINJSTVO	3 - 4 godine	autoritarnost
PREDŠKOLSKI UZRAST	5 - 8 godine	poverenje i sigurnost u zajednicu
RANA ADOLESCENCIJA	9 - 12 godine	apstraktna racionalnost
KASNA ADOLESCENCIJA	13-16 godine	usvajanje ideala
MLADOST	17 - 32 godine	politička efikasnost
ODRASLOST	33 - 64 godine	manipulacija interesima
STAROST	65 +	bilans pozitivnih i negativnih rezultata

Tokom životnog ciklusa postoje periodi kada dolazi do promena u stavovima i ponašanju pojedinca i uglavnom su vezani za značajne životne događaje poput napuštanja roditeljskog doma, zaposlenja, nezaposlenosti, braka, dobijanja dece, razvoda, ozbiljnih bolesti, iznenadne smrti člana porodice, završetka radnog veka. Takodje postoje istorijski periodi kada društvo priprema nove generacije za političko delovanje. To mogu biti i nagle promene u socijalnom, ekonomskom i političkom okruženju, pad životnog standarda, siromaštvo, građanski ratovi, revolucije ili promene sistema u celini. Uzrast predstavlja samo jedan od faktora koji, povezan sa drugim varijablama, individualnim karakteristikama pojedinca, moralnim i kognitivnim razvojem, socijalnim statusom, obrazovanjem, specifičnim političkim iskustvom i karakteristikama određene epohe, deluje u procesu sticanja političkog identiteta.

Jedan od najvećih metodoloških problema u proučavanju procesa političke socijalizacije je činjenica da nije moguće izolovano, odvojeno posmatrati delovanje i efekte brojnih agensa

političke socijalizacije. Oni deluju simultano, konkurentno, interaktivno, međusobno su čvrsto povezani, utiču jedni na druge i funkcionišu u različitim društvenim i političkim strukturama i procesima. Postoji snažna tenzija između formalnog (školski sistem) i neformalnog (porodica, roditelji, vršnjaci, mediji, organizacije i udruženja) obrazovanja za političke sadržaje i delovanje. Isti stepen izloženosti određenom agensu može dovesti do različitih reakcija kod pojedinaca, što u velikoj meri zavisi od interakcije sa drugim agensima političke socijalizacije. U novije vreme, usled širenja procesa globalizacije, standardizacije, individualizacije i razvoja novih informacionih tehnologija, sve više raste tenzija između takozvanih "tvrdih" (porodica, škola, crkva, državne i političke institucije) i "mekih" socijalizacija (televizijska i filmska produkcija, literatura, Internet, muzička, multimedijalna i industrija kompjuterskih igara).

1.2. Različiti pristupi u proučavanju političke socijalizacije

1.2.1. Sistemski, individualistički i interaktivni pristup

Istraživanja procesa političke socijalizacije se uglavnom baziraju s jedne strane na pokušaju da se utvrdi kako politički sistemi funkcionišu i razvijaju se i sa druge, kako pojedinci prihvataju određene političke vrednosti i orijentacije i na koji način se formira njihov politički identitet. U prvom slučaju politički sistem je središnja tačka od koje se polazi u procesu istraživanja, a politička socijalizacija se definiše kao sredstvo i mehanizam koji podstiče reprodukciju postojećeg političkog sistema. Dinamika političke kulture se svodi na kulturnu transmisiju, na političko nasleđe, a politička socijalizacija se posmatra isključivo kao stabilizirajući društveni i politički mehanizam. Politička socijalizacija se prema ovom pristupu sastoji iz održavanja, transformacije i kreacije političke kulture. "Nacije ovekovečuju svoje političke standarde uvodjenjem novih generacija u već utvrdjene oblike mišljenja putem kojih se oblikuje politički identitet individua" (Dawson, Prewitt, 1972:17). U okviru ove teorije proces političke socijalizacije se tumači i kao sredstvo za održavanje hegemonije. Politički efekat socijalizacije se bazira na činjenici da politička moć nije podjednako distribuirana i da se zahtevi artikulišu po volji vladajuće političke elite. Tako veliki broj ljudi prihvata društveni i politički poredak iako on nije u skladu sa njihovim interesima i potrebama. Proces socijalizacije pruža pojedincu predispozicije za akciju i određene oblike ponašanja u političkom životu koji doprinose efikasnosti političkog sistema (Dawson, 1977).

Ova sistemska, makro perspektiva je rasprostranjena uglavnom među politikolozima i istraživačima političkih sistema. Utemeljivači ovakvog pristupa u teoriji političke socijalizacije, Iston i Denis, polaze od činjenice da politički sistem konvertuje *input* društvene zajednice u određeni *output*. *Input* su zahtevi i podrška, a *output* autoritativne akcije i odluke. Između političkih zahteva i odluka postoji veliki rasep koji proizvodi različite vrste napetosti koje opet politički sistem čine manje efikasnim. Identifikovane su tri vrste napetosti. Prva nastaje kada političke odluke ne mogu da vežu građanina za sistem. Druga se odnosi na zahteve i prevazilazi se tako što se građani edukuju da odustanu od pokušaja da društvene potrebe transformišu u političke zahteve. Treća vrsta napetosti bazirana je na činjenici da politički sistem mora da stvori prioritete da bi bio u stanju da zadovolji sve narastajuće potrebe. Iz ovoga proizilazi da politička socijalizacija ima zadatke da osigura da autoritativne odluke obavežu građane, da ograniči obim i varijetet političkih zahteva, da pripremi članove društva da obavljaju one uloge koje su od značaja za održavanje postojećeg sistema i da generiše pozitivnu podršku bazičnim političkim objektima bez kojih ni jedan sistem ne bi funkcionisao (Easton, Dennis, 1969).

Drugi istraživački pristup se temelji se na situiranju pojedinca u središte proučavanja političke socijalizacije, a sam koncept političke socijalizacije se tumači kao proces putem koga pojedinac usvaja određene političke orijentacije, znanja, osećanja i sistem vrednosti unutar njegovog vlastitog političkog iskustva (Dawson, 1977:33). Na ovom individualnom, mikro nivou proučavanja, centralna pitanja oko kojih se koncentriše analiza su kada, kako i zbog čega pojedinci prihvataju određena političke informacije, znanja, shvatanja, veštine i oblike ponašanja. Ovaj istraživački pristup se temelji na utvrđivanju efekata političke socijalizacije i najzastupljeniji je među psihološkim, sociološkim i antropološkim krugovima unutar društrenih nauka. Iako se sistemski i individualistički pristup razlikuju u saznajnom pogledu, njihovi socijetalni ciljevi su identični i usmereni ka uspostavljanju što efikasnijeg i uspešnijeg procesa političke socijalizacije u društvu.

Na trećoj strani imamo najkompletniji i najekstenzivniji savremeni teorijsko-metodološki pristup u proučavanju političke socijalzacije koji počiva na analizi četiri međjusobno komplementarna faktora i njihovog kontinuiranom medjudejstva (Pawelka, 1977; Dekker, Meyenberg, 1991). Te faktore čini pojedinac koji se socijalizuje, zatim agensi socijalizacije i socijalizanti, dominantni društveno-politički podsistem i periferni društveni podsistemi (dijagram 2.). Ovaj teorijski model objedinjuje i analitički i kritički pristup u proučavanju

političke socijalizacije i usmeren je istovremeno, ka proučavanju procesa stvaranja i razvijanja legitimacije političkog sistema i ka suprotnom procesu putem koga ljudi postaju svesni da sistem njima manipuliše na štetu ili u korist vlastitih interesa. Uglavnom je najčešće korišćen u analizi političkih i socijalnih kategorija poput društvene moći i društvene alijenacije.

Dijagram 2. - Interaktivni model političke socijalizacije

(Izvor: Dekker, H., Meyenberg, R. (Eds.) (1991) *Politics and the European Younger Generation, Politics Socialization in Eastern, Central and Western Europe, European Studies 1, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg*

Glavna prednost ovog pristupa je što zastupa shvatanje političke socijalizacije kao dinamičnog procesa i to kroz proučavanje uzajamnog dejstva i veze izmedju makro, mezo i mikro strukturnog nivoa analize. Interaktivni model se bazira na proučavanju korelacije izmedju društveno-političkog sistema i političke socijalizacije, korelacije izmedju političke socijalizacije i onih koji se socijalizuju, samog procesa političke socijalizacije, agensa političke socijalizacije i socijalizanta i efekata političke socijalizacije. Prva komponenta ovog modela uključuje političko znanje, shvatanja, mišljenje, stavove, iskustvo i ponašanje pojedinca i odnos ovih elemenata i njegovih personalnih karakteristika: pola, starosti, obrazovanja, zdravlja, kognitivnog i moralnog stanja i motivacije. Drugu komponentu čine strukture i procesi unutar društva koji imaju socijalizacijski značaj, a to su različiti agensi socijalizacije i socijalizanti - ličnosti, grupe, kategorije, institucije, organizacije, objekti i događaji. Treća komponenta obuhvata dominantno društveno-političko okruženje, strukturu vlasti, centre političke moći i političku opoziciju. Četvrtu komponentu predstavlja vladajuća

politička kultura koja kao periferni pod-sistem deluje interaktivno sa procesom političke socijalizacije.

1.2.2. Socijalno-psihološke, sociološke i kulturološke teorije

Odgovor na pitanje kako ljudi usvajaju određeno političko znanje, veštine i iskustvo pokušavale su da pruže i različite socijalno-psihološke teorije poput teorije psihoanalize, personalne teorije, razvojne teorije, teorije učenja, teorije igre, teorije uloga i teorije raspoloživih resursa. Međutim, osnovna zamerka ovim pristupima je pre svega u insistiranju na psiho-socijalnim, a zanemarivanju socijalno-ekonomskih i socio-kulturnih faktora u formiranju političkog identiteta. Prednost teorije raspoloživih resursa u odnosu na ostale gore navedene je u tome što ukazuje na značaj činjenice da ljudi iz različitih društvenih sredina, različitog društveno-ekonomskog statusa i obrazovanja imaju i različit pristup sredstvima za usvajanje određenih političkih sadržaja, znanja i prihvatanje određene političke prakse. Međutim, ovde je naglasak na ulozi agensa socijalizacije dok se socijalizant opaža kao pasivni primalac sadržaja.

U ovim teorijama politička socijalizacija se posmatra kao postepen i kontinuiran proces pozitivnih promena u toku kojeg novopridošli pojedinci, odnosno nove generacije, usvajaju norme i oblike političkog ponašanja koji preovladaju u datom društvu. Uspeh političke socijalizacije meri se stepenom podudarnosti usvojenih političkih orijentacija sa vrednosnim obrascima i bihevioralnim karakteristikama koje nude agensi (Schwartz, Schwartz, 1975). Međutim, ovaj mikro pristup u proučavanju političke socijalizacije karakteriše "metodološki individualizam" gde se pojedinac uzima kao osnovna jedinica analize, a odnos prema političkom sistemu kao jedan od produkata individualnog iskustva (Cook, Scioli, 1972:155). Politička socijalizacija se shvata široko kao celokupno političko učenje, formalno i neformalno, namerno i neplanirano, na bilo kom stepenu ljudskog života, eksplicitno i nominalno nepolitičko. Ovakav pristup stavlja naglasak na procese, a ne na efekte procesa političke socijalizacije.

Pojedini teoretičari podjednako kritikuju i koncepte proistekle iz političkih nauka i iz domena razvojne psihologije, smatrajući da ove teorije operišu suviše usko shvaćenim političkim pojmovima i promovišu jednosmerni model razvoja političkih stavova (Flanagan, Gallay,

1995). Proučavanje procesa socijalizacije zahteva pristup koji podrazumeva dinamizam razvoja i stoga je teorija razvoja socijalnog identiteta adekvatniji pristup. Protagonisti ove teorije fokusiraju pažnju na istraživanje kako participacija u društvenim aktivnostima utiče na razvoj identiteta, stavova i promišljanja mladih o društvenim pitanjima, odnosno na razvoj individualnih i socijalnih identiteta pojedinaca i grupa (Yates, Youniss, 1998).

U klasičnoj sociologiji jedan od prvih pokušaja bila je teorija socijalizacije društvenih normi Emila Dirkema, koja počiva na shvatanju da su socijetalne norme deo moralnog sistema koji egzistira nezavisno od pojedinca. Vežanost za određene norme je rezultat socijalizacijskog procesa putem koga se socijetalne norme sa makro nivoa prenose na unutrašnji život individue. Socijalne norme koje podstiču prosocijalno ponašanje su društvena odgovornost, altruizam i korektnost. Od stepena prisustva ovih normi u svesti individue zavisi i stepen njene integracije u društvene grupe (Durkheim, 1963). Talcot Parsons takodje konstatuje da se ljudi razlikuju po tome koliko su te norme prisutne u njihovoj svesti. Uslovi u kojima se mladi socijalizuju, posebno u adolescentskom periodu, direktno određuju stepen internalizacije tih normi. Proces socijalizacije se shvata kao "generator socijalne saglasnosti aktera u interakciji, a kao socijalni mehanizam ima težinu i značaj globalnog reprodukcijskog procesa sistema. Iz perspektive sistema ličnosti socijalizacija se pojavljuje kao internalizacija vrednosnih obrazaca sistema u motivacijski sistem ličnosti" (Milić, 1990:134).

U okviru moderne sociološke teorije dugo su dominirala dva pristupa, strukturalno-funkcionalistički i interakcionistički, koji su manje ili više bili uspešni u pokušaju tumačenja procesa političke socijalizacije. Strukturalno-funkcionalistički pristup je insistirao na statičnoj koncepciji političke socijalizacije, odnosno na tumačenju da pojedinac pasivno prihvata društvene uloge, ponaša se onako kako društvena zajednica od njega očekuje i samim tim predstavlja bitnu kariku u održavanju stabilnosti postojećeg poretka. Ličnost pojedinca je determinisana vladajućom kulturom i predstavlja lik u ogledalu postojećeg društvenog sistema. Osnovna primedba ovakvom pristupu je u tome da društvene uloge nisu tako pouzdano i nedvosmisleno normirane i definisane i da pojedinac ni u kom slučaju ne prihvata poželjne obrasce ponašanja saobrazno zahtevima funkcionisanja sistema. Sociološki funkcionalizam je neprihvatljiv i zbog toga što u njemu nije bilo mesta za subjektivno iskustvo pojedinaca koji hoće i koji biraju. U takvoj teoriji nema prostora za obješnjenje promena. S druge strane, interakcionisti aktivno uključuju pojedinca u proces formiranja vlastitog identiteta, balansirajući između očekivanja od strane društvene sredine i želje da se

ne odgovori u potpunosti njenim zahtevima. Uvek postoji mogućnost konfrontacije sa divergentnim i konfliktnim ulogama kao i mogućnost distanciranja od određenih društvenih očekivanja. Ovaj pristup relativizuje tezu o reprodukciji vladajućeg političkog sistema posredstvom procesa političke socijalizacije, a sam proces političke socijalizacije posmatra kao dinamičku i interaktivnu kategoriju.

U novije vreme sve više se za razumevanje i tumačenje procesa političke socijalizacije vezuju teorija društvenog kapitala (social capital theory) i istraživanje društvenih mreža (social networks research), koje na određeni način dopunjuju teoriju političke socijalizacije, posebno u svetlu paradigme razvoja postmodernog društva. Koncept socijalnog kapitala definiše se kao mreža socijalnih veza, odnosa, normi, investicija, međusobnih usluga i korišćenja resursa koji olakšavaju koordinaciju i kooperaciju uz uzajamnu korist i dobrobit članova jednog društva (Coleman, 1988; Putnam, 1995). Ta socijalna mreža koja se dobrim delom ostvaruje i kroz porodične odnose, poznanstva i prijateljstva pomaže mladima da efikasnije razvijaju stavove i orijentacije prema političkom i društvenom životu. Ključne varijable socijalnog kapitala su roditeljske, porodične, familijarne i prijateljske neformalne veze i kontakti, zatim crkvene i religijske aktivnosti, vanškolske aktivnosti i rad u omladinskim, nevladinim i volonterskim organizacijama. Rezultati novijih istraživanja su potvrdili da ove varijable ostvaruju značajan uticaj na motivaciju mladih ljudi za civilno i političko delovanje (Smith, 1999:28). U savremenom kontekstu globalnih društvenih promena, jača treći sektor i «socijalna ekonomija» jer konpenzuje nedostatke javnog i privatnog sektora društva. Buduće generacije će sve više participirati u tom sektoru te su promene u procesu političke socijalizacije i političkog obrazovanja neminovne.

Pojedini istraživači poseban akcenat stavljaju na uticaj društvene klase i porekla na proces političke socijalizacije. Participativna politička orijentacija je uslovljena konceptom shvatanja građanskih dužnosti, prava i obaveza, a on varira u zavisnosti od pripadnosti određenim društvenoj klasi. Viši ekonomski položaj i socijalni kapital sa njim povezan, značajni su prediktori socijalne i političke participacije (Verba, Schlozman, Brady, 1995).⁴

Intergeneracijski kontinuitet medju gornjom srednjom klasom pokazuje da se pravila i norme bavljenja politikom i shvatanje učešća u politici prenose sa roditelja na decu. Rezultati

⁴ Pripadnici niže klase građanina najčešće percipiraju kao pasivnog činioca političkog sistema, dok pripadnici više klase smatraju da građanin treba da se aktivno angažuje u radu vlade kroz političku participaciju. Za njih je građanin aktivni učesnik u poslovima države i društva (Sherkat, Blocker, 1994:826).

istraživanja socijalnog identiteta omladine u Poljskoj krajem osamdesetih su takodje potvrdili da najniži stepen politizovanosti i najveći stepen podrške vladajućem autoritarnom sistemu pokazuju deca iz ruralnih sredina čije su porodice nižeg obrazovnog i socijalnog statusa, dok su deca iz porodica srednje klase više izpolitizovana i u mnogo manjoj meri podržavaju postojeći sistem (Fratczak-Rudnicka, 1991).

U istraživanjima koja su za predmet imala ispitivanje aktivista studentskih pokreta šezdesetih godina na Zapadu, utvrđeno je da mladi, koji potiču iz viših srednjih slojeva, pokazuju veću socijalnu motivaciju i spremnost da se politički angažuju (Keniston, 1971; Braungart, 1971; Klineberg, 1979). I rezultati istraživanja obavljenog u Srbiji na populaciji studenata u protestu 1996/97. godine, pokazuju da su najaktivniji studenti, organizatori i protagonisti, bili oni koji potiču iz porodica koje pripadaju srednjoj klasi, gde su oba roditelja visokoobrazovana i urbanog porekla (Milić, Čičkarić, 1998). I nalazi novijih istraživanja potvrđuju da su deca iz porodica koje pripadaju srednjoj klasi više podsticana od strane roditelja da kreiraju i da iskažu sopstveno mišljenje, makar to značilo i neslaganje sa mišljenjem odraslih. U osnovi ovakve prakse stoji uverenje da je fundament demokratskog sistema građanstvo koje neguje nezavisno mišljenje i neslaganje sa pomodnim civilnim angažmanom.

Suprotno prethodnom mišljenju, neki zagovornici kulturološkog pristupa u proučavanju političke socijalizacije smatraju da su varijable obrazovanja i informisanosti snažniji prediktori političke participacije od idnikatora klasne pripadnosti, socijalnog statusa i zanimanja (Pye, 1965; Inglehart, 1990:338). Političko ponašanje ljudi nije samo pod uticajem neposredne socijalne i ekonomske situacije, direktnih prenosioca poruka ili individualnih karakteristika, već i trajnih kulturalno specifičnih razlika u socijalnom učenju. U prilog ovoj tezi idu rezultati nekih novijih istraživanja od kojih jedno na primer potvrđuje da je prosocijalna orijentacija pojedinca u direktnoj vezi sa njegovim religijskim opredeljenjem (Bekker, 2002). Povlačenje religije iz javne sfere ide pod ruku sa erozijom morala i opadanjem altruističkih i prosocijalnih vrednosti kod pojedinaca.

1.3. Razvoj političkog identiteta u porodici

1.3.1. Pregled rezultata relevantnih istraživanja

Politička socijalizacija počiva na pozitivnom odnosu pojedinca prema politici koji se ostvaruje onda kada porodica pruži priliku da se razvije interes prema politici i formulišu politički stavovi i ponašanje kroz specifične načine interakcije unutar i izvan porodične sredine (Milić, 1986b:202). Da li će se taj interes dalje razviti u aktivni društveni i politički angažman u velikoj meri zavisi i od vladajućih strukturalnih odnosa i institucionalnih mehanizama u društvu. Pojedini autori smatraju da agensi socijalizacije kao što su obrazovni sistem, mediji i efekat ključnih istorijskih događaja, mogu da razviju interes i aktivistički odnos prema politici kod one dece koja su već u sopstvenoj porodici ostvarila takav odnos.

U istoriji ispitivanja porodične socijalizacije istraživači starije generacije su tvrdili da porodica, kao primarni agens političke socijalizacije, ima presudan uticaj u oblikovanju budućih političkih stavova i ponašanja pojedinca (Mannheim, 1952; Hyman 1959; Greenstein 1965). Ovakva shvatanja počivaju na danas prevaziđenoj teorijskoj orijentaciji da su stavovi koji se kod dece formiraju u ranom detinjstvu i adolescenciji značajniji od onih koji se formiraju u kasnijem razvoju pod uticajem drugih agensa političke socijalizacije. Funkcionalisti su porodicu videli kao jedino i poslednje utočište koje pojedincu pruža sigurnost i zaštitu u odnosu na fragmentirano, formalizovano i racionalizovano društvo (Eisenstadt, 1956; Parsons, 1955). Pripadnici klasične strukturalističke i psihoanalitičke orijentacije porodicu shvataju kao instituciju društvenog sistema koja ima represivnu i otudjenu moć koja guši autonomiju pojedinca (Althusser, 1984; Roszak, 1969; Cooper, 1983). Jedna grupa teoretičara u središte razmatranja stavlja generacijski jaz koji karakteriše porodične odnose i predstavlja temeljno strukturalno obeležje savremenih društava (Feuer, 1969; Davis, 1976). Sva ova stanovišta počivaju na tezi da porodica ima stabilizirajuću ulogu u održavanju postojećeg političkog sistema. Osnovni nedostatak ovakvih pristupa je suviše pojednostavljeno posmatranje društvene stvarnosti, ignorisanje izvora društvenih protivurečnosti i sukoba i mogućnosti društvene promene. Oni i društvo i sam proces socijalizacije posmatraju statično, previdjajući da "dinamika elemenata unutar sistema u određenim vremenskim razmacima dovodi do prestrukturalizacije odnosa između ovih pod sistema" (Milić, 1986:60).

Zastupnici teorije političke socijalizacije ukazuju na veći indirektan uticaj porodice u procesu sticanja političkog identiteta i tvrde da se pre može govoriti o svojevrsnom diskontinuitetu u procesu političke socijalizacije u porodici. Porodica i roditelji participiraju u političkoj socijalizaciji na tri načina (Hess, Torney, 1970:124). Najpre, po modelu akumulacije, porodica prenosi stavove za koje smatra da su značajni za dete, zatim prenosi stavove koji se ne razlikuju od opšteg mišljenja zajednice i konačno, prenosi idiosinkretične stavove koji ne korespondiraju ni sa jednom društveno priznatom grupom ili zajednicom. Po modelu identifikacije, porodica predstavlja primer koji dete sledi i tako nasledjuje određene vrednosti. Po interpersonalnom transfer modelu, očekivanja koja se formiraju posredstvom porodičnih odnosa se kasnije generalizuju, uopštavaju u odnosu na političke objekte. Na primer, porodica pruža prvi susret sa odnosima hijerarhije. Struktura moći u porodici utiče na kasniji odnos deteta prema klasnim razlikama i sistemu moći u društvu.

Pojedini autori insistiraju na činjenici da je uticaj primarnih agensa i porodice na političko znanje, stavove, mišljenje o političkim problemima i političko ponašanje vrlo ograničen. Švedski sociolog Jakobson je pošao od hipoteze da roditelji imaju mali uticaj na razvoj političkog identiteta i kulture svoje dece. On je primenio jedan inovativan i zanimljiv metodološki pristup u ispitavanju transfera stavova sa jedne na drugu generaciju. Rezultati istraživanja stavova parova "stvarnih" roditelja i njihove dece pokazuju da je veza medju njima veoma slaba i da nije ustanovljen jasan obrazac različitog uticaja koji ostvaruju pojedinačno otac i majka u procesu socijalizacije. U drugoj fazi istraživanja simulirana je kontrolna grupa tako što su svakom detetu dodeljeni «novi», «virtuelni» roditelji kompjuterskim rearanžiranjem podataka. Svi ispitanici su ostali isti, samo su uklanjanjem stvarnih porodičnih veza formirani novi parovi, kako bi se ustanovio uticaj koji su imali «stvarni» roditelji. Medjutim korelacija izmedju bazičnih stavova i vrednosti oko konkretnih socijalnih problema nije kod «veštačkih» parova bila ništa manja nego što je slučaj bio sa «pravim» parovima. Na osnovu ovih dokaza Jakobson je zaključio da se uloga roditelja u procesu političke socijalizacije mora preispitati i da je očigledno da ostali faktori imaju dominantniji uticaj na formiranje političkog identiteta mladih ljudi (Johansson, 1991).

Kao jedan od čestih razloga koji se navodi za objašnjenje slabog direktnog uticaja porodice na proces političke socijalizacije je činjenica da roditelji uglavnom nisu zainteresovani za političko obrazovanje svoje dece. Medjutim, oni najviše insistiraju na odlučivanju kojim agensima političke socijalizacije i u kojoj meri će deca biti izložena. Roditelji određuju koju

će školu dete pohađati, koji tv-program će gledati, sa kojim će se vršnjacima družiti. Rezultati jednog broja novijih istraživanja potvrđuju još jednom nalaze ustanovljene u prethodnim empirijskim poduhvatima koji se odnose na činjenicu da porodica nema veliki uticaj na stavove dece o društvenim i političkim pitanjima u širem smislu, ali zato značajno utiče na prenošenje partijske lojalnosti, klasnog identiteta, odnosa prema sindikalnim pitanjima i političke aktivnosti (Billig, Cochrane, 1984; 1987; Roberts, Parcell, 1988; Denver, Hands, 1991). Taj uticaj roditelja slabi sa godinama, ali nikad potpuno ne nestaje.

Empirijski je potvrđena tesna veza između društvenog aktivizma adolescenata, samorazumevanja i moralnih shvatanja koja stižu u porodici i roditeljskog političkog habitusa. Uključenost u društvene i političke aktivnosti u ranoj mladosti preduslov je za takvo dugotrajno ponašanje i opredeljenje tokom celog života. Ono razvija osećaj društvene odgovornosti, smisao za društvene investicije, a porodica predstavlja ključni faktor koji to ponašanje oblikuje i usmerava (Flanagan, 1998; Hart, Yates, 1997). Osećaj socijalne odgovornosti, empatija i altruizam su jače razvijeni kod one dece koja su u porodici imala mogućnost da ove vrednosti naslede od svojih roditelja i dalje ih instrumentalizuju u svom odnosu prema društvu i politici (Dunham, Bengston, 1992; Hart, Fegley, 1995). Odnos i senzibilnost za socijalne probleme kao što su siromaštvo, nezaposlenost, beskućništvo i identifikacija sa javnim, društvenim interesima se takodje u velikoj meri razvijaju pod uticajem porodične socijalizacije (Flanagan, Tucker, 1998). Porodična etika koja podstiče društvenu odgovornost može biti preduslov da deca prihvate i doživljavaju javne društvene interese kao svoje životne ciljeve. Porodica ima fundamentalnu ulogu u podsticanju socijalne odgovornosti kao norme građanskog demokratskog društva (Flanagan, 1998).

Red rođenja dece u porodici, različite uloge koje otac i majka ostvaruju u vaspitavanju dece, prenošenje autoriteta, struktura emocionalnih odnosa, takodje predstavljaju važna strukturalna obeležja koja oblikuju proces političke socijalizacije. Uticaj roditelja na decu je posredovan tipom i obimom kontrole koju oni ostvaruju u procesu vaspitavanja, te je uticaj veći u porodicama gde je kontrola roditelja, prema proceni ispitanika, osrednja (Dawson, 1977:31). Pojedini istraživači naglašavaju da odbacivanje autoriteta može biti socijalno-psihološka dispozicija koja dovede do pojačanog interesovanja za političku participaciju (Sherkat, Blocker, 1994:825). Ukoliko roditelji ne dele istu političku orijentaciju, dete češće inklinira orijentaciji majke. Deca iz porodica koje pripadaju nižim slojevima su više okrenuta školi nego porodici kada je reč o obrazovanju za politiku. Njihovi roditelji nisu za njih potencijalni

izvor informacija. Prema pojedinim istraživačima deca iz porodica koje pripadaju višim slojevima češće oca smatraju moćnijim u porodici. Iz te jake pozicije oca proističe njihovo snažnije vezivanje za političke institucije i sistem, posebno figuru predsednika i predstavnika vlasti (policajca) (Davies, 1970).

Na temelju pretpostavke da se glavina političkog identiteta ličnosti formira u porodici između 3-11 godine, neki istraživači su čak smatrali da politička apatija i nedostatak zainteresovanosti za politiku proističe iz nezadovoljenih potreba u porodici u periodu detinjstva – fizičkih, socijalnih, potreba za ljubavlju i samoaktuelizacijom. (Davies, 1970:119). Kada je dete alijenirano od strane svojih roditelja ono će biti i u budućem životu otudjeno od politike. Jedan od razloga te alijenacije je striktna kontrola od strane roditelja koja neku decu usmerava ka konformizmu, a neku devijatnom političkom ponašanju. Viši stepen autoritarnosti u porodičnim odnosima uzrok je niskog stepena zainteresovanosti za politiku i nižeg stepena političke efikasnosti. Međutim, u savremenom društvu kasne moderne, status zavisnosti mladih od roditelja se sve više zamenjuje zavisnošću od vršnjaka, omladinskih grupa i pokreta, jer mladi više ne doživljavaju oca kao važnu figuru u porodici.

Još jedan značajan nalaz istraživača Almonda i Verbe ukazuje na činjenicu da što je veća participacija u donošenju odluka unutar porodice utoliko je i osećanje političke kompetencije i efikasnosti veće. Na osnovu istraživanja stavova tri grupe ispitanika - onih koji su imali participatorske mogućnosti u donošenju odluka u porodici, onih koji nisu i mešovitog tipa participacije, ustanovili su da je subjektivna participacija u porodici u direktnoj vezi sa pozitivnom identifikacijom sa političkim sistemom i prihvatanjem demokratskih stavova (Almond, Verba, 1989:287- 305). Ova veza je više izražena među ispitanicima sa nižim stepenom obrazovanja. Izostanak participacije u porodici je najmanje značajan za one od kojih se inače očekuje da imaju najveći stepen subjektivne političke kompetencije - kod najobrazovanijih. Kod njih je to uslovljeno drugim faktorima. Oni su bolje obučeni od drugih, imaju više znanja i lakše uče i prihvataju norme koje podstiču političku participaciju. Oni su i politički kompetentniji i lakše se integrišu u zajednicu politički kompetentnih. Zaključak je da kod obrazovanijih pojedinaca koji u porodici nisu podsticani za političku participaciju postoje drugi faktori koji tu funkciju mogu da nadomeste. Po njihovom mišljenju, srednje, a posebno više i visoko obrazovanje mogu zamenti nedostatak političke participacije u porodici. Oni idu još dalje i čak smatraju da u modernom, diversifikovanom i individualističkom društvu socijalizacija u porodici predstavlja neadekvatnu obuku za političku participaciju.

Na osnovu navedenih nalaza može se zaključiti da uloga porodice može, ali i ne mora da bude centralna u procesu političke socijalizacije. Procep između porodice i političke sfere može biti toliko veliki da drugi društveni iskustveni činioci mogu igrati značajniju ulogu. Ti činioci su u interakciji sa porodicom i oni ponekad mogu pojačati ili oslabiti efekat porodičnog iskustva rane socijalizacije. U savremenim postindustrijskim društvima uticaj porodice sve više slabi usled narastanja brojnih institucionalnih mehanizama koji preuzimaju porodične funkcije ili kontrolišu ih. Ekspanzija fenomena individualizacije i privatizacije je značajno ugrozila autoritet države, ulogu socijalnih mreža i konačno, instituciju porodice. Jedna od glavnih karakteristika postmodernog društva je opadanje intenziteta i kvaliteta komunikacije i interakcije u porodici, faktora neophodnih za razvoj procesa političke socijalizacije i edukacije. Iako je porodica već duže vreme u krizi, njena funkcija stimulatora individualne autonomije i privatizacije značajno raste. Porodica i dalje predstavlja jedinu instituciju koja je u stanju da se suprotstavi fragmentiranom, birokratizovanom i standardizovanom društvenom okruženju i da pruži mogućnost za različite vidove individualne identifikacije i samorealizacije. Porodica danas predstavlja okrilje individualizma, te iz te perspektive treba posmatrati i njen uticaj na proces političke socijalizacije i formiranje političkog identiteta.

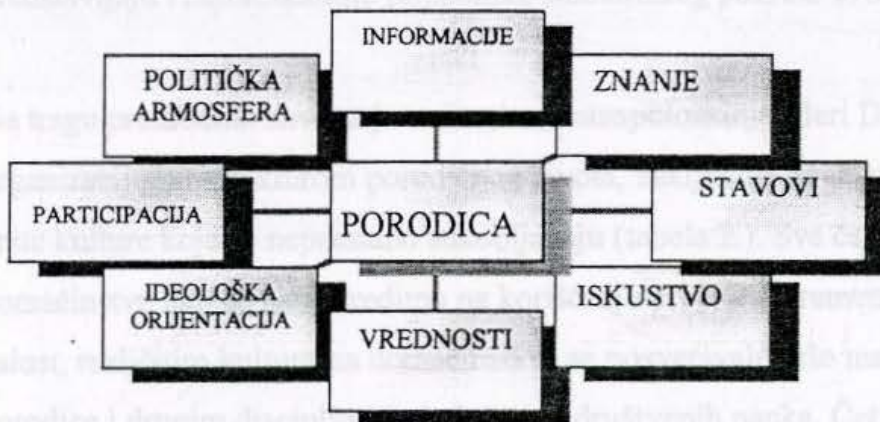
1.3.2. Faktori političke socijalizacije i tip porodične organizacije

U proučavanju političke socijalizacije u porodici neophodno je uzeti u obzir prisustvo i generalnih i specifičnih faktora (Milić, 1984; 1986; 1988). Generalni faktori se odnose na opštu atmosferu koja obuhvata strukturu porodice, bračni status roditelja, emocionalne veze, sukobe, probleme, vaspitani i edukativni stil roditelja, modele interakcije i komunikacije među članovima porodice (Dijagram 3). Specifični faktori obuhvataju političku atmosferu u porodici, informisanost članova o političkim sadržajima, razgovore o političkim temama i događajima, dostupnost sadržaja u medijama, znanje i iskustvo, političke vrednosti i ideološke orijentacije i porodičnu tradiciju učešća u političkim partijama, udruženjima, vaninstitucionalnim oblicima političkog delovanja (Dijagram 4.) Prisustvo specifičnih faktora u porodici omogućuje mladoj osobi da lakše ostvari kontakt sa sferom političkog života, da nauči osnovne političke termine, usvoji određene modele ponašanja, stekne specifično političko iskustvo i razvije određene političke stavove.

Dijagram 3. - Generalni faktori političke socijalizacije u porodici

Dijagram 4. - Specifični faktori političke socijalizacije u porodici

Prihvatanje određenih političkih vrednosti, orijentacija i načina političkog ponašanja u velikoj meri zavisi od uticaja opšte atmosfere, uslova i obrazaca socijalizacije, vaspitavanja i edukacije u porodici. Ne može se sa određenom preciznošću identifikovati specifičan model, ali je moguće prepoznati određene tipove porodične socijalizacije. Prvi, uslovno nazvan demokratski model karakterišu slobodniji odnosi i uslovi uzajamne podrške u porodici, recipročni model komunikacije i visok nivo kulturnih aspiracija. Ovaj vaspitni stil nazvan još i induktivno-objašnjavajući direktno vodi ka "intrinistično prosocijalnoj motivaciji kod dece" (Milić, 1998:102). Drugi, autoritarni stil, vezan je za restriktivnu socijalizacijsku klimu u

porodici, rigidni i strogo kontrolišući stil vaspitanja dece, otežanu komunikaciju i interakciju među članovima porodice. Ovoj podeli na idealne tipove treba pridodati i mešoviti model socijalizacije koji je u praksi najzastupljeniji i najčešće se naziva autoritativni stil (Milić, 2000).

Na osnovu dosadašnjih saznanja i iskustvene evidencije može se izvesti zaključak da porodična atmosfera koju karakteriše uzajamno poverenje, podrška, bliskost, razumevanje i jednakost među članovima predstavlja dobru bazu za pozitivnu političku socijalizaciju pojedinca. Porodice sa stabilnom strukturom emocionalnih odnosa razvijaju i intenzivniju političku atmosferu i podstiču socijalnu aktivnost svojih članova. Porodice u kojima vlada ekstremni emotivni naboj ili nedostatak ljubavi, pažnje i bliskosti, po pravilu karakteriše i vrlo siromašna politička atmosfera i aktivnost. (Milić, 1986:202-210). Vaspitni stil koji podstiče intelektualizam, romantizam i humanizam pozitivno deluje na budući politički aktivizam mladih. Istraživači aktivista studentskih pokreta su otišli još dalje tvrdeći da ona deca koja dolaze iz "sretnih domova u kojima vladaju toplina, privrženost, saosećanje i razumevanje" predstavljaju i najradikalnije pripadnike studentskog pokreta 1968. (Milić, 1998:103).

Na tragu prethodnih shvatanja su i nalazi antropološkinje Meri Daglas koja, baveći se organizacijom i strukturom porodičnog života, zaključuje da u svakoj zajednici postoje četiri vrste kulture koje se neprestano sukobljavaju (tabela 2.). Sve četiri vrste se mogu otkriti i u domaćinstvu ako se usredsredimo na korišćenje prostora, vremena i kontrole resursa. Na žalost, različitim kulturama domaćinstava se posvećivalo vrlo malo pažnje u sociologiji porodice i drugim disciplinama iz korpusa društvenih nauka. Četiri vrste "kulture pristrasnosti" potencijalno postoje u svakoj grupi ljudi, uzajamno se nadmeću i svaka usmerava ponašanje ka jednoj ili drugoj vrsti organizacije. Postoji više vrsta kulturne pristrasnosti, ali izdvojene su četiri da bi model organizacije bio ekonomičan i dvodimenzionalan.

Prvi od "četiri sveta" podržava tradiciju i poredak, drugi zastupa individualno nadmetanje i "ne mari za tradiciju", treći odgovara zatvorenom egalitarnom sistemu, sektaškoj enklavi, dok četvrti proizvodi sklonost ka izolaciji i fatalizmu. Gornji deo tabele zauzimaju kulture kojima dominiraju ograde, utvrđena pravila i ograničena sloboda izbora pojedinca. U drugom delu tabele, s leva na desno pojedinci počinju da se sami, nezavisno od drugih, organizuju i udružuju u čvrsto povezane grupe. Svaka kultura je pogodna za određene organizacione

ciljeve. Kad se traži složena koordinacija treba negovati vrednosti iz gornjeg desnog ugla. Kad je u pitanju individualna inicijativa onda su aktuelni obrasci iz donjeg desnog ugla, dok usaglašena pobuna traži da se obrazuje egalitarna grupa. Od osobe u individualističkom polju očekuje se snaga, od one u egalitarnom, krhkost, od one u izolovanom, nepredvidivost, a od one u hijerarhijskom polju potreba za strukturom. Ove kulture se samoodređuju u suprotnosti prema drugima.

Tabela 2. Mapa organizacije i kulture porodičnog života

B - Dobrovoljno ili prinudno izolovani pojedinac, sa složenom strukturom, podržava eklektičke vrednosti, fatalizam, nepredvidljiva osoba	C - Čvrsto povezana osoba sa grupom, potrebna joj je jaka struktura i hijerarhija, podržava tradiciju i poredak
A - Kompetitivni individualizam, slaba povezanost sa grupom i slaba struktura, snažna osoba koja podržava tržište	D - Čvrsto povezana osoba sa grupom, sa slabom strukturom, podržava jednakost, egalitarne enklave i sekte

(Izvor: *Daglas, M, Nej, S. (2002) Osobe koje nedostaju, Samizdat FreeB92, Beograd*)

Ovakva kulturna mapa organizacione strukture pojedinca i grupe može korisno da posluži kao shematski prikaz četiri različita modela porodične socijalizacije. U osnovi ovog antropološkog koncepta leži shvatanje da porodica predstavlja najbolje polazište za razumevanje tenzija u načinu organizovanja pojedinca. Ona prolazi kroz isti proces homogenizacije kroz koji prolazi pojedinac. Kao složena organizacija ona u svakom trenutku može da proizvede u svojim redovima tendencije raspada. "Osobe koje su odgajane u hijerarhizovanoj sredini težiće da nadju sredinu koja je toj prvobitnoj najsirodnija i najbliža". "Kompetitivna individualistička sredina vrši jak pritisak na dete kako bi ga pripremila za život u uslovima nemilosrdnog nadmetanja" "Komunitarne kulture će isticati značaj moralnog vaspitanja". "Standardne ideje o kažnjavanju će takodje oslikati kulturnu sredinu,

njeno shvatanje odstupanja od norme, saobražavanja normi, učtivosti, agresivnosti i tako dalje" (Daglas, 2000:371). Ljudi koji se različito organizuju imaju i različita mišljenja o organizaciji, moralu i identitetu. Ovo je jedan od načina na koji se može uspešno objasniti kako se ljudi grupišu po srodnosti i kako se ponašaju u odnosu na društveni prostor i vreme.

U zaključku naglašavam da je neophodno još više proširiti i obogatiti perspektivu iz koje se posmatra proces političke socijalizacije u porodici. Budući da je to kompleksan i dinamičan proces, determiniše ga čitav niz socijalnih činilaca vezanih kako za uži, porodični, tako i za širi, društveno-istorijski kontekst. Moćne prediktore političke socijalizacije čine brzina društvenih promena, složenost društvene strukture, stepen kulturne integracije, društvena pokretljivost, priroda socijalizacijskog odnosa, polni, etnički i religijski identitet, obrazovanje i socijalno-ekonomski status, struktura porodice, stil vaspitanja, komunikacija i interakcija u porodici. Pošto se radi o interaktivnom procesu, neophodno je da proučavanje fenomena političke socijalizacije počiva na primeni kako sistemskog tako i individualističkog pristupa. Analiza koja uključuje interakciju generalnih i specifičnih faktora političke socijalizacije, na osnovu koje se identifikuju različiti socijalizacijski modeli u porodičnoj kulturi, predstavlja najadekvatniji istraživački pristup koji može da ostvari i najvalidnije rezultate.

⁷ Tradicionalni politički teorijama su predstavili mladištvu ili kao nezavisnu grupu koja ulazi u politiku sa starijom generacijom, pri čemu nastaje i konfliktna generacija a rešava tako nezadovoljstvo postojanja i kvaliteta političke i društvene organizacije kroz koje mladištvu razvija svoj životni stil i društveni angažman i oslobađajući se tradicionalnog načina života i iziskuje političku i društvenu revoluciju za stvaranje radikalizma. Svakako, da bi se revolucionarna politička kretanja mladištva stvarala, stvarala je kaoopis mladištva i kulture koja kretno za obeležavanje prvenstveno odnosa i vezanosti sa starijom generacijom. Namera je bila da se politička porodična kultura i organizacija mladištva razvija u obliki politike, filma, mode i zabave, što dalje od politike. Osnovni politički grupni, jerke se zove kulture i organizacije mladištva uključuje oblikove u kojima (vopis) i a druge suze "alternativa" a to su: političko, sportsko, kulturno, organizaciono, političko, političko, političko i domaćinstvo političko. "Alternativa" je nastala kao odgovor na političko i društveno i taj je je političko i društveno i političko i društveno.

2. DRUŠTVENA KONSTRUKCIJA POLITIČKOG IDENTITETA

2.1. Identitet u postmodernom kontekstu

2.1.1. Makrostrukturalni faktori i izbor paradigme odrastanja

U sociološkoj literaturi doba mladosti je definisano kao period tranzicije ka odraslosti, faza životnog ciklusa kada se individua priprema da pruži adekvatan odgovor na izazove koje društvo pred nju postavlja. Društvo konstruiše kategoriju omladine kao specifičnu grupu i definiše njen status kroz eksplicitne (pravne) i implicitne (kulturne) norme. Kategorija omladine se konceptualizuje kao socijalni agens koji odrasta u datom društvenom i istorijskom kontekstu reflektujući prilike, mogućnosti i strategije ostvarivanja životnih ciljeva koje takvo okruženje pruža.⁵ Tranzicija ka odraslosti je multi-dimenzionalna i determinisana je važećim pravnim sistemom, političkim i socijalnim kontekstom, praksom u oblasti obrazovanja i socijalne politike. Doba mladosti se u literaturi prepoznaje kao faza životnog ciklusa strateški značajna za proces političke socijalizacije i sticanje političkog identiteta.

Istraživači iz Instituta «Shell» u Frankfurtu su osamdesetih godina, u svojim projektima izučavanja omladine, definisali dva osnovna tipa mladosti (Ule, 1986:115). Prvi karakterišu vremenska sinhronizacija i sadržajna koordinacija ostvarivanja ekonomske nezavisnosti, dobijanja stalnog zaposlenja i osnivanja porodice - sinhronizovana mladost. Drugi određuje manje ili uopšte nesinhronizovano i sadržajno nekoordinisano preuzimanje određenih socijalnih uloga od odraslih – nesinhronizovana mladost. "Odraslocentričnost" se vezuje za sinhronizovanu mladost, a "mladocentričnost" za nesinhronizovanu, koju karakteriše odbijanje legitimiteta odraslih, život u omladinskim subkulturama i sticanje identiteta kroz razne neformalne oblike omladinske političnosti. Sinhronizovana mladost u znatno većoj meri

⁵ Šezdesetih godina teoretičari su posmatrali omladinu ili kao revolucionarnu klasu koja ulazi u sukob sa starijom generacijom, pri čemu teorija o konfliktu generacija u neku ruku zamenjuje teoriju o klasnoj borbi, ili kao «kontra-kulturu» kroz koju omladina razvija svoj životni stil direktno suprotstavljen normama i vrednostima buržoaskog načina života i kritikuje posledice naučno-tehničke revolucije na savremenu civilizaciju. Sedamdesetih, da bi se neutralizovao politički karakter omladinskih protesta, stvoren je koncept «omladinska kultura» koji se koristio za objašnjavanje procesa adaptacije na norme i vrednosti savremenih društava. Namera je bila da se podstakne potrošačka orijentacija i interesovanja omladine zadrže u sferi muzike, filma, mode i zabave, što dalje od politike. Osamdesetih godina, javlja se nova konzervativna tendencija među mladima oličena u japijima (*yuppies*) i s druge strane "alternativa" u novim religijskim, spiritualnim, ekološkim, antinuklearnim, antiratnim, zelenim, ženskim i homoseksualnim pokretima. "Alternativa" je nastala kao odgovor na poraz buržoaskog racionalizma i najviše je privukla omladinu iz srednjih slojeva.

podupire tradicionalističke i autoritarne stavove, teži prihvatanju ideala odraslih, već ustanovljenog sistema vrednosti, medijskih uzora i političkih autoriteta.

Makrostrukturalni faktori utiču na različite načine na izbor paradigme odrastanja (tabela 3.). Posebno je značajan uticaj porodičnog okruženja i kulture. Mnogi teoretičari se slažu da kapacitet pojedinca da bira moguće uspešne puteve odrastanja u velikoj meri zavisi od kulturnog i socijalnog kapitala porodice, odnosno podrške koju ona svojom socijalnom mrežom kontakata i veza obezbeđuje u određenom društvenom kontekstu. Za istočnoevropske zemlje karakteristična je destandardizacija i deregulacija modela odrastanja. Umesto linearnog obrasca tipičnog za razvijene zemlje, ustanovljenog najviše pod uticajem diversifikacije i individualizacije, odrastanje u zemljama u tranziciji postaje rizičnije i nepredvidivo.

Tabela 3. Uticaj različitih društvenih faktora na proces tranzicije ka odraslosti

Društvena struktura	Društvene institucije	Društveni odnosi	Individualni doprinos	Društveno-političke promene
Društvena klasa	Sistem školovanja	Roditelji	Biologija	Politička transformacija
Rod	Sistem obuke	Vršnjaci	Ličnost	Ekonomska transformacija
Nacionalnost	Sistem zapošljavanja	Partner	Identitet	Tehnološka transformacija
Lokalitet	Sistem socijalne zaštite			Moralna i duhovna transformacija
				Migracija i emigracija
				Rat

(Izvor: Bynner, J. (1997) *Agenda for Youth Research for the Next Century: A British Perspective*, *Young*, No. 4:5)

Uloga istorijskih, socijalnih, političkih, kulturnih i personalnih faktora koji oblikuju kontekst odrastanja i socijalizacije mladih predstavlja polaznu tačku u istraživanju procesa formiranja političkog identiteta. Šire poznavanje istorijskih uslova razvoja jednog društva predstavlja preduslov razumevanja i tumačenja problema političke socijalizacije. Usled radikalnih i brzih socijalnih promena veza između pojedinca i društvenog okruženja biva sve dinamičnija, a pojedinac dinamizuje društvenu sredinu u onoj meri u kojoj u njoj aktivno učestvuje. Politički identitet pojedinca određuje i lična i društvena istorija. On se temelji na participaciji životne istorije u društvenoj istoriji i *vice-versa*. "Formiranje identiteta predstavlja proces ulaženja u određenu istorijsku konfiguraciju" (Abrams, 1982:241). Iz istorijske perspektive proces političke socijalizacije jedne generacije, generacijske jedinice ili pojedinca je uvek nov i različit u odnosu na prethodne generacije i ostale pojedince u društvu.

2.1.2. Globalizacija i "strukturisana" individualizacija

Analizirajući rapidnu dezintegraciju savremenih društava Alen Turen uočava da se ona koncentriše oko linija kolektivnog političkog delovanja, a društvene norme se ugrađuju u institucije i transmituju putem strukturnog procesa socijalizacije (Touraine, 2000). Država je, sa jedne strane napadnuta, procesom ekonomske globalizacije koji reducira tradicionalne društvene i kulturne veze u komercijalnim interakcijama, i sa druge strane, procesom fragmentacije kulturnog identiteta i razvojem novih oblika komunikacijske integracije. Društvo, koje je nekad bilo okvir za individualnu participaciju i stvaranje materijalnih i kulturnih uslova egzistencije, sada je svedeno na proizvođača normi. Ovo evoluciono stanje karakterišu dva fenomena: desocijalizacija - nestanak društvenih uloga, normi i vrednosti i depolitizacija - nesposobnost političkog da determiniše socijalno ustrojstvo.

Kontekstom savremenog društva (postmodernog, postindustrijskog, posttradicionalnog, društva kasne moderne) i njegovim implikacijama na politički identitet pojedinca bave se svi vodeći teoretičari današnjice. Pojedini autori vide narastajuću individualizaciju kao pozitivan proces koji dovodi do povećanja slobode izbora i mogućnosti da pojedinac obogati ličnost, kreira sopstveni život i novi moralni poredak (Giddens, 1993). Drugi pak, savremeni društveni kontekst prepoznaju i označavaju kao visoko rizično, refleksivno društvo, unutar kojeg fenomeni globalizacije, individualizacije i erozije klasnih i kolektivnih životnih uzoraka zauzimaju centralno mesto (Beck, 1994). Za Giddensa postmoderni svet ili "svet koji odmiče"

(*runaway world*) je "trgovački centar za kupovinu životnih stilova", a za Beka je to "splavarenje brzim vodama". Snažna diversifikacija na svim nivoima i toleratnost prema različitim vrednostima, normama i kulturama, postaju sve značajniji procesi savremenih društava.

Globalizacija vrši veliki uticaj na intimne i lične aspekte svakodnevnog života i na preoblikovanje institucija, koje spolja izgledaju iste kakve su i bile, ali su iznutra dobrim delom promenjene. I dalje se govori o porodici, poslu, tradiciji, prirodi, ali ove kategorije samo nose istu ljušturu (*shell-institutions*), a suština se menja, jer one više nisu adekvatne za zadatke koje obavljaju (Giddens, 1993). Novi istorijski trend je da se dominantne funkcije i procesi sve više organizuju oko socijalnih mreža. Kako Manuel Kastels konstatuje, u mrežama socijalna morfologija preteže nad socijalnom akcijom. Ulazimo u doba "dominacije kulture nad kulturom", gde priroda postaje kulturni (re)konstrukt, a "kultura više nego ikad postaje ratište". Moć više nije koncentrirana u institucijama (državi), organizacijama (korporacijama) ili simboličkim kontrolorima (medijima, crkvama). Nova moć obitava u informacijskim kodovima i reprezentacijama oko kojih društva organiziraju svoje institucije, a ljudi svoje živote i ponašanje. Mesto ove moći su ljudski umovi, a bitke se vode oko kulturnog koda (Castells, 1997).

Globalna ekonomska i tehnološka reorganizacija sveta redefiniše i same političke zajednice. Pojedinaac dobija sve veću slobodu izbora, koja se manifestuje kroz preispitivanje funkcionisanja tradicionalnih političkih institucija. Menjaju se oblici i sadržaji savremene politike, a ljudi postaju sve aktivniji učesnici u političkom životu. Bek ističe značaj subpolitičkog delovanja, odnosno, preoblikovanja društva odozdo. Subpolitički akteri, pojedinci i organizacije, učestvuju u preoblikovanju društva izvan parlamentarne političke arene i istovremeno redukuju funkcionisanje tradicionalnog, reprezentativnog političkog sistema. Sukobi partija i interesnih grupa građana, centra i periferije ili nacionalnog i lokalnog nivoa, ograničavaju vršenje vlasti. Građani žele da budu uključeni u što veći broj oblasti, koje su ranije bile pod kontrolom političara i to u sferi socijalne politike, obrazovanja, zdravlja, brige o deci i starima, ishrane, slobodnog vremena (Beck, 1997).

U globalnom društvu rizika redefinišu se institucionalizovani standardi racionalnosti pravne države, socijalne države, privrede i korporativnog sistema, parlamentarnog donošenja odluka i legitimacije tih odluka i konačno obrasci "normalnih biografija", "normalnog rada" i

"normalne porodice". Radi se o nekoj vrsti "institucionalizovanog individualizma" gde su osnovna građanska, politička i socijalna prava podešena za pojedince, a ne za grupe. Konsekvenca je da normalna biografija postaje biografija po izboru ili refleksivna biografija. Bek navodi ilustrativan primer strukturalnih promena u modernoj porodici unutar koje porastom razvoda i ponovnih brakova nastaje nova višeznačna mreža porodičnih odnosa (horizontalno i vertikalno proširene porodice - više dece iz različitih brakova, više vanbračne dece, više baba i deda itd.). "Više se ne mogu objektivno povući granice između porodice i ne-porodice, nego se one načelno odnose na subjektivnu perspektivu individua. Sve više imamo posla sa subjektivnom porodicom, porodicom po izboru, dakle nekom vrstom porodice po opciji i odgovarajućim srodničkim vezama po opciji" (Beck, 1999:6).

Suočeni sa konstantnim fluktuacijama i metamorfozama u odrastanju, mladi osećaju potrebu da njihov identitet bude ukorenjen u sadašnjosti, a ne u prošlosti. Napuštaju tradicionalne načine odrastanja i grade nove međugeneracijske odnose. "Normalna biografija" koju su nekad strukturisali klasna pripadnost, porodično poreklo, društveni status, nacionalnost, konfesionalnost i obrazovanje, danas biva zamenjena *self-made* biografijom kroz proces individualne refleksije rastućeg rizika u društvu. Često je u upotrebi termin *choice* biografija koja se vezuje za kategoriju *trendsetter-a* (utemeljivači novih trendova) čiji život predstavlja "vlastiti detaljno izdizajniran projekat" (Bois-Raymond, 1998:65). Strategije odrastanja su strukturisane dihotomijama rizik/mogućnost i izbor/pritisak. Proces odrastanja postaje destandardizovan, reverzibilan, fragmentaran, a linearni model biva zamenjen «yo-yo» modelom tranzicije u kome subjektivni koncept o sebi igra glavnu ulogu.

Savremeni istraživači su prilično kontroverzni kada je reč o uticaju varijable socijalnog porekla na izbor životnih projekata mladih. Jedni umanjuju njen značaj, a drugi smatraju da klasna i generacijska pripadnost još uvek značajno utiču na pojavu političke marginalnosti. Sve češće se u literaturi pominje teza o "strukturisanoj individualizaciji" koja počiva na činjenici da polna, klasna, etnička i regionalna pripadnost još uvek posreduju u procesu socijalizacije i da izbor modela obrazovanja, stila potrošnje i provodjenja slobodnog vremena i dalje zavisi od ovih faktora (Evans, 1997; Wallace, 1996). Kada je reč o političkoj socijalizaciji, mladi iz porodica koje pripadaju srednjoj, bolje stojećoj klasi, uspešnije prihvataju i sprovode modele političke participacije i interese starije generacije, nasledjene od svojih roditelja (Sorbon, 2000:1).

Procesi globalizacije su uticali na transformaciju institucija socijalizacije i na slabljenje socijalizacijskih agensa. Socijalizacijski proces se dugo tumačio kao transmisija društvenih pravila i vrednosti, a danas je to sve više proces koji posreduje u redefinisaju i kreiranju mogućnosti za učenje i razvijanje kognitivnih sposobnosti (Melucci, 1996). Živimo u kompleksnom sistemu *high-density* informacija i bez razvoja kapaciteta za učenje pojedinci i grupe ne mogu da funkcionišu kao baze informacionih mreža, što je jedna od njihovih osnovnih uloga. Društvo ne vrši monolitno preslikavanje dominantnih kulturnih obrazaca u život pojedinca već predstavlja nezavisno polje konflikata, kontinuirano ispunjeno suprotstavljenim kulturnim kodovima i značenjima. Mladi sve više postaju kulturna i simbolička kategorija.

Duboka kompleksnost i diferenciranost društva otvara prostor za sve veću neizvesnost, rizik, mobilnost, usmerenost ka promenama, umnožavanje mogućnosti, reverzibilnost izbora i odluka pojedinca. Tako fragmentirano iskustvo menja bazične reference na kojima je tradicionalno počivao identitet, te se novi identitet sve više oslanja na unutrašnje kapacitete neophodne za stalnu promenu i uspešno redefinisanje. U takvom kontekstu tranzicija ka odraslosti se definiše kao period u kome se odvija proces akumulacije identitetskog kapitala (*identity capital model*) (Côté, 1996). Taj proces uključuje strateški razvoj ličnosti na bazi razmene resursa - ličnih sposobnosti, interaktivnog znanja i emotivnog i kongnitivnog razvoja. Oni koji aktivnije investiraju u "ono što jesu", odnosno svoj identitet, imaju veće šanse i bolje su opskrbljeni ključnim resursima za izbor životnih strategija. "Refleksivan projekat identiteta" primorava pojedinca da u stvaranju "društvenog identiteta" upravljanje životnih uloga prilagodi društvenom kontekstu (Giddens, 1991).

Većina autora se slaže da su određena obeležja identiteta i stila života nastala pod uticajem globalizacije, homogenizacije i standardizacije, zajednička mladoj generaciji na svim društvenim prostorima. Intenziviranje individualizacije, fragmentacije, diferencijacije i refleksivnosti dovelo je do porasta alijenacije, izolacije, narcizma, apatije, cinizma, zatvorenosti, isključenosti i marginalizovanog položaja u društvu, pa čak i prihvatanja uloge žrtve. Pojedini autori naglašavaju značaj pojave nove marginalizacije mladih, nazvane *status zero*, karakteristične za postmoderno društvo (Williamson, 1997). Međutim, evidentne su i izvesne razlike. U mediteranskim i postsocijalističkim društvima u tranziciji i dalje dominira tradicionalna nuklearna porodica kao centralna stabilna institucija društva, dok je u razvijenim evropskim zemljama sve više prisutan novi tip postnuklearne porodice. Ovaj trend svoju

kulminaciju ostvaruje u nordijskim zemljama, a postepeno se širi i na srednjeevropske države. Tradicionalna koncepcija porodice danas doživljava velike strukturne promene, što značajno utiče na izbor obrazaca odrastanja.⁶

Tržište rada, socijalni i obrazovni sistem se takodje intenzivno rekonstruišu, a veliki značaj u socijalizaciji i formiranju identiteta dobija potrošačka kultura, povećana mobilnost i izuzetno brza razmena ideja i informacija. Odrastanje u društvu znanja postaje ključni koncept u istraživanju savremenih omladinskih struktura. Kao konsekvencija navedenih procesa nastaje kompleksan, ambivalentan, difuzan i kontradiktoran socijalni identitet podložan konstantnim promenama. Ne postoji neki predvidiv način razvoja i odrastanja, već mnoštvo različitih životnih puteva koji nastaju interakcijom socijalnog konteksta i pojedinca. U savremenoj teoriji je sve više u upotrebi termin "postadolescencija" koji podrazumeva pluralitet mogućnosti u uslovima življenja, zapošljavanju, stvaranju socijalnih veza i kontakata i više se vezuje za društva koja su u manjem obimu modernizovana (Cavalli, 1985). Pojedini teoretičari naglašavaju da u savremenom društvu omladina postaje socijalno nevidljiva kategorija, "više statistička pojava nego grupa koja uživa beneficije specifične društvene politike", odnosno da dolazi do dekonstrukcije omladine kao socijalne kategorije (Wallace, 1998). Mladi nisu u stanju da predvide budućnost, insistiraju na životu u sadašnjosti i bez većih životnih planova. Život više doživljavaju kao splet slučajnih epozoda, nego kao skup međusobno povezanih događaja.

Identifikacija i ekspresija identiteta se odvija sve više kroz kibernetički prostor (*cyberspace*), a socijalna komunikacija na mreži (*Internet*). Preko 500 miliona ljudi koristi ovaj medij koji je potpuno transformisao ekonomiju globalne komunikacije. Kontekst življenja poprima obeležja virtuelne zajednice koja postaje značajna arena za istraživanje i testiranje novih dimenzija ličnosti. *PoliticsOnLine* predstavlja novi vid političke komunikacije i socijalizacije.

⁶ Glavne promene u strukturi porodice se tiču porasta razvoda brakova, porasta jednoroditeljskih porodica, porasta broja vanbračnih zajednica i vanbračne dece. Tokom proteklih deset godina samo u Nemačkoj je za 63 % povećan broj porodica u kojima se samo otac stara o deci, dok je za 31 % skočio broj samohranih majki. Od 1965. godine u Francuskoj se udvostručio broj razvoda brakova, dok je u Italiji povećan za čak 30 % u odnosu na 1990. godinu. U skandinavskim zemljama oko polovina dece rađa se izvan braka. Porastu neformalne bračne strukture doprineli su zakoni koji su u tim zemljama veoma naklonjeni netradicionalnim porodicama. Takodje i broj dece rođene izvan braka se u nekim bivšim zemljama istočnog bloka, na primer u Poljskoj, udvostručio u poređenju sa situacijom od pre 20 godina, dok je broj sklopljenih brakova u Češkoj smanjen za 23 % (*Gender in Transition*, 2002, World Bank Eastern Europe and Central Asia Region Report).

Možda je ispravnije, umesto Turenovog koncepta depolitizacije i desocijalizacije, govoriti o resocijalizaciji i repolitizaciji u globalnom društvu rizika. Eklatantan primer su novi antiglobalistički, anarhistički i levičarski pokreti mladih i obrazovanih ljudi srednje klase u razvijenim zemljama. Oni su produkt društvene konstrukcije i rezultat cikličnih istorijskih promena. Globalno prisustvo savremenih omladinskih pokreta revitalizuje u praksi značaj stare teorije o generacijskoj politici i vraća problem generacijske svesti u žižu interesovanja.

Sve je vidljiviji medjugeneracijski sukob u savremenom društvu, koji se manifestuje kroz činjenicu da starije generacije duže žive, uživaju socijalne beneficije i postaju sebičnije, što iziskuje sve veći broj pripadnika mlađe radne snage. Da bi te privilegije uživali bio je potreban veći broj potomaka nego što su oni realno ostvarili. Iracionalan autoritet baziran na moći biva zamenjen autoritetom koji je racionalan i počiva na znanju. Na taj način se produbljuje generacijski jaz i otvara prostor za sukobe i razlabavljanje paternalističkih odnosa. Roditelji su primorani da nova znanja i veštine stiču od dobro obučene i u tom pogledu superiornije dece. Međutim, taj proces ima i negativne konsekvence. Porast agresije, svojevrsne brutalizacije i primitivizacije u ponašanju mladih, dovodi do narušavanja harmonije u porodičnim odnosima. Porodica sve više počiva na eroziji autoriteta starijih i ekspresiji autoriteta mlađih u obliku fizičke sile. Tome u prilog govori porast nasilja u porodičnoj sredini, u školskim institucijama, među navijačima na sporskim takmičenjima, pripadncima omladinskih potkultura i desničarski orijentisanom omladinskim pokretima.

2.2. Socijalizacijski okvir tranzicijskih društava

2.2.1. "Glokalizacija" i tranzicija

Društvene posledice procesa globalizacije znatno su složenije u postkomunističkim zemljama Istočne Evrope, u kojima procesi modernizacije i integracije koincidiraju sa radikalnom transformacijom ekonomskog i političkog sistema. Tranzicija se u ovim društvima javlja kao sastavni deo procesa globalizacije. Simboličko jedinstvo ova dva značajna transformacijska procesa je otpočelo 1989. godine kada je srušen Berlinski zid u Nemačkoj i kada je Tim Berners-Li svetu predstavio *World Wide Web*. Ovi istorijski događaji su obeležili konture budućeg globalnog razvoja sveta i poslužili kao katalizatori za intenziviranje procesa globalizacije i u istočnoevropskom regionu.

Najčešće se kao glavno ekonomsko obeležje fenomena globalizacije uzima stvaranje novog međunarodnog sistema u kome dominiraju velike privredne korporacije, a ne države-nacije. Problem, međutim, nastaje u tome što se globalizacija u gotovo svim postkomunističkim zemljama doživljava kroz prizmu kontroverze Istok – Zapad, kao svojevrsna "amerkanazacija", "novi svetski poredak", kao vrsta hegemonizacije ili kolonijalizacije tih društava od strane razvijenih zemalja, u prvom redu Amerike. Otpor spram tog procesa je vrlo oštar i snažan, iako se to na prvi pogled ne primećuje. Kako se pravne, političke, ekonomske i socijalne barijere neminovno vremenom smanjuju, tako se upliv informacija, znanja, tehnologija, vrednosti i obrazaca ponašanja sa Zapada na Istok sve više povećava i doživljava kao svojevrsni napad na vlastiti regionalni, nacionalni i lokalni kulturni identitet. U društvima u tranziciji aktuelizuju se koncepti periferije, polu-periferije i regiona, kao neminovne posledice delovanja paradigme globalizacije. Suštinski paradoks tih procesa je u tome što oni istovremeno vode ka stvaranju globalne nezavisne zajednice, ali i podstiču zahteve za autonomijom i različitošću identeta na lokalno i nacionalnom nivou. Kako ističe Darendorf "globalizacija mora postati glokalizacija...jer dokazuje do izvesne mere da sigurnost može biti obezbeđena bez gubitka slobode" (*Danas*, Živeti s nesigurnišću, 26.04.2004).

U novijim komparativnim istraživanjima ustanovljeno je, da se i u zemljama u tranziciji i u razvijenim društvima, položaj mlade generacije paradoksalno ogleda u činjenici da je ona fizički, socijalno i politički zrelija, ali još uvek materijalno zavisna od svojih roditelja. Prolongirana ekonomska zavisnost predstavlja svojevrsnu "infantilizaciju" procesa odrastanja i primorava mlade ljude da pribegnu različitim strategijama preživljavanja. Ovo je ipak, posebno naglašeno u zemljama u tranziciji gde društvene promene, s jedne strane, otvaraju prostor za veće mogućnosti, ali s druge strane, stvaraju uslove za njihov marginalizovan položaj i socijalnu isključenost. Mladi se u literaturi istočnoevropskih autora najčešće nazivaju "potrošenom generacijom" ili "izgubljenom generacijom", a kod nas i "ratnom generacijom". Suštinsko pitanje je na koji način društvene institucije, modeli mišljenja i pojedinci koji čine javni diskurs, pozicioniraju mlade ljude unutar društva u tranziciji.

Rezultati empirijskih istraživanja su potvrdili određene sličnosti, ali i razlike između centralnoevropskih i drugih istočnoevropskih zemalja, u pogledu načina i puteva odrastanja. Većina autora smatra da su centralnoevropske zemlje bile uspešnije u transformaciji i da se u ovom regionu taj model približava modelu tranzicije ka odraslosti u razvijenim zapadnoevropskim društvima. Karakteriše ga snažna diversifikacija, individualizacija i samo-

refleksivnost (Wallace, Kovatcheva, 1998, Roberts, 2000). U Rusiji i Jugoistočnoj Evropi, u zemljama koje su suočene sa mnogo težim posledicama transformacije ekonomskog i političkog sistema (gradjanski ratovi, siromaštvo, siva ekonomija, nezaposlenost, kriminal i korupcija), paradigmu odrastanja karakteriše veća ekonomska depriviranost, socijalno marginalizovanost i moralna i etička dezorijentacija. U ovim sredinama dolazi do promene značenja same paradigme omladine tako što ona postaje društveno zavisna grupa koja zahteva socijalnu zaštitu (Pilkington, 1996:3).

Efektivno socijalno angažovanje pojedinaca je danas, nakon nove tehnološke i digitalne revolucije, u tesnoj vezi sa znanjem, informacionim i komunikacionim resursima. Stoga je ekspanzija obrazovanja mladih podjednako značajan fenomen u svim društvima. Ako konsultujemo podatke dobijene u komparativnim istraživanjima pojedinih međunarodnih organizacija uočićemo interesantne nalaze. U Rumuniji je između 1989. i 1995. godine za 155% porastao broj studenata, dok se od 1985. do danas u Rusiji broj univerziteta stalno povećava. Međutim, čak 2/3 mladih misli da obrazovanje koje stižu u školama ne odgovara i ne prati zahteve i promene na tržištu rada (*Young People in Changing Societies*, Report No.7, UNICEF, 2000). Mladi smatraju da dobra informisanost, zatim talenat i intelekt predstavljaju najznačajniji početni kapital za ostvarivanje uspeha. Međutim, čak 68 % mladih bi se odreklo mogućnosti da stekne najbolje moguće obrazovanje ako bi kroz neki posao dostigli željeni životni standard. Aspiracije prema visokom životnom standardu su mnogo prisutnije među muškom mladjom populacijom i to sa nižim obrazovanjem, dok je zainteresovanost za dobijanje što boljeg obrazovanja prisutnija kod ženske mlađe populacije i studenata.

Sve veća diversifikacija i fleksibilizacija nastavnih i obrazovnih programa otvara nove mogućnosti za mlade ljude u procesu sticanja obrazovanja. Prema rezultatima izveštaja Evropske komisije iz 2000. godine, u istočnoevropskim zemljama su prisutna dva modela participacije mladih u obrazovnom sistemu. Zemlje kao što su Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska i Slovenija, koje se 2004. godine pridružuju Evropskoj Uniji, odlikuje niski procenat učešća mladih u visokom obrazovanju ali, visoka stopa učešća u specijalizovanim srednjim školama. S druge strane, istočnoevropske manje razvijene zemlje, Bugarska, Rumunija, Rusija i Srbija imaju nizak procenat učešća u srednjem profesionalnom obrazovanju, ali visoku stopu učešća u visokoobrazovnim institucijama, koja je inače bila glavna karakteristika svih bivših socijalističkih društava. Posebno su žene profitirale od ekspanzije visokog obrazovanja. Međutim, iako je broj studentkinja znatno porastao, njih i dalje u većini

istočnoevropskih zemalja ima manje nego muškaraca. Ovi podaci potvrđuju da su ova društva još uvek siromašna, na nižem stupnju diversifikacije i profesionalizacije, sa slabo razvijenim tržištem rada i još uvek neregulisanim sistemom visokog obrazovanja koje je i dalje dostupno najširim društvenim slojevima.

Jedan od gorućih problema sa kojima se suočavaju mladi u svim tranzicijskim društvima je rapidan porast nezaposlenosti. Prosečna stopa učešća mladih u nezaposlenoj populaciji u svetu je 40%, u zapadnoj Evropi oko 20%, a u Jugoslaviji i Makedoniji čak 60% (tabela 4.) Takodje raste i trend produžetka trajanja nezaposlenosti. Prema podacima iz izveštaja Saveta Evrope iz 1998. godine, približno deset miliona mladih ljudi iz Istočne Evrope se nije nalazilo na tržištu rada, a većina je bila iz jugoistočnih zemalja (*European Youth Trends, Council of Europe Report, 1998:13*). Opšta stopa nezaposlenosti u Jugoslaviji je u 2001. godini iznosila 29%, ali ako se uzmu u obzir oni koji su fiktivno zaposleni, odnosno primaju minimalne dohotke i na "prinudnom su odmoru", onda dostiže 50%. Od petooktobarskih promena u Srbiji i otpočinjanja "prave" tranzicije stopa nezaposlenosti i dalje raste, te je prema najnovijim podacima iz 2004. godine oko milion ljudi bez posla, što predstavlja najveću stopu nezaposlenosti u Evropi.

Četiri su značajna procesa vezana za odrastanje u uslovima transformacije društva. Mogućnosti zaposlenja se prenose iz javnog u privatni sektor, ekonomska aktivnost prelazi u neformalne vode (siva ekonomija), odlaže se zapošljavanje i produžava školovanje i konačno, sa proizvodnog se prelezi na potrošački mentalitet (Wallace, 1996b:4). Ovi procesi su glavni generatori stvaranja kontrastnih socijalnih kategorija dobitnika i gubitnika. Usled svojinskog prestrukturiranja privrede i znatno su otežane okolnosti pod kojima se dolazi do posla, što iziskuje nova znanja i strategije prilagođavanja drugačijim uslovima rada. Mogućnost zaposlenja raste u "sivoj ekonomiji", što dodatno otežava položaj mladih. Procenjuje se da desetine hiljada mladih na ovaj način ostvaruje dobit, pri čemu su lišeni osnovnih prava iz radnog odnosa i izloženi eksploataciji. Mnogi mladi su zbog siromaštva u porodici prinuđeni da počnu ranije da rade, a ta okolnost ima veliki uticaj na njihovo dalje obrazovanje i karijeru. S druge strane, značajan deo mladih, usled nedostatka izbora, odlučuje da nastavi školovanje i to sa značajnim odlaganjem, što predstavlja dodatni namet na porodicu i društvo. Porodica postaje jedina institucija koja snabdeva mlade ljude neophodnim materijalnim, socijalnim i emocionalnim resursima.

Tabela 4. Nezaposlenost među mladima od 15-24 godine i opšta nezaposlenost u zemljama u tranziciji 1998. (u procentima)

ZEMLJA	Stopa nezaposlenosti mladih (%)	Opšta stopa nezaposlenosti (%)
Češka	6.9	4.2
Slovačka	20.4	11.1
Poljska	23.3	10.6
Mađarska	13.5	7.8
Slovenija	17.4	7.1
Hrvatska	31.4	9.9
BJR Makedonija	70.9	34.4
FR Jugoslavija	61.1	18.5
Bugarska	32.2	14.0
Rumunija	18.3	6.3
Estonija	15.7	9.9
Latvija	25.5	13.8
Litvanija	22.2	13.3
Rusija	26.8	13.3
Gruzija	27.5	14.3
Azerbejdžan	46.4	23.3
Kirgistan	37.3	27.2
Tadžekistan	33.2	19.6
Nemačka	10.7	9.9
Francuska	29.0	12.6
Italija	33.6	12.4
Španija	39.2	20.9
UK	13.6	7.1
CEE/CIS (18)	29.5	14.4
EU (15)	21.2	10.8

(Izvor: MONEE Project, Eurostat(1998), *Young People in Changing Societies, Regional Monitoring Report No.7*, UNICEF, 2000)

U tranzicijskim zemljama se ubrzano prelazi sa proizvodnog na potrošački mentalitet, što posebno pogodja mlade ljude, jer je potrošnja suštinsko obeležje njihovog stila života. Usled pada životnog standarda, siromaštva i nezaposlenosti s jedne strane, i naraslih potreba i aspiracija sa druge strane, razvija se nezadovoljstvo načinom života i dolazi do porasta interesovanja za odlaskom iz zemlje. Emigracija mladih, posebno visokoobrazovanih ljudi, je već decenijama jedna od najtežih posledica tranzicije. U Sloveniji, jednoj od najuspešnijih zemalja, 1995. godine je čak 70% mladih izražavalo želju da napusti zemlju. U poslednjoj

dekadi prošlog veka Hrvatsku je napustilo oko 140 000 visokoobrazovanih, a prema najnovijim istraživanjima preko 40% bi zemlju napustilo na duže, oko 22% zauvek, a svega 12,6 % ne bi otišlo (Štimac Radin, 2002). U Srbiji još uvek nije utvrđen tačan broj emigranata, ali se na osnovu popisa stanovništva 2002. godine, kao i na osnovu dokumentacije zemalja od kojih su naši građani dobili iseljeničke vize, može pretpostaviti da je oko 400.000 ljudi napustilo Srbiju, od kojih je čak 40.000 visokoobrazovanih. Prema analizi Instituta za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda, za školovanje jednog stručnjaka društvo je uložilo oko 300.000 dolara, a "odliv mozgova" košta jugoslovensku privredu oko 4 milijarde dolara.⁷

Na osnovu podataka dobijenih u sociološkom istraživanju društvenih promena i svakodnevnog života stanovnika Srbije početkom devedesetih, takodje je potvrđeno da je emigraciji naročito bila sklona urbana i visokoobrazovana mlada populacija. Preko 70% osoba uzrasta do 30 godina imalo je namere da ode u inostranstvo (Bolčić, 1995:99). U drugom istraživanju sprovedenom krajem devedesetih, ustanovljen je dalji porast broja potencijalnih migranata. Onih koji su otišli na duže u inostranstvo, a rođeni su posle 1960. godine, bilo je čak 63% (Bolčić, 2002:161). Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, Srbija je imala 6% visokoobrazovanog stanovništva, dok 2001. godine taj broj opada na 3%. Srbija je tokom devedesetih izgubila znatan deo svoje najkvalitetnije radne snage. Iseljavanje u sadejstvu sa opadajućim prirodnim priraštajem je bitno narušilo kvalitet ljudskog kapitala neophodnog za buduće procese u transformaciji privrede i društva.

⁷ Podaci iz popisa stanovništva sprovedenog 1991. godine, govore da je već tada samo u Srbiji evidentirano 202.850 lica na privremenom radu u inostranstvu. Ako se obrati pažnja na strukturu njihove stručne spreme i uporedi sa podacima popisa iz 1971. i 1981. godine, vidi se da se među onima koji su otišli iz zemlje povećao procenat lica sa visokom i višom stručnom spremom i to sa 1,8 odsto 1971. na 6,2 odsto 1991, dok opada broj onih sa nižim obrazovanjem. Imajući u vidu sve događaje, političko-ekonomsko-kulturne procese koji su usledili posle 1991, prema procenama nekih analitičara, koji su pratili ovaj proces, broj onih koji su otišli iz zemlje se udesetostručio.

2.2.2. Rekonstrukcija vrednosnog sistema

Rezultati istraživanja vrednosnog sistema u zapadnoevropskim zemljama pokazuju da su među mladjom populacijom najzastupljeniji individualisti, konformisti i neo-konzervativci, dok su post-materijalisti i tradicionalisti u manjini (*Young Europeans*, Eurobarometar, 1991; 1997; 2002). Zapravo, većina mladih se opredeljuje za kombinovanu varijantu, mešavinu materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosnih prioriteta u Inghartovom smislu. Osim nordijskih zemalja i Nemačke, porodica se u svim drugim evropskim zemljama još uvek visoko kotira na lestvici prioriteta mladih ljudi. Prema rezultatima istraživanja oko 65% mladih zapadnoevropljana od 20-24 godine i dalje živi sa roditeljima, oko 58% do 25 godina studira, a 28% radi (*Young People on the Treshold of the Year 2000*, Eurobarometar, 1997). Paradoksalno je da, iako autoritet roditelja slabi, a autonomija mladih raste, oni ipak sve više zavise od porodice. To je posebno karakteristično za porodice srednje klase gde deca uglavnom ne učestvuju u porodičnom budžetu, imaju dobre uslove i prostor za relativno samostalan život, tako da se ne odlučuju da se odvoje od roditelja, jer bi na taj način ugrozili životni standard. Podrška kulturnog i socijalnog kapitala porodice postaje posebno značajna u zemljama u tranziciji gde su materijalni resursi i socijalne mreže kojima roditelji raspolažu od presudne važnosti za egzistenciju, pronalaženje posla i karijeru mladih ljudi.

Ako pogledamo strukturu vrednosnog sistema mladih u postkomunističkim zemljama, primetno je da se ona nakon decenije tranzicije približava vrednosnoj mapi mladih u razvijenim društvima. Na osnovu rezultata istraživanja vrednosnih preferencija može se konstatovati da su globalna (životna sredina, mir i zdravlje), reproduktivna (partner, porodica, deca) i hedonistička orijentacija (ljubav, prijateljstvo, hobi) na samom vrhu lestvice društvenih vrednosti. Središnji deo okupiraju profesionalni razvoj (obrazovanje, zanimljiv posao, profesionalni uspeh), liberalna orijentacija (sloboda, demokratija i privatni posao) i materijalističke vrednosti (zarada, svojina, društveni prestiž). Na začelju lestvice su socijalna i politička orijentacija (politički angažman, rad za dobrobit društva, korisnost za druge ljude). Distribucija vrednosti ima generacijski karakter, te sa godinama raste porodična, socijalna i politička, a opada hedonistička i globalistička orijentacija (Sak, 1998:4).

Evidentno je da je za mlade i u zapadnim zemljama i u zemljama u tranziciji karakteristična izvesna stabilizacija privatno-individualističke orijentacije. Prema rezultatima istraživanje javnog mnjenja u većini istočnoevropskih zemalja (Češka, Poljska, Rumunija, Bugarska),

novac je za preko 70% mladih ključ uspeha, a zatim porodica, talenat, dobro obrazovanje. To potvrđuje činjenicu da je orijentacija na materijalističke vrednosti, dobar standard i udoban privatan život na vrhu skale vrednosti. Interesantan posao, profesija, bogatstvo, slava, ugled i prestiž su za mlade iz istočnih zemalja još uvek atraktivne vrednosti. Rad za dobrobit drugih, interes za životnu sredinu, kvalitet života, zdravlje i poštovanje ljudskih prava se znatno bolje kotiraju na listi pririteta mladih u zapadnim društvima, posebno skandinavskim zemljama (Helve, 1993; Inglehart, 1997). Međutim, rezultati poslednjeg istraživanja omladinske populacije u Srbiji 2002. godine, koje je sproveo UNICEF, potvrđuju da se i kod nas situacija menja. Zdravlje i kvalitet života postaju sve prisutnije kategorije na vrednosnoj skali mladih ljudi.

U društvima u tranziciji mladi imaju još uvek instrumentalistički pristup radu. Rezultati longitudinalnog istraživanja omladine koje je sprovedla Ruska Akademija Nauka pokazuju da su mladi 1990. stavljali profesionalizam na drugo mesto na skali faktora životnog postignuća, a 1997. na šesto mesto (*European Youth Trends*, Council of Europe Report, 1998:7). Viši rang se daje korisnim ličnim kontaktima i vezama i porodičnom poreklu. Ovo pomeranje u vrednosnom sistemu se može objasniti procesom socijalizacije mladih kroz angažovanje u "sivoj ekonomiji" čiji je udeo u nacionalnoj ekonomiji Rusije oko 40%. Kako tranzicijski procesi odmiču, uloga porodice i njenog socijalnog kapitala u obrazovanju opada za 20%, a uloga individualnih kvaliteta u tržišnoj utakmici značajno raste.

Prema izveštaju UNICEF-a oko trećine mladih u istočnoevropskim zemljama je zaposleno uglavnom u privatnom sektoru gde njihova fleksibilnost i mobilnost posebno dolazi do izražaja (*Young people in Changing Societies*, Regional Monitoring Report, No.7, 2000:21). Iako su plaćeni manje od odraslih, razlika nije toliko velika, a ponekad je i manja nego u zapadnoevropskim zemljama (mladi dobijaju oko 86% plate odraslih u Poljskoj ili Bugarskoj, a u Nemačkoj ili Norveškoj oko 67%). Mladi u zemljama u tranziciji radije prihvataju razne dodatne obuke, treninge i programe za samozapošljavanje. Posebno su mlade žene u zemljama u tranziciji u nepovoljnom položaju na tržištu rada. Češće ostaju bez posla, teže se zapošljavaju, dobijaju manje plaćene poslove sa nižim kvalifikacija, ostaruju manje zarade, redje su uključene u programe samozapošljavanja i manje su prisutne među poslodavcima i menadžerima.

U uslovima socijalne deprivacije i nedostatka perspektive mladi se okreću ilegalnim oblicima rada, crnom tržištu i prihvataju "simboličku delikventsku kulturu". Nju karakteriše urbano nasilje i glorifikovanje kriminalnog ponašanja. Indikativan primer je podatak da je među ispitivanom omladinom u Rusiji 1997. godine čak više od četvrtine sedamnaestogodišnjaka smatralo da je prihvatljivo kršenje zakona da bi se zaradio novac (*Young People in Changing Societies*, UNICEF, Report No.7, 2000:25). Ovakav model je bio dominantan i u kulturi življenja u Srbiji devedesetih. Od strane vladajuće ideologije godinama je podsticala "ratna kultura", primitivizacija, ruralizacija i provincijalizacija društva. Nove generacije su odrastale u ratnom okruženju, u izolovanom, ekonomski devastiranom i duboko kriminalizovanom i korumpiranom društvu, u kulturi bede i siromaštva. Socijalizacija u takvim uslovima će trajno obeležiti formiranje socijalnog i kulturnog identiteta nekoliko generacija mladih ljudi.

2.3. Socijalna i politička participacija

2.3.1. Dva tipa socijalnog aktivizma

Društveni aktivizam utiče dvojako na proces formiranja i oblikovanja političkog identiteta. Kroz društvenu participaciju se istovremeno odvija i proces identifikacije i proces ekspresije identiteta, odnosno proces samoidentifikacije pojedinca. Korisnu tipologiju društvene participacije ponudio je Hartman u nastojanju da pokaže da je stepen samoodredjenja pojedinca u direktnoj vezi sa stepenom uključenosti u društvene asocijacije, organizacije i aktivnosti (Hartman, Trnka, 1986) (tabela 5.). Prema njegovom tumačenju, visok stepen samoidentifikacije je u pozitivnoj korelaciji sa visokim stepenom uključenosti u društvene organizacije i aktivnosti. Osrednji stepen samoidentifikacije vezan je za različite oblike kalkulativnog aktivizma, dok je nizak stepen samoodredjenja vezan za za normativno-prinudnu participaciju. Visok stepen samoidentifikacije usko je povezan sa sa dobrovoljnim i humanitarnim radom i razvija demokratsku participativnu kulturu kod pojedinca.

Tabela 5. Različiti modeli društvene participacije

STEPEN SAMOODREDJENJA	STEPEN UKLJUČENOSTI U ASOCIJACIJE I ORGANIZACIJE I SOCIJALNE AKTIVNOSTI		
	Nizak	Osrednji	Visok
Visok	Dobrovoljna Neparticipacija	Povremena participacija	Demokratska participacija
Osrednji	Kalkulativna Neparticipacija	Remunerativna participacija	Kalkulativna participacija
Nizak	Prinudna Neparticipacija	Normativna participacija	Prinudna participacija

(Izvor: Hartmann, J., Trnka, S. (1986) *Democratic Youth Participation in Society - A Concept Revised*, Upsala: Upsala University Press)

U dizajniranju političkog identiteta mladih i u razvijenim zemljama i u zemljama u tranziciji postoje zapažene sličnosti i razlike. Generalno, na svim prostorima, mlađe generacije pokazuju ograničeno znanje o politici i nezainteresovanost za političku participaciju, ali se shvatanje koncepta politike i bavljenja ovom delatnošću različito definiše. Po mišljenju većine autora, individualizacija je glavni krivac za slabljenje interesa za politiku i uopšte za institucionalnu participaciju. U zemljama u tranziciji mladi politiku najčešće identifikuju sa integracijom u Evropsku zajednicu i uključanjem u druge međunarodne organizacije, te standardizacijom koju ti procesi sa sobom nose. U razvijenim društvima se politika uglavnom identifikuje sa procesom donošenja odluka, a manje sa raznim praktičnim rešenjima koja nude vladajuće strukture. Prema rezultatima longitudinalnih istraživanja evropske organizacije za omladinu u okviru Evropskog saveta, mladi iskazuju veću političku apatiju, niži stepen političke efikasnosti, pad poverenja u političke institucije, autoritete, lidere, izrazitu političku alijenaciju, nedostatak političkih iluzija, politički cinizam, nizak nivo izlaska na izbore i nizak nivo participacije u oficijelnim političkim strukturama i profesionalnoj politici.

U većini zapadnoevropskih zemalja samo 6% mladih i 11% odraslih smatra da je politika važna i da ima odredjeni značaj u njihovom životu (Abramson, Inglehart, 1997). Mnogi teoretičari razlog za takvo ponašanje vide u procesima monetarizacije, komercijalizacije, privatizacije i individualizacije svakodnevnog života (Roberts, 2000; Sorbom, 2001). Ako i

postoji zainteresovanost za politiku onda je to neformalni aktivizam, razni oblici nekonvencionalnog političkog delovanja, poput participacije u različitim asocijacijama, nevladinim organizacijama i društvenim pokretima. Ovakav vid participacije je izuzetno razvijen u skandinavskim zemljama gde je većina mladih u članstvu bar jednog udruženja ili asocijacije. U ovim društvima članstvo u asocijacijama je snažno podržano od strane *welfare* sistema i predstavlja deo društvenog ugovora. Da bi građani uopšte mogli da obavljaju razne aktivnosti oni prethodno treba da participiraju u radu udruženja. U nekim Nordijskim zemljama članstvo u sindikalnim organizacijama predstavlja preduslov za dobijanje zaposlenja. U Danskoj čak 82,8% , a u Švedskoj 77,2% mladih učestvuje u radu nevladinih organizacija, dok ih u sindikatima, političkim partijama i pokretima ima oko četvrtine (Eurobarometar, 1997).

Rezultati socioloških istraživanja stavova srednjoškolske i studentske populacije u zemljama u tranziciji pokazuju da svaka druga od tri mlade osobe ima izuzetno negativan odnos prema svim institucijama političkog sistema (Roberts, 2001:21) (Tabela 6.).

Tabela 6. Politički stavovi mladih u nekim zemljama Istočne Evrope

POLITIČKI STAVOVI	GRUZIJA, JERMEIJA UKRAJINA %	RUSIJA %	POLJSKA %
Preferencije			
Tržišna ekonomija	83	95	--
Stari sistem	10	5	--
Sláže se/ veoma se sláže			
Život je teži nego što je bio pre reformi	70	41	65
Život je bolji od kako su počele reforme	17	14	23
Reforme su greška	39	26	17
Nije bitno koji političari su na vlasti	37	7	20
Politiari su više zainteresovani za sebe nego za dobrobit zemlje	80	64	78

(Izvor: Roberts, K. et al. (2001a) *The Monetarisaton and Privatisation of Daily Life and the Depoliticisation of Youth in Former Communist Countries*, University of Liverpool)

Oni političare doživljavaju kao ljude najviše sklone hipokriziji, kojima se najmanje može verovati. Međutim, i pored toga, mladi su u ovim zemljama u najvećem stepenu demokratski nastrojeni deo populacije i u najvećem procentu podržavaju funkcionisanje novih demokratskih institucija. Iako se globalno udaljavaju od politike, ipak su zainteresovani za značajne političke događaje, za društvenu situaciju u zemlji, a u izvesnom procentu i za rad vlade i parlamenta. Većina mladih podržava ekonomske reforme i daje prednost tržišnoj ekonomiji i privatizaciji.

Prema rezultatima novijeg komparativnog istraživanja omladinske populacije u evropskim zemljama, jedva 10% mladih razgovara o politici sa svojim prijateljima, oko četvrtine čak nije u stanju da formuliše svoju političku orijntaciju i odredi svoju poziciju na skali političke levice-desnice (*Study on the State of Young People and Youth Policy in Europe, EU Youth Programme, IARD, 2001*). Mnogi istraživači se slažu da savremeni koncept gradjanina pod kojim se podrazumevaju određena gradjanska, politička i socijalna prava i obaveze, nije adekvatno predstavljen i približen mladim ljudima kako od strane porodice, tako i od strane formalnog obrazovnog sistema i odgovarajućih oficijelnih državnih institucija i organizacija. Mladi više nauče izvan institucija, u neformalnim i alternativnim kanalima političkog obrazovanja i delovanja. Stoga, u analizi političke participacije mlade populacije uvek treba imati u vidu prisustvo dva tipa socijalnog aktivizma, učešće u oficijelnim političkim strukturama i angažman u vaninstitucionalnim i neformalnim delatnostima.

Resursi mladih za uspešno participiranje u društvenom životu zavise u velikoj meri od kooperacije omladinskih organizacija i grupa sa značajnim sferama uticaja kao što su državne strukture, nevladine organizacije, mediji i javnost. Uloga društvenog kapitala i njegove intergeneracijske transmisije je značajan prediktor socijalnog aktivizma. Međutim, u oficijelnim političkim strukturama i institucijama mladi su podzastupljeni. U Švajcarskoj je, od svih kandidata za Nacionalni Savet, u 1991. godini bilo 17% mladih ispod 30 godina, ali nijedan nije izabran. U Švedskoj samo 1% mladih od 18-35 godina je prisutno u vladinim službama. Oko 44% mladih Evropljana smatra da se političari bave tim poslom isključivo iz vlastitih interesa, zbog velikih dobiti i beneficija (*European Youth Trends, Council of Europe Report: 1998:27*). Od svih političkih institucija mladi u razvijenim zemljama najveći legitimitet daju nacionalnim parlamentima, dok u legalni sistem, crkvu i medije imaju znatno manje poverenja (*Study on the State of Young People and Youth Policy in Europe, EU Youth Programme, IARD, 2001*).

Otudjenost od konvencionalnih, oficijelnih političkih procesa je samo posledica opšte alijenacije od tradicionalnih društvenih i političkih vrednosti. Isključenost mlađe populacije iz postojećih etabliranih političkih struktura govori o prekoj potrebi za preispitivanjem starih oblika društvene participacije i pronalaženjem novih atraktivnih za mlade generacije. Postmoderno društvo implicira novi, drugačiji, "post-politički" model participacije koji se vezuje za savremene ekspresivne, estetičke, virtualne oblike kulturne participacije. Savremeni diskurs već odavno obeležavaju novi koncepti: *cyber* gradjanin, virtuelna zajednica, *cyberspace* demokratija, *on-line* aktivizam, elektronska agora. Kako konstatuje antropološkinja Meri Daglas "globalizacija nam je već ušla u kuću" i socijalne promene kreiraju novi kontekst globalnog društvenog vremena i prostora koji reprodukuje post-moderne forme društvene participacije. Nova sredstva komunikacije sa globalnom publikom promovišu novu interaktivnu političku kulturu i stvaraju novu društvenu paradigmu *network society*. Dok je oficijelna, institucionalna ili systemska politika još uvek vezana za paternalistički model komunikacije i generiše veliko nezadovoljstvo medju mladjom populacijom, elektronske mreže i simbolička politika predstavljaju pravi izazov, omogućujući participaciju u raznim on-line debatama i diskusijama.

Mladi danas politiku ne shvataju kao sredstvo za realizaciju kolektivnih ciljeva, već kao način implementacije njihovih individualnih životnih projekata. Simboličku politiku čine fragmenti različitih fluktuirajućih grupa, pokreta i virtuelnih zajednica koje preuzimaju ulogu pregovarača, dok političari postaju pukom tehničko osoblje. Razvoj novih informacionih tehnologija je generisao generacijski jaz na socijetalnom nivou. Novi politički kod produbljuje generacijske sukobe. Mladi ljudi dominiraju u vodećim profesijama koje su pre svega vezane za transmisiju znanja i informacija (berzanski poslovi, multimedija, kompjuterska i softverska industrija, dizajn i komunikacija). One predstavljaju katalizator njihovog delovanja na polju simboličke političke prakse.

2.3.2. Participacija u društvenim promenama

U gotovo svim socijalističkim društvima dominantni oblik omladinskog aktivizma bila je kalkulatívna participacija od strane omladinskih lidera, koji su je koristili za promociju u partijskim i državnim strukturama. Pored nje postojala je i prinudna participacija mladih koji su se konformistički odnosili prema pritisku državnog aparata (Kovatcheva, 1999:19-23). Sa

otpočinjanjem procesa tranzicije ovakve masovne omladinske organizacije, koje su imale svrhu da kontrolišu i socijalizuju omladinu u cilju prezervacije socijalističkog sistema, nestaju ili bivaju zamenjene različitim nevladinim organizacijama i udruženjima, koja predstavljaju sastavni deo strukture demokratskog građanskog društva.

Pod uticajem specifičnih istorijskih događaja, mlade generacije u svim istočnoevropskim zemljama postaju aktivni učesnici u društvenim promenama (demonstracije studenata u Temišvarskom skveru u Rumuniji, zaposedanje zgrade i štrajk studenata univerziteta u Bugarskoj, protest studenata Univerziteta u Beogradu, "plišana revolucija" u Češkoj). U prvim godinama tranzicije, mlađe generacije bivaju izrazito politički angažovane, kritični nastrojene prema poretku, pokazavši visok stepen nepoverenja u postojeće institucije, visok stepen političke autonomije i pragmatičnosti (Mitev, 1996; Kovatcheva, 1998; Stojanović 1995; Milić, Čičkarić, 1997; 1998; Kuzmanović, Popadić, 1992; 1998). Prepoznavanje mladih u postkomunističkim zemljama kao posebne "političke generacije" zahteva rekonceptualizaciju pojma omladine i drugačiji pristup njegovom proučavanju. Konstrukcija svojevrsne "generacijske politike" počiva na pretpostavci da društvo normira život mladih, ali da istovremeno i mladi proizvode nove vrednosti aktivnom participacijom u društvenom životu.

Tokom devedesetih u Srbiji konstantno raste socijalni aktivizam srednjoškolaca i studenata. Sa dezintegracijom jugoslovenskog prostora i uspostavljanjem režima Slobodana Miloševića, svaka nova generacija je imala aktivnu ulogu na društvenoj sceni, participirajući u antirežimskim protestima 1991-92, 1996-97, 1999-2000. godine. Efekat te participacije je bila svojevrsna društvena inovacija, bilo da je to animiranje javnosti i širenje slobode javnog diskursa, ili širenje kulture otpora i slobode političkog delovanja građana, što je rezultiralo konačnim svrgavanjem nedemokratskog režima. Omladinski i studentski protesti u Srbiji su predstavljali autentičan oblik i sredstvo političke socijalizacije. Paralelno se odvijao i proces resocijalizacije, odnosno rekonstituisanja vrednosnog i institucionalnog sistema i pripreme ambijenta za društvene promene. Kao što proces političke socijalizacije reflektuje kontinuitet društvene reprodukcije, tako i proces resocijalizacije označava njegov diskontinuitet.

Jedan od vodećih politikologa današnjice u svom osvrtu na događaje posle pada Berlinskog zida konstatuje: "Stariji su izgubili apetit posle događaja 1956. i 1968. godine i drugih manjih sporadičnih protesta, a mladi, ne znajući da režim ne može da se okrene naglavačke, sada

pokušavaju to da učine" (Dahrendorf, 1990:19). Izgledalo je da je postkomunističko društvo postalo "postmladinsko" društvo (Kovatcheva, 2001:50). Međutim, nakon eksplozije socijalnog aktivizma u prvim godinama tranzicije, registrovan je postepen pad interesovanja mladih za politiku i političko delovanje. Interesovanje je u zemljama u tranziciji opalo na nivo čak i niži od nivoa u razvijenim evropskim društvima. Prema rezultatima istraživanja političkog habitusa mladih u Evropi u drugoj polovini devedesetih godina, svega 17% mladih iz istočne Evrope i 25% njihovih vršnjaka iz zapadne Evrope je pokazalo veći interes za političko delovanje i politiku uopšte (*Political Interest of Youths: On the Rise in the West, Decreasing in the East*, DJI, 1997). Kako turbulentni istorijski i politički procesi i promene postepeno bivaju zamenjeni ustaljenim obrascima političkog i ekonomskog života karakterističnog za razvijenija društva, tako se mladi više okreću materijalističkim vrednostima, potrošačkoj kulturi i njenim simbolima i vrednostima.

Pad zainteresovanosti mladih za politički aktivizam postaje karakteristika i našeg društva nakon petooktobraskih promena 2000. godine. Mladi potpuno nestaju sa političke scene, napuštajući tradiciju studentskih i omladinskih pokreta tokom devedesetih. Dolazi do pacifikacije i slabljenja aktivističkog potencijala svih društvenih grupa, posebno do sekularizacije mesijanske uloge mladih u društvu i depolitizacije njihovog društvenog angažmana. Oni postaju sve manje politička, a sve više ekonomska kategorija karakteristična za postmoderno društvo globalnog rizika. Jedan od glavnih razloga treba tražiti u negativnim efektima tranzicijskih procesa. Mladi se suočavaju sa velikim rizikom i neizvesnošću u pogledu izbora kvaliteta obrazovanja i zapošljavanja. Oslobadjaju se od paternalističkog odnosa države i njene kontrole i prepuštaju se većoj slobodi izbora. Sve više se usmeravaju ka konzumerističkoj kulturi kao novoj "simboličkoj produkciji", što neminovno dovodi i do promena u političkom aktivizmu. Dolazi do krize aktivnog učešća u tradicionalnoj politici, gubitka interesovanja za glasanje na izborima i izrazito visokog stepena nepoverenja prema novim demokratskim institucijama i aktivnostima vladajućih političkih partija. 8

⁸ U Poljskoj 1992. godine, 10% mladih je bilo učlanjeno u neku sportsku ili kulturno-zabavnu organizaciju, 8% u političku, 2% u omladinsku, a svega 0.5% u neku volontersku organizaciju. U Madjarskoj je između 1988-1993. godine procenat mladih u organizacijama opao sa 13% na 5%. U Bugarskoj 2000. godine samo 8% mladih je bilo učlanjeno u neku omladinsku organizaciju, a samo 3% u neku političku organizaciju (*Young People in Changing Societies, Regional Monitoring Report, UNICEF, 2000:110*). Unicefovi istraživači u Srbiji su došli su do podataka da je 7% mladih član neke muzičke grupe, 5% ide u sportske klubove, 4% slobodno vreme provodi u religioznim grupama, 3% u političkim organizacijama ili plesnim klubovima, 2% pripada umetničkim grupama, a svega 1% volonterskim organizacijama (*Hrabra nova generacija, UNICEF, 2002*).

Mladi se suočavaju sa dvojakom ulogom u društvu. Istovremeno su i akteri u reformama i najveće žrtve tranzicije. Danas se o njihovim problemima uopšte ne raspravlja u oficijelnoj politici i vrlo retko participiraju u političkim institucijama. Skoro sve političke partije imaju svoje podmlatke, ali samo mali broj članova učestvuje aktivno u politici. Nasuprot tome, mladi su znatno aktivniji u trećem sektoru i nevladinim organizacijama, koje predstavljaju novi oblik političke socijalizacije. Gubitak političke samouverenosti i rezigniranost mlade generacije se može tumačiti i nedostatkom informacija, nedovoljno transparentnim političkim aktivnostima, nezadovoljavajućom komunikacijom između vlasti i građana, nepostojanjem grupa za pritisak koje bi u parlamentu lobirale za zaštitu interesa mladih ljudi, odvojeno od interesa dece i odraslih. Reforme u procesima tranzicije su nedovoljno zahvatile oblast rekonstrukcije medjgeneracijskih odnosa. Ova društva i dalje karakterišu zatvorena gerontokratska struktura i paternalistički obrasci generacijskih odnosa.

3. POLITIKA IZ GENERACIJSKE PERSPEKTIVE

3.1. Interakcija socijalizacijske i generacijske hipoteze

3.1.1. Generacijska paradigma

Pored koncepta političke socijalizacije ovo istraživanje se u svom teorijskom delu fokusira i na pojam generacije kao sociološke paradigme. Generacija se najčešće određuje kao društvena grupa koja nastaje na osnovu zajedničkog iskustva određenog društvenog perioda i faze životnog ciklusa. Pokazalo se da je koncept generacije koristan u društvenoj nauci u cilju objašnjenja i tumačenja ključnih društveno-istorijskih procesa, posebno onih koji beleže kontinuitet odnosno diskontinuitet sa određenim vrednostima i normama. Vrednosti jedne generacije nastaju u specifičnim socijalnim, političkim i ekonomskim okolnostima u kojima ona odrasta i sazreva, što implicira da među generacijskim grupama postoje značajne razlike i da se uverenja menjaju smenom generacija. Postoje periodi u razvoju društva kada ono intenzivno priprema buduće generacije za političko delovanje (Niemi, Hepburn, 1995; Nelson, 1992; Pilcher, 1994).

Teorije generacija su se razvijale pod uticajem značajnih istorijskih događaja dvadesetog veka. Najpre nastaju dvadesetih godina, posle I svetskog rata (Ratna generacija), da bi se revitalizovale posle II svetskog rata (Protestna generacija) i kasnije 50tih godina (*Baby Boom* generacija). Međutim, već narednoj generaciji koju čine rođeni posle 1960. godine (X generacija) i koja je tokom osamdesetih godina stupala na društvenu scenu, nedostajili su epohalni istorijski događaji koji bi fokusirali i integrisali njeno delovanje, polarizovali svest mladih oko pojedinih značajnih socijalnih pitanja i stvorili političku generaciju. Zato se ova generacija često naziva izgubljenom, sebičnom, apolitičnom, a akcije su usmerene uglavnom na individualnu borbu, bez mobilizacije generacijskih pripadnika i bez većim masovnih pokreta. Tokom devedesetih, pod uticajem tehnološke i informatičke revolucije, šire se procesi globalizacije, unifikacije i standardizacije, ali i fragmentacije, diversifikacije i individualizacije, što značajno utiče na udaljavanje mladih od politike. U istočnoevropskim zemljama se istovremeno sa globalizacijskim odvijaju i procesi tranzicije post-komunističkih društava, što posebno podstiče aktivizam i mobiliše mlade generacije za političko delovanje. Dolazi do formiranja nove "generacijske svesti" usmerene na borbu oko preraspodele društvenih resursa i radikalne promene u društvu.

Ako se osvrnemo dublje u istoriju, još je italijanski političar Djuzepe Ferari primetio da se politička slika društva menja svakih tridesetak godina, na šta odlučujući uticaj ima generacija. Prema zakonu političke sukcesije generacije redom prolaze kroz faze pripreme, revolucionarnosti, reakcionarnosti i pomirljivosti. Nemački istoričar kulture Vilhelm Diltaj dvadesetih godina prošlog veka uvodi pojam "socijalne generacije" koja je definisana istorijskim razlikama i društvenom promenom. Fransoa Mentr zaključuje da je generacijski diskontinuitet pravilo, a kontinuitet izuzetak, dok je Hoze Ortega i Gaset smatrao da generaciju više oblikuje intelektualna misao nego istorijski događaji, jer ekonomske i političke promene zavise od promena ideja i morala. Doba akumulacije, odnosno sklada među generacijama se smenjuje dobom eliminacije, kada su na delu polemike i pobune između mladih i starih. Tokom eliminativnih istorijskih razdoblja, generacije značajno utiču na strukturu i smer društvene i političke promene i na politički stil i model ponašanja karakterističan za to vreme. Tako tridesetih godina dvadesetog veka čitav jedan segment američke srednje klase gubi svoja obeležja, a studentski pokret nastaje kao posledica tog procesa (Braungart, 1984:52).

Rudolf Heberle je objašnjavajući društvene pokrete iskoristio primer nacističkog pokreta u Nemačkoj koji su vodile osobe rođene između 1885 -1900. godine, a koje su na kraju I svetskog rata imale 18-35 godina. Odlučujući uticaj na formiranje političkih shvatanja ovih mladih Nemaca imalo je iskustvo rata i ratnih posledica. Upadljivo su se razlikovali od predratne generacije i postali su veoma podložni nacizmu. Takođe i teoretičar Marvin Rintala podvlači ključni uticaj istorijskih činilaca na formiranje aktivne političke generacije, a umanjuje uticaj faktora uzrasta. Osobe čija se formativna iskustva suštinski razlikuju, ne pripadaju istoj generaciji, bez obzira što vremenski koegzistiraju. On to objašnjava na primeru mladih Evropljana iz razdoblja 1914 -1918. godine na koje je ratno iskustvo veoma uticalo, ali na različite načine. Tako su nastale tri posebne generacijske jedinice: oni koji se od rata nikada nisu oporavili i koji su se povukli iz politike, zatim oni koji su se uključili u politiku rešeni da spreče sve buduće ratove i oni koji "nikada nisu napustili bojno polje" i u politici su nastavili rat drugim sredstvima (Braungart, 1984).

Manhajm je generaciju definisao kao starosnu grupu smeštenu u istorijsko-socijalni proces sa kojim ona ostvaruje *fresh contact*. Proces društvene promene odvaja jednu generaciju od druge, a što je promena brža to su veći izgledi da generacijske grupe stvaraju sopstveni stil. Generacijske jedinice su različite podgrupe unutar iste generacije koje materijal zajedničkog

iskustva obrađuju na različite načine. Broj generacijskih jedinica koje se mogu javiti u jednoj političkoj generaciji je neograničen. One mogu biti proaktivne - odbacuju *status quo* i usmerene su ka promenama; zatim reaktivne - koje se zalažu za povratak na staro i aktivne - koje zastupaju postojeće stanje ili umerene ideološke orijentacije. Kohortna grupa se preobražava u generaciju kada su njeni pripadnici svesni svoje jedinstvenosti, kada osećaju solidarnost i udružuju se kako bi postali aktivna snaga društvene i političke promene (Mannheim, 1952).

Kada su ciljevi i aktivnosti jedne generacije usmereni ka posebnoj političkoj promeni, onda nastaje ono što Braungart naziva "političkom generacijom". Fenomen svojevrsne "generacijske svesti" stoji u osnovi prepoznavanja "političke generacije". Mlada generacija "razvlašćuje" stariju i "ovlašćuje" svoje pripadnike nastojeći da preuzme kontrolu nad resursima i promeni politički kurs u društvu (Braungart, 1984:56).⁹ Prema generacijskim teorijama, mogućnosti proistekle iz ekonomske situacije i institucionalnog okruženja u određenom istorijskom periodu, zajedno sa socio-ekonomskim karakteristikama pojedinca, vremenski i sadržajno oblikuju fazu tranzicije ka odraslosti i proces političke socijalizacije. Na pragu 21. veka generacijske razlike se ponovo zaoštavaju i postaju vidljivije u svim društvima. S jedne strane, suočavamo se sa antirežimskih i prodemokratski orijentisanim reformskim pokretima mladih u istočnoevroskim tranzicijskim zemlja, a sa druge, sa sve brojnijim antiglobalističkim, antimonopolitičkim, antiratnim pokretima mlade populacije u razvijenim zapadnim društvima.

3.1.2. Socijalno, istorijsko i životno vreme

Mnogi teoretičari se slažu da faza mladosti podrazumeva novu političku svest koju obeležava svojevrsni idealizam, cinizam, pesimizam i pragmatizam. Već decenijama se u empirijskim istraživanjima ponavlja isti obrazac ili model političke identifikacije. Mladi ljudi češće podržavaju liberalne i demokratske političke orijentacije, dok ljudi srednjih godina i stariji pokazuju veće sklonosti ka konzervativizmu. Važni istorijski događaji kao što su ratovi, ekonomske depresije, migracije, revolucionarni prevrati, nacionalni pokreti i tehnološka

⁹ U novijoj svetskoj istoriji takvi su bili pokreti "Mlade Evrope" u Nemačkoj, Francuskoj, Italiji i Rusiji 19. veka, zatim omladinski pokreti za vreme depresije tridesetih godina 20. veka u Americi i Evropi i konačno, studentski pokreti šezdesetih godina širom sveta.

revolucija nisu značajni *per se*, već su to faktori koji oblikuju specifične obrasce mišljenja i ponašanja koji se kao posledica tih događaja formiraju unutar svake kohorte. Brz naučni i tehnički progres i razvoj društva u drugoj polovini 20. veka, doveo je do drastičnih podela i razlika među generacijama. Znanje i iskustvo roditelja više nije dovoljno za modeliranje uloga mladih u društvu. Roditelji su primorani da se resocijalizuju i da uče od svoje dece.

Jedan od najvećih zagovornika kohortno-istorijske argumentacije je Ronald Inglehart koji je otkrio značajne razlike u vrednosnim orijentacijama starijih i mlađih kohorti u komparativnom empirijskom istraživanju u velikom broju zemalja širom sveta (Inglehart, 1977; 1981; 1990). Društveno izobilje i napredak posle drugog svetskog rata su pospešili prelazak sa materijalističkih na postmaterijalističke vrednosti, a specifične generacije postaju nosioci kulturnih i društvenih promena. Kohorte se vezuju za određene društvene događaje i okolnosti koje opet oblikuju njihove biografije i sudbinu čitavog društva. Po njegovom mišljenju važno je da sa stanovišta sociologije bude definisan značaj "nosioca" i "pratioca" promena u društvu - generacija ili drugih socijalnih entiteta koji aktivno učestvuju u tekućim procesima rekonstrukcije vrednosno-normativnog okvira društva.

Prilikom tumačenja razvoja i promena političkih stavova istraživači su najčešće suprotstavljali generacijsku hipotezu hipotezi životnog ciklusa. Međutim, bračni par Braungart (1984; 1986; 1991; 1993) integriše koncept životnog ciklusa i generacijsku perspektivu u proučavanju uticaja političkog konteksta na individualni razvoj pojedinca. Hipoteza životnog ciklusa naglašava važnost pojedinih perioda u toku životnog ciklusa, a razlike između generacija se tumače razlikama u određenom dobu životnog ciklusa pojedinca, pa tako u procesu starenja mlađe generacije postaju sličnije starijima i dovode do ujednačavanja i kontinuiteta na generacijskom nivou. Međutim, stanovište životnog ciklusa ili maturaciono stanovište se usredsređuje na razvojne procese i promene unutar individue, dok kohortna politika naglašava ulogu političkih događaja i istorijskih okolnosti u vreme stasavanja mladih u društvu.

Model životnog ciklusa bi mogao da ima veću primenu u društvima koja se sporije menjaju dok bi model kohorte bio značajniji za ona društva koja su iskusila brze promene i naročito stvaranje novih institucija. Jedno novije istraživanje uticaja socijalizacije i životnog ciklusa na razvoj prosocijalne orijentacije starije i mlađe populacije u Holandiji potvrdilo je da prvi faktor deluje kod 85% ispitanika, a drugi kod svega 15% (Bekker, 2002:1). Generacijska

politika uzima u obzir faktore koji minimiziraju efekte životnog ciklusa. To su efekti epohe, unutar uzrasna varijabilnost i genealoški efekti ili efekti političke socijalizacije. Dramatična društvena zbivanja kao što su građanski ratovi, ekonomske depresije, politički skandali ili prevrati, predstavljaju iskustvo koje podspešuje političku saglasnost među starosnim grupama. Izvesna politička zbivanja, međutim, mogu da utiču na stavove novih kohorti koje ulaze u biračko telo, ali ne i na stavove starijih kohorti. Studije Ingharta i Braungarta su na osnovu analize životnih istorija ispitanika pokazale da stavovi i ponašanje mladih tokom vremena variraju i da intenzitet političkih pogleda unutar svake starosne grupe takodje može da varira, u zavisnosti od konkretnog problema ili od vremena, odnosno efekta epohe. Ovaj model pomaže da se definiše raskid u sukcesiji kohorti, tako što će se dokazati da vrednosno-normativni okvir odraslih ne može jednostavno i lako biti transponovan na mlade generacije. "Ciklusi medjugeneracijskog i unutargeneracijskog konflikta predstavljaju barometar socijalne i političke promene i često su u tesnoj vezi sa lokalnim, nacionalnim i globalnim borbama" (Braungart, 1984:78).

Društvena uloga prenošenja političkih vrednosti i ponašanja sa roditelja na decu je ono što genealoškoj analizi kao procesu političke socijalizacije daje poseban značaj. Rezultati istraživanja pokazuju da transmisija političkih stavova, vrednosti i ponašanja sa roditelja na decu, s jedne strane, pospešuje društvenu stabilnost, a sa druge strane, implicira da ima prostora za promenu politike mladih ljudi. Neki istraživači su ustanovili da je korelacija između politike roditelja i dece u najboljem slučaju osrednja (Cutler, 1977; Stacey, 1978). Bračni par Braungart je proučavajući životne istorije pripadnika studentskog pokreta šezdesetih u Americi, ustanovio da je politika roditelja usmerila političko ponašanje aktivista pokreta, tako što oni uglavnom potiču iz porodica gde su oba ili bar jedan od roditelja bili politički aktivni. Ustanovljeno je da vrednosti sistem i politički angažman roditelja imaju veći direktni uticaj na decu od njihovih političkih uverenja. Recimo određeni etički standardi - poštenje, žrtvovanje za određene principe i pomaganje drugim ljudima, zatim religijski odgoj i uverenja, predstavljaju značajnije prediktore od političkih stavova. Oni su takodje utvrdili da je generacijska transmisija bila i obrnuta - aktivisti su uticali na roditelje da se više zainteresuju za politiku (Braungart, Braungart, 1993).

Značajno je da se u pomenutom istraživanju pokazalo da je uloga majke bila izuzetno važna za političko delovanje. Demokratski orijentisani aktivisti poticali su iz porodica gde su majke radile, bile nezavisne materijalno i čak feministički nastrojene. Analizirajući porodičnu

istoriju Braungartovi su utvrdili da su pored roditelja značajnu ulogu imali i drugi članovi familije, dede, babe, te da je radikalizam porodično nasleđen, preko rođjaka i starijih generacija koje su učestvovala u raznim društvenim događajima. Iako su delili politička uverenja svojih roditelja ipak su radili za novu politiku, politiku koja se razlikuje od politike prethodnih generacija. Aktuelizovali su i artikulisali ono što su naučili u porodici ali su i harmonizovali svoja shvatanja i ponašanje u generacijskim i omladinskim grupama. Odbacili su prošlost, bili protiv *status quo* politike, na čelu političkih konflikata, kreirali novu svest i autorizovali pripadnike svoje generacije da se mobilišu u borbi za društvene i političke promene.

Autori dalje zaključuju da na osnovu sistema vrednosti i političkih orijentacija koje su stekli u porodici, aktivisti selektivno posmatraju i odgovaraju na izazove sveta oko sebe, na iskustva vezana za odrastanje i na efekte socijalnih događaja. Fundamentalni principi se razvijaju ranije u detinjstvu, pod uticajem roditelja, a kasnije, tokom mladosti se kroz kompeticiju sa generacijskim jedinicama profilišu. Efekti rane socijalizacije se modifikuju generacijskim povezivanjem i uticajem životnog toka. Autori tvrde da generacijska i socijalizacijska teorija nisu kontradiktorne već operišu zajedno u različitim fazama životnog ciklusa u proizvodjenju političkog aktivizma. Svi aktivisti su nastavili tokom života da neguju svoja uverenja stečena u detinjstvu i mladosti. Političke generacije nisu rezultat razvojnih potreba mladih ljudi, želje da se vežu za savremenike i potrebe za društvenim promenama, već svoje duboke korene imaju u socijalizacijskom iskustvu koje ih je usmerilo ka određenom političkom aktivizmu. Razlog nastajanja političkih generacija leži u određenom istorijskom obrtu, istorijskom periodu kada mladi imaju retku priliku da budu nosioci političkih promena. Ovo neobično iskustvo oštro kristalizuje političke norme i polarizuje shvatanja tako da i posle mnogo godina aktivisti generacijske jedinice teško mogu da se odreknu onoga što su naučili u detinjstvu i za šta su se borili u mladosti.

U savremenoj teoriji generacijska perspektiva postaje ponovo aktuelna kao posledica prekomponovanja klasne stratifikacije društva krajem dvadesetog veka. Generacijska perspektiva je jedan od načina da se predstavi "strukturalna istorija" kako to Burdže navodi u svojoj epistemološkoj kritici tretmana omladine kao trans-klasne kategorije (Bourdieu, 1981:260). Radi se o objedinjavanju pojedinačne istorije i društvene strukture. Nova socijalizacijska iskustva su produkt kolektivne istorije političkog sistema i životnih istorija članova tog sistema (Inglehart, 1977). "Generacijska analiza" unutar koje se politički stavovi i

ponašanja sagledavaju kao funkcija vremenskog, istorijskog i socio-kulturnog konteksta sugeriše razmatranje individualnih, intergeneracijskih, intrageneracijskih i geneoloških razlika (Cutler, 1977; Milić, 1984; 1987; 1998). To je svojevrsna sinteza različitih aspekata odnosa generacije i politike, odnosno, multidisciplinarnog - antropološkog, psihološkog, sociološkog, politikološkog i istorijskog - pristupa generacijskoj paradigmi.

U društvima u tranziciji omladinska populacija je često posmatrana iz generacijske perspektive. Mesijanska i prometejska misija koje su pripisivane mladim generacijama, posebno studentskoj populaciji, potvrđuju njihovu istorijsku dimenziju. Društvene promene se predstavljaju kao generacijske promene, a mladi postaju njihova metafora. U literaturi se mladja generacija opisuje kao protagonist mirnih revolucija i politički akter koji je generisao uslove za demokratizaciju postkomunističkih društava (Rose, Carnaghan, 1994; Mitev, 1996; Wallace, Kovatcheva, 1998; Milić, Čičkarić, 1997; 1998). Svojim masovnim učešćem u društvenim protestima protiv režima u gotovo svim zemljama Istočne Evrope, omladinska populacija se potvrdila kao strukturalni činilac procesa demokratizacije tih društava. Aktivitet mladih, posebno studenata, objedinjavao je dve dimezije: kritiku vladajućeg normativnog sistema i institucija države i društva i proces racionalizacije političke komunikacije i širenje protstora slobode javnog diskursa.

U svom magistarskom radu o studentkom pokretu 1991/92 i kasnijem istraživanju studentske populacije u protestu 1997/98, detaljno sam se bavila karakteristikama ovih fenomena i zaključila da je generacijska politika duboko utemeljena u socijalnom, političkom i istorijskom prostoru Srbije devedesetih. "Plišana (r)evolucija", kako su studenti nazvali svoj protest marta 1991. godine u Beogradu, neočekivano je izbio na društvenu scenu nakon eskalacije sukoba između opozicionih snaga i snaga poretka. On predstavlja odgovor na brutalno ispoljenu represiju nad građanima od strane državnih organa, na blokadu i instrumentalizaciju informativnog sistema, na jačanje političkog autoritarizma. Studentski protest je tada reagovao na brojne negativne socijalne pojave - nepostojanje pravne države, građanskog društva, ugrožavanje ljudskih prava i sloboda, ispoljavanje političke represije. Uvodjenje sankcija Srbiji i Crnoj Gori maja 1992. godine rezolucijom 757 Generalne skupštine Ujedinjenih Nacija, te ekonomska, politička i kulturna izolacija koja je potom usledila, predstavljaju neposredni povod da studenti, nakon inicijativa opozicionih partija i drugih kulturnih i društvenih institucija, ponovo organizovano nastupe i deluju. Deklaracija Nastavno-naučnog veća Beogradskog univerziteta, gde se kritički progovara o aktuelnoj

politici, zahteva formiranje koncentracione vlade i iniciraju prevremeni izbori, prethodila je odluci studenata da organizuju štrajk i zatvore se u prostorije fakulteta. Studentima sa Beogradskog univerziteta ubrzo su se pridružili i studenti sa drugih univerziteta u Srbiji. Studentki protest 1996/97 je nastao kao reakcija na poništavanje izbornih rezultata od strane vlasti i postizbornu krizu koja je potom usledila. To je bio moralno utemeljen protest koji je na društvenu scenu stupio kao alternativa, između opozicionih snaga i snaga poretka, promovisući novi jezik, kodove novog doba, novu političku kulturu. Ta nova "generacijska politika" imala je obeležje svojevrsnog "kulturnog raskida" sa tradicionalnim individualnim i kolektivnim vrednostima i ciljevima i duboko je etički utemeljena. Svakodnevna okupljanja studenata i demonstriranje radi odbrane prava glasa simbolizuju taj prelaz ka 'novoju' politici koja se koncentriše na odbranu temeljnih političkih vrednosti demokratskog društva, pravde, slobode, ljudskih i građanskih prava.

Istraživanja su pokazala da u zatvorenim, autokratskim društvima, individualitet gubi svoju snagu, razlike između mlađih i starijih generacija nisu otvoreno sukobljene i počivaju na određenoj ravnoteži. Dok u periodima kada radikalne promene i događaji stupe na scenu, dolazi do sukoba generacija sa potpuno različitim paradigmatama političkog delovanja. Studentski protesti bi se u tom smislu mogli tumačiti i kao svojevrsni 'antigerontokratski' revolt, protiv paternalističkog odnosa starije generacije, roditelja, profesora i političkih lidera. Međutim, interesantno je da rezultati gotovo svih istraživanja studentskih protesta u Srbiji devedesetih, potvrđuju da su roditelji u većini podržavali zahteve studenata, te da generacijski jaz nije bio produbljen (Djordjević, Dukić, 1992; Kuzmanović, Popadić, 1992; Stojanović, 1995; 1996; 1997; Milić, Čičkarić, Jojić, 1997; Milić, Čičkarić, 1998). Iako sa različitih pozicija, dve generacije su se ujedinile pred opštim socijalnim determinantama, strahom, nesigurnošću, ugroženošću, anomijom, besperspektivnošću, beznadjem i siromaštvom. Nalazi ovih istraživanja potvrđuju da u osnovi motivacije studenata za političko delovanje i masovno učešće u društvenim protestima nije bio primaran genealoški efekat, konflikt između roditelja i dece, već je to njihov problematičan društveni položaj i neizvesna perspektiva u uslovima tranzicije i institucionalnog razaranja društva.

3.2. Politički identitet u Srbiji devedesetih

3.2.1. *Kontekstualni faktori političke socijalizacije*

Kruti centralizovani i birokratizovani socijalistički sistem u SFRJ je u značajnoj meri kontrolisao i usmeravao procese i agense političke socijalizacije. Rezultati istraživanja omladinske populacije tokom 80-tih godina ukazuju na činjenicu da je dominantna posledica političke socijalizacije u takvom sistemu bila otudjenost i distanciranje mladih od politike (Vrcan, 1986; Mihailović, 1988; Pantić, 1990). Starije generacije su prihvatale "prećutni dogovor" sa zvaničnom politikom koja im je garantovala slobodu u privatnoj sferi i populističkoj kulturi, dok su mladi postajali sve više "institucionalno nevidljivi" pripadnici marginalizovanih socijalnih grupa. Formalni agensi socijalizacije, škola, mediji i omladinske organizacije, nisu više bili u stanju da pruže odgovarajuće identifikacione modele, te je politička socijalizacija sve više postajala kontradiktoran i dualistički proces, prevashodno oslonjen na mrežu vaninstitucionalnih kanala. Na taj način su neformalni oblici političke socijalizacije postali transmiteri vrednosti potisnutih od strane oficijelnog političkog sistema.

Neformalne omladinske grupe i drugi vidovi spontanog okupljanja u potkulturama i alternativnim društvenim pokretima postaju sve prisutniji oblik socijalnog delovanja mladih u osamdesetim godinama. Na osnovu rezultata istraživanja pripadnika neformalnih grupa u Beogradu, može se zaključiti da su oni, ipak, pretežno bili deo dominantne kulture, dok su elementi kontrakulturnog delovanja generalno bili znatno manje zastupljeni među mladom populacijom (Joksimović, Milić, Marić, Popadić, 1988). Članovi ispitivanih neformalnih grupa su najčešće prihvatili socijalni stil života, zatim stvaralački, utilitarni i hedonistički, dok je na pretposlednjem i poslednjem mestu bio prometejski stil i orijentacija ka moći i ugledu. Mala prihvaćenost prometejskog stila koji podrazumeva aktivan odnos prema društvu i orijentaciju ka menjanju postojećeg stanja i odnosa, govori o individualističkom, pasivističkom i antipolitičkom usmerenju mladih, što je u skladu sa nalazima ranijih istraživanja da je socijalni aktivizam mladih u osamdesetim godinama bio u stalnom opadanju.

Nakon pada berlinskog zida tranzicija u većini istočnoevropskih društava poprima antimodernizacijski karakter. U novostvorenim nacionalnim državama političke promene nisu sinhronizovano tekle sa ekonomskim i kulturnim promenama i uglavnom su praćene snažnim otporom starorežimskih struktura (Szabo, 1989:233). Retrogradni procesi su zahvatili i bivšu

Jugoslaviju (SFRJ) koja je imala znatno viši stepen demokratičnosti, niži stepen partijske kontrole i veći unutarpartijski pluralizam, za razliku od ostalih istočnoevropskih zemalja (Farnen, German, 1993). Medjutim, neobičan konglomerat od šest republika, dve pokrajine, pet nacija, četiri jezika, tri religije, nekoliko pisama i mnoštva političkih organizacija i partijskih oligarhija se brutalno raspao na male, autarhične, nacionalne zajednice. Destruktivni etnički konflikti poprimaju najteži oblik kroz nacionalističke i građanske ratove, devastirajući institucionalnu strukturu i dobar deo kulturnog i socijalnog kapitala u čitavom regionu. Ratovi postaju glavno obeležje tranzicije i globalizacije skoro svih zemalja u balkanskom regionu.

Koncept civilnog društva i građanskih prava biva potisnut i supstituisan pojmovima nacije i nacionalne države. Blokira se proces razvoja individualnosti, a status građanina nikada ne dobija potpunu političku i ideološku potporu. Dominacija nacionalističkih ideologija, posredstvom procesa etničke homogenizacije, potiskuje sve demokratske forme izgradnje građanskog identiteta. Osipanje srednje klase kao potencijalne baze za konsolidovanje građanskog društva jedan je od ključnih strukturalnih faktora zaustavljena procesa modernizacije. Pitanje društvene integracije se povezuje sa etničkim stereotipima i nacionalnim predrasudama. Razvijaju se i jačaju pseudo-istorijske, retrogradne, anahrone, tradicionalnističke strukture koje sprečavaju razvoj modernih institucija države i društva.

Mnogi teoretičari naglašavaju da je za vitalnost liberalnih ekonomskih i političkih institucija od velikog značaja postojanje zdravog i dinamičnog civilnog društva. Civilno društvo kao složen lanac posredničkih institucija koji uključuje dobrovoljne asocijacije, obrazovne organizacije, klubove, sindikate, crkve, počiva na porodici, pomoću koje ljudi bivaju integrisani u svoju kulturu, stiču navike koje im omogućuju da žive u široj zajednici i pomoću koje vrednosti i znanje bivaju prenošeni sa generacije na generaciju (Fukujama, 1997b:14). U Srbiji kao izrazito familijarističkom društvu, koje nije sklono spontanoj socijalnosti i dobrovoljnom udruživanju i gde je stepen nepoverenja ljudi prema drugima i prema institucijama izrazito veliki, civilno društvo je bilo i još uvek je slabo razvijeno. Taj socijalni kapital koji je ključan za poverenje prema društvu svoje korene ima u kulturi, shvaćenoj kao nasledjeni etički kod. Socijalistički sistem je razvio specifičnu kulturu koju karakteriše preterana zavisnost od države, redukcija preduzetničke energije, nesposobnost za kompromis, nesklonost ka dobrovoljnoj saradnji, a to predstavlja direktnu kočnicu za modernizaciju društva i učvršćivanje tržišne ekonomije i demokratije (Fukujama, 1997b).

Ključni socio-kulturni faktori koji su kočili modernizaciju i demokratizaciju Srbije su široko rasprostranjen sindrom autoritarnosti i porast nacionalističkih i tradicionalističkih shvatanja kod većine stanovništva. Međutim, analiza rezultata najvažnijih istraživanja sprovedenih tokom devedesetih godina, kako na opštoj populaciji, tako i na omladinskoj i studentskoj, pokazuje da mladi, kada je reč o autoritarnosti, tradicionalizmu i nacionalizmu, ispoljavaju uvek ispodprosečno prihvatanje ovih vrednosti. Rezultati istraživanja društvene svesti kod populacije u Srbiji u prvoj polovini devedesetih godina, potvrđuju da su navedene crte društvenog karaktera generacijski uslovljene i da variraju sa starošću (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995). Autoritarnost je počela da se širi istovremeno sa procesom dezintegracije bivše Jugoslavije. Nešto manje od jedne četvrtine mladih (do 25 godina) i više od polovine starijih (preko 59 godina) ispoljavalo je visok stepen autoritarnosti (Kuzmanović, 1994:164). Oko 27% mladih i samo 4,1 % starijih pokazivalo je izrazitu ne-autoritarnost. Generacijske razlike se duguju različitim istorijskim uslovima i uticaju epohe na proces političke socijalizacije. U istraživanju autoritarnosti kod studentske populaciju u protestu 1996/97 dobijen jedan od najnižih proseka koji je kod nas utvrđen, 14,09, na skali od 6 do 30 (Kuzmanović, 1997:54). Autoritarnost ili "reaktivna autoritarnost" je u visokoj korelaciji sa tradicionalizmom, kolektivizmom, nacionalizmom i visokom socijalnom distancom prema pripadnicima drugih rasnih, verskih i etničkih grupa. U svim istraživanjima, studentska populacija je pokazivala najniži stepen netrpeljivosti prema manjinama. Posle pedesete godine starosti, u dvotrećinskoj većini, prevladjuje netolerancija i animozitet prema manjinskim i marginalizovanim grupama (Kuzmanović, 1995).

Početak devedesetih godina registrovan je i skok u ispoljavanju religioznosti sa 26% (1989) na 42% (1993) kod omladinske populacije, iako je medju njima najzastupljeniji stav bio «*da ne treba uvoditi veronauku u škole*», da «*crkva treba da bude odvojena od države*» i «*da se ne meša u politiku*» (Pantić, 1993). Činjenica je da u mnogim istočno-evropskim zemljama, u početku tranzicije, religijska socijalizacija postaje visoko vrednovana od strane oficijelne politike (nakon petooktobarskih promena i u Srbiji dolazi do uvođenja veronauke u osnovnu i srednju školu). Na taj način religiji se pridaje status ideologije i ona supstituiše sve do tad napuštene ideološke orijentacije, a naročito plodno tle nalazi kod etnički homogenizovanih naroda. Izjednačavanje pravoslavlja i srpske nacionalnosti tokom surovih ratnih sukoba i raspirivanja etničke mržnje i netrpeljivosti izmedju svih naroda na Balkanu, postaje dominantni oblik socijalne identifikacije. Na nacionalnističkom fonu se aktivira uticaj skrivenih ili potisnutih vrednosti, poput "duhovne obnove", "nacionalnog ponosa" i

"poštovanja istorijske tradicije" i revitalizacije predrasuda i stereotipa utemeljenih u tzv. "kolektivnoj svesti ili sećanju naroda". Nalazi istraživanja ipak potvrđuju da je visoko vrednovanje prošlosti i istorije svog naroda na uštrb sadašnjosti, bilo ispodprosečno zastupljeno kod studentske populacije (Golubović, 1995).

"Budjenje nacionalne svesti" je treći značajan faktor koji definiše kontekst političke socijalizacije u Srbiji devedesetih. Nacionalizam u svim bivšim republikama SFRJ postaje zvanična politika, a nacionalistički i populistički pokreti preuzimaju ulogu faktora dezintegracije i kreatora etničkih sukoba i ratne politike. Nacionalistička retorika je neminovno prodirala i u diskurs mladih koji su odrastali pod uticajem "ratne kulture" u medijima i u svakodnevnom životu. Prema rezultatima istraživanja, među mladima je jedna petina bila nacionalistički opredeljena, dok je među starijima, čak jedna polovina ispoljavala takav stav (Golubović, 1995:159). Među studentskom populacijom u protestu 1996/97 godine, iako najmanje sklonoj nacionalizmu, čak 42% ispitanika se složilo sa tvrdnjom da *«prema drugim nacijama treba biti oprezan i suzdržan, čak i kada su nam prijatelji»*. Više od trećine se zalaže za ukidanje svake autonomije kada je reč o rešenju kosovskog pitanja, iako u velikom procentu podržavaju otvorenost prema svetu (Kuzmanović, 1997:59-61). Indikativno je, međutim, da je otpočinjanjem etničkih sukoba 1991. godine oko 200.000 mladih odbilo da ode u rat, a 40.000 mobilisanih je učestvovalo u raznim pobunama u vojsci, odbivši da ratuje ("Izgnanstvo iz normalnog života, drama mladosti u Srbiji", *Politika*, februar 2002). Veći deo omladinske populacije nije učestvovao u promovisanju ideje nacionalizma, šovinizma, ksenofobije i u ratno-huškačkoj politici. Za razliku od svojih roditelja, pokazali su viši stepen političke zrelosti, samopouzdanja, pragmatičnosti i efikasnosti, kritikujući parohijalni i podanički mentalitet i promovišući vrednosti imanentne shvatanju da mali pojedinac treba da kontroliše rad institucija i da utiče na društvene procese.

Na skali grupne identifikacije kod mladih se tokom devedesetih godina na prvom mestu nalazila nacija, a zatim porodica i religija. Profesija, socijalna ili generacijska pripadnost su potpuno marginalizovane kategorije (Vasović, 1995:173-178). Prisustvo ovakvog rasporeda vrednosnih pririteta govori o uticaju retradicionalizacije i repatrijarhalizacije na formiranje socijalnog identiteta. Interesatno je uočiti promene na vrednosnoj skali mladih poredjenjem ovih rezultata sa rezultatima istraživanja identiteta mlade generacije deceniju ranije. Primarne osnove identiteta jugoslovenske omladine osamdesetih bile su socijalna stratifikacija (profesija, obrazovanje, sloj, socijalno poreklo) i generacijska pripadnost. Nacija je u to vreme

bila na devetom, a porodica na četvrtom mestu. Mladi osamdesetih su najviše bili zainteresovani za privatan život, prijateljstva, zabavu, seks, posao, školu, a tek u drugoj fazi za sport, nauku, kulturu, umetnost, tehniku i politiku. Poslednja tri mesta zauzimala su vojska, nacionalna istorija i verski život, upravo one vrednosti koje su se devedesetih godina našle na prvim mestuima na skali pririteta (Mihailović, Pantić, 1990). I nakon petooktobarskih promena, sa otpočinjanjem "prave" tranzicije u Srbiji, obnova nacionalističkih i tradicionalističkih vrednosti ne jenjava. Promene u ekonomskom i političkom ambijentu nisu praćene odgovarajućom rekonstrukcijom vrednosnog i normativnog okvira, što dalje intenzivira i produbljuje zaostajanje srbijanskog društva.

3.2.2. Generacija "istorijske nade"

Rezultati istraživanja ideoloških orijentacija mlade generacije u gotovo svim društvima u tranziciji potvrđuju da su oni najsnažnije podržali ekonomske i političke reforme (Kovacheva, Wallace, 1999; Macek, 1998; Kuzmanović, 1997; Stojanović, 1995; Milić, Čičkarić, 1998).¹⁰ Po pravilu, visoko obrazovano, mlađe, urbano stanovništvo privatizaciju ekonomije i demokratizaciju institucija doživljava kao pozitivne procese i podržava one političke organizacije koje propagiraju takve programe. U Srbiji je u strukturi biračkog tela partija SPS i JUL (koje su do petooktobarskih promena bile na vlasti) uvek preovladavala najstarija populacija, dok su mlađi bili uglavnom najviše neopredeljeni, indiferentni ili opoziciono orijentisani. Po pitanju uvođenja sankcija Srbiji od strane međunarodne zajednice, mladi su znatno češće od starijih krivili režim Slobodana Miloševića (50% /17%), a Slobodana Miloševića je svega 8,6% ispitanika u kategoriji do 25 godina cenilo kao državnika i političara (Kuzmanović, 1993:258-278). Mlađja populacija se znatno češće opredeljuje za privatizaciju (49% / 13%), za dominaciju stručnjaka u rešavanju ključnih društvenih pitanja, za slabljenje uticaja države u privrednoj sferi (62% / 32%), za dominaciju političke slobode nad ekonomskom jednakosti i egalitarizmom. Kolektivism kao vrednosna orijentacija

¹⁰ Mladi i u Bugarskoj i u Češkoj smatraju da će se individualna inicijativa isplatiti, dok se mladi u Mađarskoj, koja ima najduže iskustvo sa tržišnom ekonomijom sa tim ne slažu. Ova orijentacija je generacijski uslovljena. U svim zemljama sa starošću raste i skepticizam prema individualnoj inicijativi. Ona je povezana i sa liberalnim vrednosnim stavovima. Mladi sa liberalnim shvatanjima podržavaju efikasnost individualističkih napora i predanog rada, smatrajući da i gubitnici i dobitnici dobijaju ono što zaslužuju (Macek, 1998).

raste sa starošću, ali je iznenadjujuće da individualizam najmladja populacija prihvata redje nego što se očekuje (Vasović, 1995). Ovo se najpre može objasniti prisustvom naglašenog paternalizma nastalog kao posledica intezivne repatrijarhalizacije društva tokom devedesetih. Proces individualizacije nije imao prostora za implementaciju u ekonomski i kulturno devastiranom, izolovanom, autarhičnom, anahronom, autoritarnom društvu, ratnom okruženju i siromaštvu.

Generacije koje su odrastale u postkomunističkim zemljama tokom devedesetih često se u literaturi nazivaju «generacijama istorijske nade», budući da tragajući za sopstvenim identitetom i prelaskom u svet odraslih, istovremeno i participiraju u rekonstrukciji vrednosnog, normativnog i institucionalnog okvira društva. Za razliku od drugih istočnoevropskih zemalja, koje su početkom devedesetih krenule putem konstituisanja liberalne tržišne ekonomije i demokratskih institucija, pa shodno tome i imale odgovarajući procesa resocijalizacije, kod nas je nastupio period "ratne tranzicije". Miloševićev retrogradni poredak je više od decenije, posredstvom kič-patriotizma, "pink i palma kulture", turbo-folk muzike, podsticao i negovao model političke socijalizacije orijentisan ka pasivizaciji, pacifikaciji, udaljavanju i isključivanju mlade generacije iz politike i društvenog života. Na sreću, većina mladih nije pristajala da se integriše u dominantnu ideološku i kulturnu matricu, iako ime je ona obećavala slavu, novac i moć.

I svesno i namerno je forsirana marginalizacija popularnih kultura i popularizacija marginalnih kultura (Gordi, 2001:137). Sa ratovima su nestali faktori koji su podržavali autonomne rok kulture u jugoslovenskim gradovima, komunikacija i kontakti između urbanih centara i brojne mlade publike. Negovanje *glamour-a*, luksuza i "dobrog života kako ga zamišljaju seljaci" je bilo usmereno na odvlačenje očiju i ušiju javnosti od aktuelne turobne situacije u kojoj je živela većina stanovništva. Mladima su se kao uzori nametali pripadnici kriminogene sredine, paravojnih formacija, razni proroci i vidovnjaci, ljudi sumnjivog porekla i morala. Glavna strategija preživljavanja promovisana od strane dominantne kulture bila je orijentacija ka ilegalnim oblicima privredjivanja i "što lakšem načinu sticanja što više novca za što kraće vreme". Kao identifikacioni modeli nudjene su negativne biografije - protivzakoniti poslovi, siva ekonomija, kriminalci, ubice ili pozitivne biografije - pevači i pevačice turbo folk muzike, manekenke, fotomodeli, estrada, sportisti. Simbioza nove kriminogene elite, nacionalizma i turbo-folk kulture kulminirala je u specifičnom obliku

"etno-tehno" kulture, dok je *rock'n'roll* kao autentična omladinska subkultura i simbol kosmopolitizma, lične autonomije, zdrave kulturne razmene potpuno neštao (Gordi, 2001).

Interesantno je uporediti rezultate istraživanja o identifikaciji mlade populacije 1988., 1994. i 2002. godine. Od učenika osmog razreda osnovnih škola u Srbiji je traženo da napišu imena najviše tri njima poznate ličnosti, bilo savremene, bilo iz prošlosti, koje su im uzor i na koje bi voleli da liče. Te 1988. godine lista uzora je izgledala ovako: Dragan Stojković Piksi, Slobodan Milošević, Josip Broz Tito, Nikola Tesla, Bora Đorđević, Vlade Divac, Majkl Džekson, Vuk Karadžić, Patrik Svejzi i Madona. Šest godina kasnije, učenici su pokazali da za razliku od svojih prethodnika, više ne cene političare i naučnike. Ubedljivo prvo mesto osvojila je američka manekenka Sindi Kraford, a zatim slede Monika Seleš, Žan Klod van Dam, Dejan Savićević, Anica Dobra, Majkl Džordan, Tom Kruz, Arnold Švarceneger i Branka Katić. Početkom novog milenijuma, istraživači navode da je prisutna veoma velika nespремnost mladih da nekoga uopšte, proglase uzorom. Nikoga nije navelo čak 41 % anketiranih. Oni koji su pak, rekli da imaju uzor, u 30 % slučajeva navelo je ličnost iz sveta estrade, 19 % iz kulturno-istorijskog i 18 % iz sportskog miljea. Razočaranje mladih u svet političara, državnika, istorijskih i javnih ličnosti, dovelo je do potpunog odbacivanja ovakvih figura kao mogućih idola i okretanje ka svetu zabave, muzike i sporta (Istraživanje Instituta za psihologiju Filozofskog fakulteta i Ministarstva za omladinu i sport Republike Srbije, 2002).

"Miloševićeva generacija" stasava u ekonomski, politički i kulturno izolovanom i devastiranom društvu i pod stalnim pritiskom intenzivne politizacije svakodnevnog života. "*Biti mlad i biti Srbin danas je najgora stvar na svetu*"- opominjuće su reči jednog srednjoškolaca, anketiranog za potrebe ovog istraživanja. Ovakvi istorijski uslovi determinišu specifičan model represivne političke socijalizacije koji stvara novu generaciju koja se po svojim političkim stavovima, vrednosnim orijentacijama i ponašanju znatno razlikuje od predhodnika. Suočavaju se sa civilizacijskim posrnućem, gubljenjem identiteta i raspadanjem starog sistema vrednosti. Pojedini autori smatraju da je Miloševićev režim "svesno iskoristio duboki jaz između generacija, između ruralnog i urbanog i obrazovanog i neobrazovanog stanovništva" (Gordi, 2001). Jedna od strategija opstanka tog režima je bila u "razaranju alternativa". Vodio se tihi i dugi "rat države protiv društva". Kulturni konflikt između starije i mlađe generacije, urbanog i ruralnog pogleda na svet, otvorene kosmopolitske i zatvorene nacionalističke orijentacije su glavni mehanizmi procesa razaranja alternativa.

Sve generacijske studije naglašavaju aktivnu ulogu pojedinih generacijskih kohorti kao socijalnih kategorija koje učestvuju u određenim društvenim kretanjima. Mlada generacija reflektuje prilike i mogućnosti koje pruža određeni društveni kontekst i različito reaguje na promene u društvenom okruženju. Jedni su kao strategiju preživljavanja izabrali emigraciju, drugi su se pak, priklonili antisocijalnim i devijantnim oblicima ponašanja. Jedan deo mlade populacije prihvaća model integrisanja u socijalne institucije posredstvom mehanizama koje je osiromašeno, kriminalizovano, korumpirano i primitivizovano društvo nudilo. Za razliku od njih, drugi deo mladih se samoisključivao iz za njih nepovoljne društvene zbilje, povlačio u privatni život, unutar uskog porodičnog okruženja. Tako izolovani, bivali su marginalizovani i isključeni iz političke arene. Ostajali su "izvan vremenskog rasporeda drugih ljudi" i nisu ni pokušavali da utiču na zbivanja u društvu. Njihov životni stil se odlikuje socijalnom neodgovornošću i insistiranjem na fatalizmu kao ključnoj kategoriji za razumevanje promena koje ih okružuju. Sudbina jedne društvene zajednice dobrim delom zavisi od broja građana koji su isključeni i udaljeni iz njenog političkog života (Daglas, 2000).

Jedan deo mladih, posebno studentske populacije, iako pripada generacijskoj jedinici socijalizovanoj u istim društvenim i istorijskim okolnostima, demonstrira potpuno suprotno političko ponašanje. Njihov način sazrevanja, sticanja identiteta i tranzicije ka odraslosti biva označen izrazitim prosocijalnim angažmanom, a koreni takvog oblika maturacije se mogu locirati pre svega u specifičnostima porodične kulture i društvenog i istorijskog ambijenta. To u velikoj meri potvrđuju nalazi empirijskog istraživanja Studentskog protesta 96/97, koje je imalo za cilj da utvrdi u kojoj meri porodična socijalizacija utiče na prosocijalni aktivizam učesnika (Milić, Čičkarić, Jojić, 1997; Milić, Čičkarić, 1998). Anketnim istraživanjem su bile obuhvaćeni organizatori i protagonisti protesta, zatim obični učesnici i studenti koji nisu učestvovali u protestu. Zapažena je znatno veća zastupljenost mlađih studenata među učesnicima protesta i veći broj starijih studenata među neučesnicima. Najaktivniji učesnici protesta su bili studenti koji pretežno potiču iz porodica gde su oba roditelja viskokoobrazovana, urbanog porekla i višeg socijalnog statusa. Autoritarni stil vaspitanja je bio dvostruko manje prisutan u grupi protagonista u odnosu na grupu neučesnika protesta. U ovim porodicama zadržali su se oblici patrijarhalnog nasleđa, "tvrđi" autoritarni obrazac kod očeva, segregirani roditeljski obrazac prema polu, permisivnost oba roditelja, veći broj sukoba. S druge strane, odnosi većine porodica protagonista su se zasnivali na uzajamnom poverenju i interakciji članova, koji su omogućavali da ispitanici steknu veću sigurnost, stabilnost i samopouzdanje. Kod većine protagonista bilo je prisutno kontinuirano učešće u

društvenim protestima, dok neučesnici pokazuju doslednost u pasivnom odnosu prema socijalnom i političkom angažmanu. Osnovni zaključak je da politički stavovi i opredeljenja nisu dominantan faktor koji determiniše (ne)učesće studenata u protestu, već je (ne)zainteresovanost za prosocijalnu aktivnost posledica modela političke socijalizacije, intenziteta političke atmosfere i kvaliteta političke kulture u porodici.

Protesti studenata tokom devedesetih (1991/92, 1996/97, 1999/2000) su odigrali značajnu ulogu u njihovom procesu političke socijalizacije i uticali na oblikovanje političkog, socijalnog i kulturnog identitet učesnika. Protagonisti su svoj angažman u protestima videli kao učešće u širem društvenom pokretu za demokratizaciju Srbije, čime njihova aktivnost zaista dobija obeležje svojevrzne "političke misije", brige za opšti interes i posvećenost zajedničkim ciljevima. Socijalni protesti su ponudili nove i alternativne društvene uloge i obrasce političkog ponašanja. U autarhičnom, autoritarnom i anahronom društvenom poretku, vaninstitucionalni i nenasilni protesti studenata, srednjoškolaca, pripadnika različitih nevladinih organizacija, građanskih udruženja i pokreta, uspevaju da pruže praktično utemeljenje *grass-roots* teoriji demokratizacije društva. I u svrgavanju Miloševićevog režima 5. oktobra 2000. godine zapaženu ulogu imala je organizacija OTPOR koja je izrasla iz jednog oblika studentskog pokreta nastalog 1998. godine nakon uvođenja zloglasnih Zakona o Univerzitetu i Zakona o Informisanju.¹¹ Mladja generacija je bila predvodnik starijoj u pokretanju tranzicijskih procesa u Srbiji, čime se potvrdila teza o dejstvu istorijskog iskustva na proces generacijskog samoosvešćivanja i stvaranje generacijske politike.

¹¹ Ime simbolizuje otpor Miloševićevom režimu, a zaštitni znak je uzdignuta zatvorena pesnica. Organizacija nema jednog lidera, već jezgro od 20 aktivista i stalno smenjajućih portparola. Odluke se donose kolektivno, a postoji i Političko veće koga čini 35 uglednih ljudi - profesora, naučnika i novinara. Članovi su različito politički i ideološki orijentisani, ali su mobilisani oko zajedničkih ciljeva - da se opozicija ujedini i da se Milošević ukloni sa vlasti. Organizacija je širom Srbije uložila ogroman napor, hrabrost i veštinu da animira stanovništvo, posebno mladju generaciju, da u što većem broju izađe na izbore. Samo 20% populacije od 18-25 godina je glasalo 1996. godine. Na izbore 2000. trebalo je da izađe i prvi put glasa 600.000 mladih ljudi. Organizacija je takodje uložila veliki trud da ujedini sve opozicione političke subjekte da istraju u zajedničkim ciljevima do izbora 24.09.2000. godine.

3.3. Porodična socijalizacija i politika

3.3.1. Vaspitna praksa roditelja

Roditelji predstavljaju prve i najznačajnije uzore koji nude referentne modele ponašanja za mlade ljude. Proces identifikacije predstavlja jedan od glavnih mehanizama procesa političke socijalizacije. Prema nalazima istraživanja, u uslovima "ratne tranzicije" u Srbiji devedesetih, roditelji, opterećeni svakodnevnim problemima i društvenom situacijom, pokazuju visok stepen dezorijentacije, rezigniranosti, apatije i nezainteresovanosti za rešavanje problema i uopšte bavljenje potomstvom. Rezultati istraživanja Pedagoškog instituta u Beogradu iz 1999. godine, potvrdili su da su deca u velikoj meri željna razgovora sa roditeljima, da su poremećaji u komunikaciji i interakciji članova porodice veliki, te da je prisutan nedostatak želje roditelja da usled opterećenosti problemima saslušaju decu. I rezultati istraživanja Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta potvrđuju da su glavne teme razgovora u porodici novac i zdravlje, a mnogo redje kvalitet odnosa medju članovima. Utvrđeno je da je zajedništvo medju članovima porodice više instrumentalizovano, stvoreno prema potrebi, formalizovano i pasivno, nego što ga članovi porodice percipiraju kao vrednost (Tomanović, 1999:102).

Pod uticajem tekućih procesa u društvu razvili neki specifični mehanizmi u vaspitnoj praksi u porodici, poput većeg samožrtvovanja i veće popustljivosti roditelja prema deci (Tomanović, 1999). Etičko-moralni kodeks ili pravilnik ponašanja koji obuhvata norme dozvoljenog i nedozvoljenog, vaspitanog i nevaspitanog, poželjnog i nepoželjnog je u priličnoj meri izmenjen i rekonstruisan u negativnom smislu. To je neminovna posledica identičnog procesa koji se događa sa normativnim i vrednosnim sistemom na globalnom nivou. Razlike u načinu i stilu podizanja i vaspitanja dece zavise u velikoj meri od klasnog položaja porodice, odnosno obrazovnog nivoa roditelja i socijalno-ekonomskog statusa u društvu. Što je klasa viša, favorizuje se autonomija u odnosu na poslušnost, demokratičnost u odnosu na autoritarnost, aktivnost u odnosu na pasivnost, što sve zajedno generiše značajne razlike u socijalnom ponašanju pojedinca (Milić, Čičkarić, 1998; Milić, 2000). Usled drastičnog pada životnog standarda i kvaliteta života, materijalne i egzistencijalne funkcije porodice bivaju ugrožene i ona više nije u stanju da omogući uobičajeni intergeneracijski transfer socijalnog kapitala i dolaženje potomaka do određenog društvenog položaja. Tu funkciju ponekad preuzimaju deca birajući neregularne strategije opstanka (problem "sponzoruša", maloletnog kriminala, pa čak i uz odobravanje takvog ponašanja od strane roditelja). Erozijski roditeljskog

autoriteta postaje jedan od ključnih faktora u procesu socijalizacije. Iscrpljeni u potrazi za različitim strategijama preživljavanja, roditelji gube autoritet, a njihovu dezorijentaciju deca doživljavaju kao mirenje sa sudbinom, bespomoćnost i gubitak mogućnosti da kontrolišu i poboljšaju situaciju. Roditelji bez posla ili sa nedovoljnim prihodima, ne mogu da realizuju neki drugi oblik autoriteta osim fizickog.

Rezultati istraživanja pokazuju da je za većinu porodica dominantna strategija opstanka u tranziciji odricanje i lišavanje od zadovoljavanja različitih potreba (letovanje, zimovanje, kupovina automobila, nameštaja, socijalne i kulturne potrebe) (Strategije opstanka domaćinstva, *Centar za proučavanje alternativa*, 2002). Roditelji nastoje da deci omoguće zadovoljavanje tih potreba, ali kako se oni sve više "samožrtvuju" za decu, tako njihov autoritet sve više slabi. Postaju zbunjeni, nesigurni, održavaju jednosmernu komunikaciju, jer ne žele i ne mogu da se suoče sa problemima, pribegavaju ignorisanju. S druge strane, roditelji koji ostvaruju autoritet kod dece nisu oni sa čvrstim moralnim kredibilitetom koji mogu da prenesu etičke norme i pravila ponašanja kroz proces socijalizacije, već oni koji uz pomoć nelegalnih poslova, "sive" ekonomije i rada "na crno" obezbeđuju deci materijalnu sigurnost bez obzira na cenu koju plaćaju. Na taj način "kupuju" njihovo poverenje i na socijalno neprihvatljiv način socijalizaciju decu.

U vaspitnoj praksi porodice kod nas dominira kombinacija "zanemarujućeg" i "žrtvujućeg" stila koja formira "raspuštenu" decu, koja se ne uče obavezama, ni prema sebi ni prema drugima. Pošto se od njih ne očekuje da doprinesu porodičnom životu, formiraju se socijalno neodgovorni pojedinci. U svakodnevnom životu pada u oči velika količina slobode koju deca uživaju "gluvareći" po ulicama. Infantilizacija mladih, koja počiva na produženoj zavisnosti od roditelja, podstiče i ličnu i društvenu neodgovornost. Jedna od karakteristika porodičnog života u tranziciji je i produblјivanje generacijskog jaza i zaoštřavaje sukoba medju generacijama pod uticajem negativnih posledica društvenih promena. Patrijarhalni autoritarni obrasci odnosa prema deci zamenjeni su paternalističkim, što doprinosi traumatizaciji generacijskih odnosa (Milić, 1994:105). Roditelji često u kriznim situacijama pribegavaju rigidnoj kontroli nad decom, ispolјavanju brige i igranju uloge žrtve, što dovodi do sindroma prezaštićenosti, stvaranju osećaja teskobe i nesamostalnosti kod dece (Milić, 2002:13). To prouzrokuje nezahvalnost, netrpeljivost, nedostatak razumevanja i empatije kod dece i u velikoj meri je poduprto narušenim roditeljskim autoritetom. Ovakvi odnosi izmedju roditelja

i dece podstiču razvoj specifičnog tipa ličnosti koji karakteriše ambivalentnost, kontradiktornost i nedostatak socijalne odgovornosti.

Jedan broj istraživača porodičnog života u društvima u tranziciji ukazuje na važnost procesa intenziviranja i održavanja medjugeneracijskih veza i kontakata. Kako se zavisnost između roditelja i dece produžava, fundament intergeneracijskih odnosa predstavlja transfer privatnih i javnih resursa. Porodica utiče na širenje formalnih i neformalnih veza i socijalnih kontakata. Roditelji koriste sve raspoložive resurse da obezbede deci mesto u školi, na fakultetu, u lečenju, u pronalaženju posla ili rešavanju stambenog pitanja. I kad se mladi odvoje ili se oformi nova porodica, oni i dalje bivaju zavisni od roditelja, jer starije generacije još uvek raspolažu rezervnim resursima. U tranzicijskim zemljama, socijalni kapital, shvaćen kao investiranje u mrežu socijalnih veza za razmenjivanje usluga i resursa kako bi se ostvarila obostrana dobit, postaje važniji faktor za opstanak porodice od ekonomskog kapitala.

3.3.2. Transfer političke kulture

Uzimajući u obzir fundamentalnu ulogu koju porodica ima u podsticanju socijalne odgovornosti, istraživači u istočnoevropskim zemljama u tranziciji su skloni da tvrde da je porodica dobrim delom izvor antipolitičkog raspoloženja, nezainteresovanosti za politiku i političke apatije. Oni smatraju da porodica i civilno društvo predstavljaju "najslabije" i "najtanje" agense političke socijalizacije (Stumpf, 1993:184). Čak tvrde da je porodica sredstvo reprodukcije nedemokratskih režima. Defanzivni stav prema politici postaje dominantna karakteristika porodične socijalizacije u tranziciji. Komunikacija u porodici naglo opada, a orijentacija na privatno-svojinske odnose i potrošački mentalitet produkuje anti-politički vrednosni sistem. Porodica postaje kontraproaktivna u političkom obrazovanju i glavni izvor političke pasivnosti mladih.

Postavlja se pitanje kakva je uloga porodice u reprodukciji autoritarnog političkog sistema kod nas? Neki autori naglašavaju značaj autoritarnog sindroma rasprostranjenog kod većine populacije u Srbiji, koji pored nacionalističke, kolektivističke i egalitarističke svesti predstavlja ključni faktor u oblikovanju političkog identeta na ovim prostorima

(Golubović, 1995).¹² Smatra se da patrijarhalni, autokratski i hijerarhijski odnosi u porodici i izvan nje stvaraju novog autoritarnog člana tako što on prelazi iz podređenog položaja zavisnosti od roditelja u položaj onoga od koga dalje zavise drugi u društvu. Strah, apatija i autoritarni mentalni sklop predstavljaju glavne kočnice za slobodno, otvoreno i kritičko promišljanje stvarnosti. U istraživanju društvenog karaktera i društvenih promena u Srbiji u prvoj polovini devedesetih, ustanovljeno je da je oko 41,5% mlađih ispitanika smatralo da su njihovi roditelji i autoritarni i popustljivi, "postavljali su neke zabrane i ograničenja, ali su i umeli da progledaju kroz prste" (Kuzmanović, 1995:84). Četvrtina je smatrala da su roditelji autoritarni, jer su u "porodicama postojala stroga pravila koja su morala da se postuju". Svega 8,3% je procenilo da su roditelji bili "meki" i da "nisu insistirali na utvrdjenim pravilima". Medju onima koji su svoje roditelje doživljavali kao stroge najviše je autoritarnih ispitanika, čak 60%. Treba napomenuti da se ovakva istraživanja uvek sreću sa metodološkim problemom idealizovanja roditelja od strane ispitanika kao dobrih, moralnih i požrtvovanih osoba i potiskivanjem nezadovoljstva prema njima, te rezultate treba prihvatati sa rezervom.

Medjutim, teza o stvaranju autoritarnog pojedinca u porodici je samo delimično tačna. Prema rezultatima socioloških istraživanja, prisustvo autoritarnog i represivnog modela vaspitanja nije dominantno u savremenoj srbijanskoj porodici, ali zajedno sa permisivnim stilom ima prevagu nad autoritativnim modelom koji se smatra najadekvatnijim i najefikasnijim tipom vaspitne prakse u porodici (Milić, 2000). U borbi za opstanak, porodica se i ekonomski i psihološki iscrpljuje i sve je manje u stanju da pruži podršku potomstvu u stvaranju profesionalne karijere i ispunjavanju životnih planova. Kao posledica javlja se sistematsko narušavanje autonomije pojedinaca. Autonomija podrazumeva pravo na prostornu, vremensku, socijalnu i ličnu mogućnost izbora i zavisi od kvantiteta i kvaliteta kompetencija koje roditelji priznaju deci. Roditelji često umanjuju značaj participacije dece u donošenju značajnih odluka, ne pitaju ih za mišljenje o problemima, pribegavaju strategiji

¹² Prema utemeljivaču teorije o autoritarnoj ličnosti (Adorno) takvu osobu karakteriše submisivan i idolopoklonički stav prema autoritetu, krutost u mišljenju, konzervativnost, konvencionalnost, destruktivnost, cinizam i sklonost potiskivanju i projekciji vlastitih nagona. Autoritarno-podanička ličnost se obrazuje u porodici koju karakteriše stroga hijerarhijska struktura, nedemokratska atmosfera, nepoštovanje ličnosti deteta, strogo vaspitanje, česta fizička kažnjavanja i bespogovorna poslušnost. Takve ličnosti vlastitu agresivnost usmerenu na roditelje potiskuju i kasnije ispoljavaju prema slabijima, nemoćnima, a to su najčešće etničke, rasne i polne manjinske grupe u društvu. Neki autori idu još dalje i zasnivaju još opštije teorije o političkoj kulturi kod nas, smatrajući da određene etno-psihološke karakteristike koje se odnose na opštu populaciju predstavljaju predispoziciju za postojanje autoritarne i podaničke političke kulture. Tako se smatra da su brzo padanje u jarost, ljutnja, bes, violentnost, neracionalnost, narcisoidnost, netolerantnost i podanički mentalitet glavne karakteristike tipa ličnosti vezane za balkansko geografsko područje (Trebešanić, 2000).

prezaštićivanja i paternalizma. To su procesi koji zajedno sa atomizacijom društvenih odnosa i njihovim limitiranjem na usko porodično okruženje, definišu uslove za samoisključivanja mladih iz socijalnog života. Oni podstiču pasivnost, nedostatak samovrednovanja, samopouzdanja i socijalne odgovornosti.

Roditelji su danas znatno spremniji da prihvate ideje mlađe generacije, dece i unuka, nego što je to bio slučaj u ranijim istorijskim okolnostima. Tačno je i da je odnos između roditelja i dece sve manje odnos sukoba i antagonizama, a sve više odnos međugeneracijske saradnje i svojevrsni dogovor o pojedinim društvenim pitanjima i problemima (Acock, 1983). U prilog ovome je i podatak da je u istraživanjima u tranzicijskim zemljama ustanovljena velika sličnost u političkim stavovima starije i mlađe generacije. Razlike u ideološkim i vrednosnim orijentacijama i ponašanju unutar porodice su mnogo veće na individualnom, nego na generacijskom planu. Porodice iz urbanih sredina, koje pripadaju srednjoj klasi i sloju inteligencije najefikasnije su u prenošenju političkog iskustva na potomke (Fratczak-Rudnicka, 1991; Mitev, 1996; Milić, Čičkarić, Jojić, 1997; Milić, Čičkarić, 1998). Kod nas je utvrđeno da je među vodjama Studetskog protesta 1996/97 najviše bilo pojedinaca koji potiču iz porodica koje pripadaju srednjoj klasi. Za ovu populaciju studenata karakterističan je viši socijalni položaj roditelja, njihov nadprosečni obrazovni nivo, viši materijalni standard, urbano poreklo, egalitarnija porodična struktura, veća tolerantnost u odnosima između polova i generacija, demokratičniji tip vaspitavanja, viši nivo poverenja i konsenzus među članovima porodice. Ovakva obeležja porodične kulture predstavljaju jedan od ključnih faktora za formiranje ličnosti koju karakteriše socijalna odgovornost, aktivistički potencijal i participativna politička kultura.

Ključna markaciona linija između generacija danas u Srbiji je potreba za radikalnim preispitivanjem nasledjenog ideološkog modela i kritičkom rekonstrukcijom vrednosno-normativnog sistema društva. Petooktobarskim promenama 2000. godine, generacijski sukob je privremeno bio potisnut, a izvesna generacijska saglasnost ili saradnja je uspostavljena radi postizanja konkretnih političkih ciljeva. Međutim, stupanjem na scenu negativnih efekata strukturalnih promena u društvu, ponovo oživljavaju i generacijski konflikti. Produblivanjem socijalnih razlika, širenjem siromaštva i nezaposlenosti, mlađa populacija postaje sve više žrtva tranzicije. Stvara se pogodno tle za reaktiviranje potisnutih sukoba i širenje međugeneracijskog antagonizma, kako u porodičnoj sredini i privatnom životu, tako i u institucijama društva.

4. INTERGENERACIJSKA STUDIJA POLITIČKE SOCIJALIZACIJE

4.1. Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

4.1.1. Predmet i ciljevi istraživanja

Političku socijalizaciju kao složen proces determiniše čitav niz činilaca vezanih za društveno-istorijski kontekst. Moćne prediktore procesa političke socijalizacije predstavljaju brzina društvenih promena, složenost društvene strukture, stepen kulturne integracije, društvena pokretljivost, priroda socijalizacijskog odnosa, polni, etnički i religijski identitet, obrazovanje i socijalno-ekonomski status, struktura i organizacija porodice, stil vaspitanja, komunikacija i interakcija u porodici. Pošto se radi o izuzetno dinamičnom i interaktivnom procesu, namera mi je bila da političku socijalizaciju u porodici istražim i sa sistemskog i sa individualnog aspekta. Na makro nivou, istraživački koncept se temelji na ispitivanju uticaja političkog sistema i društvenih promena u procesu tranzicije na porodicu i kroz porodicu na pojedinca, čime se gradi referentni okvir za razumevanje transmisije političkih vrednosti i kulture sa jedne na drugu generaciju. Na mikro nivou, ispitivan je direktan i indirektan uticaj koji roditelji i porodična sredina ostvaruju na socijalizante kroz analizu njihovih socijalnih i kulturnih karakteristika, političke atmosfere i porodične organizacije, kako bi se utvrdio kvalitet transfera političkih stavova i vrednosti sa roditelja na decu.

Osnovni cilj istraživanja je bio da se, koliko je to moguće, približe i osvetle, budući da ih je teško objasniti u potpunosti, fundamentalni problemi vezani za mehanizme procesa političke socijalizacije u porodici. Operacionalizacija tih problema obuhvata tri glavna pitanja:

- Koliki je intenzitet uticaja porodice na proces političke socijalizacije?
- Kojim mehanizmima porodica utiče na taj proces?

Posebni ciljevi su vezani za kontekstualizaciju i konkretizaciju problema i obuhvataju sledeća pitanja:

- Zašto transfer političkih stavova, mišljenja i ponašanja sa roditelja na decu nije podjednako efektivan kod svih porodica i koji faktori tome doprinose?
- Da li socijalni i kulturni kapital porodice ima veći uticaj na formiranje političkog identiteta i kulture od generacijskog efekta?
- Da li je u vreme radikalnih društvenih promena došlo do (dis)kontinuiteta u vrednosnim orijentacijama i političkoj kulturi starije i mlađe generacije?

Rezultati brojnih istraživanja su potvrdili da u vreme burnih socijalnih previranja uticaj konfliktnih faktora unutar i izvan porodice jača.¹³ Svaka društvena kriza reaktivira tenzije unutar porodice i podriva ulogu autoriteta koju roditelji imaju kao nosioci socio-ekonomskih funkcija. Međutim, ono što je značajnije je činjenica da radikalne društvene promene deluju dvojako na porodični život. One istovremeno nastoje i da integrišu i da dezintegrišu porodicu. Unutar porodične arene razvijaju se dve kontradiktorne politizirajuće funkcije. S jedne strane, porodica nastoji da zaštiti pojedinca od spoljašnjih udara koji ugrožavaju ne samo njene tradicionalne uloge već i integritet i autonomiju. U tom slučaju dolazi do redukovanja uticaja porodice kao agensa političke socijalizacije i čak smanjene podložnosti uticajima drugih agensa, do socijalnog pasiviziranja i otklona od bilo kog vida zainteresovanosti i bavljenja politikom. S druge strane, ako se te spoljne promene ne doživljavaju kao pretnja već kao izazov i prilika za delovanje, uloga porodice u politizaciji se intenzivira i interaktivno dopunjuje uticajima drugih agensa političke socijalizacije, škole, vršnjaka, medija, omladinskih i političkih organizacijama i udruženja.

Stalne promene u strukturi savremene porodice nameću potrebu za rekonceptualizacijom te institucije u skladu sa aktuelnim oblicima življenja. To podrazumeva da koncept porodice mora da odražava životnost i realno stanje u kome se porodica danas nalazi. Na lestvici vrednosti i životnih očekivanja adolescenata u zemljama u tranziciji, porodica je još uvek visoko kotirana, iako ona, za njihove vršnjake u razvijenim društvima, već duže vreme ne predstavlja "svetinju". Razlika između onoga kakva porodica jeste u stvarnosti i kakva bi trebala da bude je velika. Mladi su više zainteresovani za kvalitet emocionalnih odnosa među članovima, a manje za materijalnu podršku koju porodica može da obezbedi. Smatraju da su uzajamno poverenje članova, zahvalnost, odgovornost, afirmacija, dužnost, ljubav i stabilnost, idealne i poželjne osobine na kojima počiva porodičan život. Međutim, savremena, realna porodica, u skladu sa istorijskim razvojem i trendovima, postmodernim individualističkim modelom življenja, sve više favorizuje pravo izbora, fleksibilnost, individualnost. Ona je podložnija promenama, prolagodljivija, više usmerena na pojedinca, manje se oslanja na kvalitet emocionalnih odnosa, a više na donošenje racionalnih, pragmatičnih odluka. Sa antropološkog stanovišta ova dva koncepta porodice su u osnovi ambivalentna. Poželjna ili idealna porodica sadrži upravo one karakteristike koje savremenoj porodici nedostaju.

¹³ O rezultatima pomenutih istraživanja videti detaljnije u odeljku "Razvoj političkog identiteta u porodici".

Uloga socijalnog kapitala porodice dobija posebnu težinu i značaj u društvima u tranziciji. U tim zemljama institucije ne raspolažu adekvatnim instrumentima kojima bi podržali mlade ljude u nastojanju da realizuju svoje životne ciljeve i projekte. Oni se nalaze u strukturalnom i socio-političkom vakuumu i prinudjeni su da se oslanjaju na mrežu neformalnih socijalnih veza i podrške koju za njih stvara i pruža porodica. Taj socijalni kapital obezbedjuje odgovarajući kontekst unutar koga se odvija odrastanje, sazrevanje i osamostaljivanje pojedinca, napuštanje privatnih odnosa, upoznavanje sa javnom sferom, formalnim odnosima na tržištu rada, znanja i kapitala kao i integracija u različite oblike društvenog organizovanja i delovanja.

Kao najadekvatniji toerijsko-metodološki okvir za istraživanje političke socijalizacije u porodici u Srbiji devedesetih izabrala sam interaktivni model političke socijalizacije, pre svega zbog njegove sveobuhvatnosti, strukturalne perspektive i interdisciplinarnog pristupa problemu. Ova teorija političke socijalizacije počiva na analizi interaktivne veze između četiri komplementarna faktora: pojedinca koji se socijalizuje, agensa socijalizacije i socijalizata, dominantnog društveno-političkog sistema i perifernih društvenih podsistema (Pawelka, 1977; Dekker, Meyenberg, 1991).¹⁴ Prednost ovog pristupa je u tome što se podjednaka pažnja poklanja proučavanju korelacije između makro, mezo i mikro nivoa društvene stvarnosti. Struktura istraživanja obuhvata tri dimenzije problema: socijalno-istorijski kontekst koji je definisan konturama tranzicijskog društva, zatim ulogu porodice u procesu političke socijalizacije i konačno efekte koje proces političke socijalizacije ostvaruje u oblikovanju političkog identiteta i kulture pojedinca u porodičnoj sredini.

Društveno-istorijski kontekst istraživanja obuhvata promene ekonomskog, kulturnog i političkog ambijenta, kao i porodične klime u kojoj mladi ljudi odrastaju i počinju da se takmiče sa prethodnim generacijama oko redistribucije socijalnih resursa. Specifičnost tranzicije u Srbiji obeležavaju nacionalistički sukobi i građanski ratovi, međunarodna izolacija, drastično osiromašenje stanovništva, "osipanje" srednjih slojeva, "razaranje" društvenih institucija, autoritarna, autarhična i anahrona struktura vlasti, politička represija i raspad sistema vrednosti. Svi ovi procesi su se duboko reflektovali na svakodnevni život pojedinca, kako kroz porodično okruženje, tako i na globalnom nivou.

¹⁴ O interaktivnom modelu političke socijalizacije videti detaljnije u odeljku "Različiti pristupi u proučavanju političke socijalizacije".

Analiza socio-demografskih i socio-kulturnih karakteristika članova porodice uključuje varijable kao što su starost, pol, ekonomski status, urbano/ruralno poreklo, nivo obrazovanja, zaposlenost, profesionalni status, nacionalnost i religijska pripadnost i roditelja i adolescenata. Proučavanje efekata političke socijalizacije obuhvata transfer elemenata političke kulture sa starije na mlađu generaciju posredstvom tri komponente. Kognitivne, koja uključuje politički relevantno znanje, mišljenje i iskustvo i roditelja i dece, vrednosne, koja se odnosi na ideološke i političke orijentacije i bihevioralne, koja uključuje politički relevantno ponašanje socijaliziranih i njihovih roditelja. Da bi se stekao kompletniji uvid u intenzitet političke atmosfere u porodici, mereni su indikatori poput stepena zainteresovanosti za politiku, informisanosti o politici, političke komunikacije, poverenja u političke institucije, stepena političke participacije, odnosa prema društvenim promenama i značajnim socijalnim problemima. Dodatna pažnja je usmerena na proveru stepena prisustva vrednosnih dihotomija u iskazima ispitanika poput tradicionalizma/modernizma i autoritarnosti/demokratičnosti.

4.1.2. Teorijsko-metodološki pristup

Drugi teorijsko-metodološki pristup koji koristim u ovom istraživanju uključuje ispitivanje interaktivnog dejstva generacijskog efekta, efekta epohe i efekta životnog ciklusa (Braungart, Braungart, 1989; Bengtson, Achenbaum 1993; Rose, Carnaghan, 1994).¹⁵ Ova teorija počiva na stanovištu da međusobno dejstvo pomenutih efekata znatno pomaže u određivanju istorijskih perioda u političkom životu društava obeleženih aktivnostima određenih generacija. On nastoji da prepozna svojevrsne generacijske razlike u političkim stavovima, orijentacijama, ponašanju i kulturi. Ima za cilj da najpre identifikuje, a zatim i protumači postojanje i delovanje svojevrsne generacijske politike i da definiše raskid u sukcesiji kohorti, tako što će se dokazati da vrednosno-normativni okvir odraslih ne može jednostavno i lako biti transponovan na mlade generacije. Osnovna prednost ovog teorijsko-metodološkog pristupa je tome što uzima u obzir međusobno dejstvo *socijalnog vremena* - efekat generacije, *istorijskog vremena* - efekat epohe i *životnog vremena* - efekat životnog ciklusa. Ovaj model je vrlo kompleksan i obuhvata analizu individualnih, intergeneracijskih, intrageneracijskih i geneaoloških razlika.

Jedan od glavnih ciljeva istraživanja je pokušaj da se odgonetnu teorijske i empirijske implikacije ponovnog postavljanja generacijskog pitanja u centar sociološkog istraživanja.

¹⁵ O teoriji generacijske politike videti detaljnije u odeljku «Politika iz generacijske perspektive».

Diskusija oko političke socijalizacije današnje mlade generacije kod nas podrazumeva i sagledavanje istorije političke socijalizacije prethodnih generacija. Različite generacije ulaze u politički život u različitim momentima. Istorija političke socijalizacije svake generacije utiče na generaciju koja dolazi, ali ova potonja svakako nije njen kontinuirani naslednik. Socijalizacijska uloga roditelja nije nužno u visokoj korelaciji sa hronološkim uzrastom i stoga je teško govoriti o generaciji roditelja u smislu životnog ciklusa ili kohorte. Genealoški efekat, odnosi i veze između roditelja i dece, mogu da ublaže političke razlike među generacijama. Modeli dijade roditelji-deca predstavljaju određenu istorijsku konstrukciju i promenljivi su kao i očekivanja i zadaci koje društvo pred njih postavlja. Određeni istorijski događaji bivaju praćeni smenom generacija i obrnuto, određene generacije bivaju pripremane da izvedu društvene promene.

4.1.2. Hipoteze istraživanja

Glavna pretpostavka od koje sam pošla je da objedinjavanje generacijske politike i genealoške politike predstavlja pravi ključ za razumevanje procesa političke socijalizacije u društvima u tranziciji. Uticaj formativnog delovanja društvene krize i značajnih političkih i istorijskih događaja je izuzetno veliki, te se može sa sigurnošću reći da su generacijski efekat i efekat epohe značajniji faktori političke socijalizacije od efekta životnog ciklusa. Druga opšta pretpostavka je da je u tranzicijskom društvu, proces formiranja političkih stavova, vrednosnih orijentacija i ponašanja mladje generacije više uslovljen aktuelnim socijalnim i političkim kontekstom, nego što je pod uticajem nekadašnjeg formativnog iskustva roditelja.

Poslednjih godina dvadesetog veka paradigma omladine ponovo postaje generacijsko pitanje i vraća se u žižu interesovanja teoretičara savremenih društava. Ponovo se aktuelizuje pitanje o društvenoj konstrukciji omladinskih struktura na globalnom nivou (Milić, 1987). U vreme radikalnih društvenih promena koje se ciklično ponavljaju u istoriji, omladina se uvek iznova vraća na političku scenu. Učešće mladih u društvenim promenama u istočnoj Evropi na najbolji način revalorizuje Braungartovu tezu da "ciklusi međugeneracijskog i unutargeneracijskog konflikta predstavljaju barometar socijalne i političke promene, i često su u tesnoj vezi sa lokalnim, nacionalnim i globalnim borbama" (Braungart, 1984:78). Razlog za nastajanja takvih političkih generacija leži u određenom istorijskom obrtu, kada mladi dobijaju retku priliku da budu nosioci političkih promena. Ovo neobično iskustvo oštro

kristalizuje političke norme i polarizuje shvatanja tako da i posle mnogo godina aktivisti generacijske jedinice ne mogu da se odreknu onoga što su naučili u detinjstvu i mladosti.

Društvene promene menjaju kvalitet intergeneracijskih odnosa, kako na individualnom planu, u porodici i partnerskim odnosima, tako i na kolektivnom i u javnoj sferi, u školi, na radnom mestu, u politici i društvenim institucijama. Medjugeneracijska komunikacija i društveni dogovor se u tranziciji menjaju. Kontekstualni faktori generišu generacijske razlike na socijalnom nivou. Generacijski kriterijum postaje jedan od najvažnijih u proceni budućih izgleda tranzicijskih društava. Povećane mogućnosti za ekonomsku inicijativu koje nudi tržišna ekonomija prve će iskoristiti mlađe generacije, dok će starije generacije platiti visoku cenu tranzicije. Stoga je opravdano govoriti o zaoštavanju generacijskih razlika, pa čak i o sukobu i antagonizmu među generacijama u tranzicijskom društvu.

Mnogi teoretičari govore o postojanju reverzibilnog procesa posredstvom koga mlađe generacije učestvuju u procesu političke resocijalizacije i političkom prevaspitavaju starijih. Međutim, teza o relativnoj političkoj saglasnosti roditelja i dece u datom istorijskom kontekstu, koja je bila aktuelna u gotovo svim istočnoevropskim zemljama u početku tranzicijskih procesa, nije primenjiva u našim uslovima. Pretpostavka je da su u Srbiji generacijske razlike znatno izoštrenije pod uticajem strukturalnih faktora, u prvom redu, jačanja tradicionalističkih, paternalističkih, patrijarhalnih i familijarističkih odnosa (Milić, 2002). Ako se posmatra prisustvo tradicionalnih, odnosno, modernih političkih vrednosti, shvatanja i ponašanja kod roditelja i dece, može se zaključiti da je društvo polarizovano na ideološkom, političkom i generacijskom planu. Paternalistički odnosi koji su još uvek duboko ukorenjeni u svim društvenim sferama, determinišu sam proces političke socijalizacije. U našim uslovima dominiraju dva tipa društvene hijerarhije, generacijska i polna. One generišu velike socijalne razlike i determinišu proces formiranja političkog identeta pojedinca.

Danas je u tranzicijskim društvima na delu specifičan proces strukturisane individualizacije koja počiva na činjenici da polna, klasna, etnička i regionalna pripadnost još uvek posreduju u procesu socijalizacije, izbora modela obrazovanja, stila života, potrošnje i provodjenja slobodnog vremena (Evans, 1997; Wallace, Hearpfer, 1998b). Za tranzicijske uslove karakteristična je paradigma nesinhronizovane mladosti koju određuje manje ili uopšte sadržajno nekoordinisano preuzimanje određenih socijalnih uloga od odraslih. Kontekst odrastanja i maturacije adolescenata obeležavaju značajni procesi u ekonomskoj sferi.

Mogućnosti zapošljavanja se pomera u privatni sektor, ekonomska aktivnost se odvija neformalnim kanalima (siva ekonomija), produžava se školovanje i odlaže tranzicija ka odraslosti i prelezi se intezivno na potrošački mentalitet. Ovim procesima se mogu pridodati još dva fenomena iz političke sfere društvenog života, a to su desocijalizacija, nestanak društvenih uloga, normi i vrednosti i depolitizacija, nesposobnost političkog ustrojstva da determiniše socijalni sistem. Ovi procesi značajno oblikuju specifičan društveni kontekst u kome se definišu obrasci i dizajniraju modeli političke socijalizacije.

Pored pomenutih kontekstualnih faktora na sistemskom nivou, opšta atmosfera u porodici, koja uključuje tip porodične organizacije, strukturu odnosa i model vaspitanja dece, drugi je značajan faktor, koji određuje tip političke socijalizacije. Tokom devedesetih godina, usled tradicionalizacije i repatrijarhizacije društva, dolazi do stvaranja specifičnog vida represivne socijalizacije u porodici, koji karakterišu paternalistički odnosi, erozija autoriteta roditelja i nestajanje autoritativnih obrazaca vaspitanja dece. Takav model socijalizacije guši i sputava razvoj autonomije, individualizma, samopouzdanja i efikasnosti kod dece, ključnih vrednosti za razvoj socijalne odgovornosti i participativne kulture, a podstiče konformizam, apatiju, manipulabilnost i pasivnost, predispozicije za razvoj podaničke i autoritarne političke kulture.

U brojnim istraživanjima kod nas i u svetu potvrđena je teza da porodica ima fundamentalnu ulogu u podsticanju socijalne odgovornosti pojedinca (Flanagan, 1998). Osećaj društvene odgovornosti, empatija i altruizam su jače razvijeni kod one dece koja su u porodici imala mogućnost da ove vrednosti naslede od svojih roditelja i dalje ih instrumentalizuju u svom odnosu prema društvu i politici. Porodična etika i kultura koja se temelji na činjenici da deca prihvataju i doživljavaju javne društvene interese kao svoje životne ciljeve, predstavlja okvir koji podstiče društvenu odgovornost i društvene investicije. Jedan od glavnih mehanizama porodične socijalizacije koji razvija zainteresovanost za politička i društvena pitanja je participacija unutar porodice u donošenju značajnih odluka i rešavanju značajnih problema. Ukoliko je subjektivna participacija u porodici veća, utoliko je i participativna kultura, odnosno osećanje političke kompetencije i političke efikasnosti veće (Almond, Verba, 1989).

Zainteresovanost za politiku i političku participaciju u tesnoj je vezi sa kulturnim i socijalnim kapitalom porodice koji uključuje obrazovanje roditelja, poreklo, socijalni status, zanimanje, mrežu društvenih kontakata i veza. Od ovih karakteristika direktno zavisi i intenzitet političke atmosfere i političke kulture u porodici. Mladi koji potiču iz porodica sa nižim kulturnim i

socijalnim kapitalom, imaju manje mogućnosti da se uspešno politički socijalizuju i kasnije integrišu u društveni i politički život. Za njih je karakterističan niži stepen političke kompetencije, političke efikasnosti i političke participacije. S druge strane, roditelji koji potiču iz urbanih sredina, koji pripadaju višim društvenim slojevima, i koji su obrazovaniji, istovremeno su i efikasniji su u prenošenju političkog iskustva na svoje potomke.

Interes za politiku, stepen i način informisanosti o politici, intenzitet razgovora unutar porodice o političkim temama i poznavanje političkih sadržaja, predstavljaju značajne prediktore političke atmosfere u porodici. Direktan uticaj roditeljskih stavova i ponašanja na razvoj interesovanja za politiku i političkog ponašanja je znatno veći, nego kada je reč o transferu određenih političkih vrednosti i ideoloških stavova. Tu su razlike između dve generacije znatno prisutnije. Nalazi prethodnih istraživanja, potvrđuju da porodica nema veliki uticaj na stavove dece o društvenim i političkim pitanjima, ali značajno utiče na prenošenje klasnog identiteta, partijske pripadnosti i političke aktivnosti na potomstvo (Almond, Verba, 1970; Billig, Cochrane, 1984; Milić, 1984; 1986; 1988; Milić, Čičkarić, Jojić, 1997; Milić, Čičkarić, 1998). Transmisija političke kulture sa roditelja na decu se ostvaruje prenošenjem modela participacije kao što su glasanje na izborima, članstvo u društvenim organizacijama i udruženjima, protestno delovanje, partijska pripadnost. Taj uticaj roditelja sa godinama i uz prisustvo drugih agensa socijalizacije slabi, ali nikad ne nestaje.

Posmatrano iz rodne perspektive, razlike u pogledu političke socijalizacije ženske i muške dece u porodici i efekata koji se ostvaruju u formiranju političkog identiteta su izrazito naglašene. Polazna hipoteza istraživanja je da emancipacija žena prvenstveno počiva na modelu porodične socijalizacije. Taj proces predstavlja ključni mehanizam za redefinisavanje rodnog identiteta. Transfer obrazaca polnih uloga sa majke na ćerku i sa oca na sina uslovljen je još uvek patrijarhalnim i tradicionalnim sistemom vrednosti. Društveni položaj i samoidentifikacija žene, balans između rodnih uloga i organizacije i strukture odnosa u domaćinstvu je još uvek nepromenjen. Socijalni status, obrazovni nivo i zaposlenost majki značajno određuju karakter i ulogu političke socijalizacije kćerki. Posmatrano iz generacijske perspektive, strategije prilagodjavanja starijih i mlađjih žena, se dosta razlikuju u uslovima društvene tranzicije. Novina u odnosu na socijalizacijsko iskustvo majki je u tome što devojke radije biraju model balansa između profesije i porodice, nego konflikt ili potpuno isključivanje ovih uloga.

4.1.3. Kontekstualizacija problema

Specifičnost tranzicije u Srbiji devedesetih je u tome što ona imala sva obeležja "blokirane", "obrnute" ili "odložene" tranzicije i što je to bio retrogradan proces suprotan istorijskom trendu razvoja u zemljama Istočne Evrope nakon pada Berslinskog zida 1989. godine. Ta specifična tranzicija je posve izmenila socijalnu strukturu i način funkcionisanja srbijanskog društva, te je ono, po svojim sistemskim promenama, postalo zaseban slučaj medju drugim postsocijalističkim zemljama. Strukturalne promene u istočnoevropskim društvima su tekle sinhronizovano u više pravaca. Istovremeno su se odvijali procesi transformacije društva ka uspostavljanju liberalne tržišne ekonomije i demokratskog političkog ustrojstva i procesi ubrzane modernizacije i globalizacije. Medjutim, "prava" tranzicija i modernizacija u Srbiji bivaju zaustavljene raspadom Jugoslavije, praćenim nacionalističkim, etničkih i religijskim sukobima. Zemlja je skoro čitavu deceniju u potpunoj izolaciji, pod sankcijama Ujedinjenih Nacija, da bi konačno bila i bombardovana 1999.godine od strane NATO-a, uz odobrenje međunarodne zajednice. Svi ovi procesi su bili podupirani autarhičnim, anahronim, autoritarnim i represivnim političkim režimom Slobodana Miloševića i *vice versa*. Antimodernizacijska i anticivilizacijska priroda "ratne tranzicije" i brzina i dubina negativnih promena proizvele su decenijsko nazadovanje i devastiranje svih društvenih resursa.

Da bih ilustrovala "vreme ludila i zla"¹⁶ kroz koje je prolazilo srbijansko društvo tokom devedesetih, poslužiću se kratkim izvodom iz knjige jedne grupe eksperata objavljene pred izbore 2000. godine, koja sadrži relevantne statističke pokazatelje. *"Preko 800.000 izbeglica pristiglo u Srbiju iz ratom zahvaćenih područja u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu; od 1992. konstantan negativan prirodni priraštaj; u odnosu na 1987. godinu za jednu četvrtinu manje sklopljenih brakova; na 10 mlađih od 19 godina dolazi čak 9 osoba preko 60 godina; porast broja ubistava i samoubistava; društveni proizvod Srbije pada sa 100 poena 1987. godine na*

¹⁶ "Već je samo po sebi ludilo to što su ubistva činjena svuda oko nas. Pucnji u tami, eksplozije svevidećih projektila, sejači straha, košmar. Posmatranje bombardovanja i igranke na mostovima. Beg u inostranstvo ili opasnost vojničke uniforme. (Mladić koji nikad nije bio u sukobu sa zakonom, počeo je da se plaši milicije – "manična depresija s elementima agresije" – čim ugleda plavu uniformu). Ulicama koračaju ljudi koji pričaju sami sa sobom, mladi naglo gube kosu, sredovečni su sve češće bolesni, stariji izmišljaju neverovatne priče, ko je za koga, kada će i da li će plata, penzija, o socijalnom da ne govorimo, koliko dileri danas daju za marku... Onaj vara na kantar, oni oteli novac, deviznu ušteđevinu i Zajam za Srbiju. Dafina i Jezda s gomilama para nadohvat običnih ruku, podela hleba u Knez-Mihailovoj, invalidi i prosjaci, kontejneri, zapuštene gradske fasade i seoska domaćinstva, daci ne idu u školu i vrte mobilne, a deca puše marihuanu; radnici na ivici, mnogi direktori blizu 'marice'... To je vreme ulizivača i profitera, vreme u kome se ne veruje nikome, kada se ljudi povlače u sebe ili porodicu (ako je ostala). Trauma je bila sveopšta, ali su godine "raspleta" i beznađa psihički najteže uticale na – izbeglice, adolescente i starija lica. Kod njih je zabeležen najveći broj samoubistava zbog nemoći da se bilo šta promeni" (Mentalno stanje Srba na smeni milenijuma - stiže račun iz devedesetih, *Politika*, februar, 2002).

40 poena 1999.; krajem devedesetih u Srbiji se gradilo oko 10.000 stanova godišnje, što je čak pet puta manje u odnosu na broj izgrađenih stanova osamdesetih; spoljni dug države godišnje raste za oko 750 miliona dolara, a dug države po osnovu stare devizne štednje građana je veći od 7 milijardi nemačkih maraka; krajem osamdesetih odnos zaposlenih i penzionera je 3:1, da bi taj odnos pao na oko 1,7 zaposlenih na jednog penzionera krajem devedesetih; Jugoslavija je najgora plasirana evropska zemlja po indeksu korupcije na osnovu istraživanja organizacije Transparency International; u decembru 1993. godine prosečna plata je bila 21 DM; u januaru 1994. po stopi inflacije bili smo prva zemlja u svetu, dnevni rast cena bio je preko 60% na sat, izdata je novčanica od najveće nominalne vrednosti 500.000.000.000, svakog meseca su emitovane 4 nove novčanice i bili smo treći u svetu po ukupnom trajanju inflacije od 24 meseca; šteta od NATO bombardovanja 1999. je iznosila 29.608,6 miliona dolara" (Bela knjiga, Republički zavod za statistiku i G17+, 2000).

Medjutim, pokazalo se da je porodica jedini i glavni preostali resurs koji "uspeva da prezervira ostatke društvenosti" (Milić, 1995:140). Porodica funkcioniše i onda kada se sve društvene institucije dezorganizuju i retko dolazi do njenog raspada usled teških društvenih okolnosti. Sukobi i problemi se konzerviraju, a članovi porodice se reorganizuju i adaptiraju na novu situaciju. Raste briga i staranje jednih za druge, kao i borba za opstanak i integritet porodice. Porodica može veoma brzo da reaguje na spoljne i unutrašnje udare i potrese i upotrebi mehanizme koji će apsorbovati posledice, kompenzovati oštećenja, razvijanjem novih i drugačijih odnosa među članovima. "Porodica uspeva da se prilagodi i efikasno deluje zbog svoje antinomičnosti i protivrečnosti kao grupe i društvene institucije. Njena sposobnost da se održi i preživi najviše se duguje njenoj unutrašnjoj ambivalentnosti" (Milić, 1995:160). Pošto je porodica pre svega neformalna grupa, lakše je izvesti "prekomponovanje pozicija, uloga, obrazaca i aktivnosti članova, nego što je to slučaj u nekoj formalnoj hijerarhiji" (Milić, 1995:161).

Period propadanja i razaranja društva je bio suviše dug i bremenit najtežim socijalnim lomovima (ratovi, sankcije, siromaštvo, bombardovanje, izbeglištvo), te je porodica u toj "socijalnoj vrteški" ipak teško opstajala kao "normalna" institucija. Cena je bila previsoka, jer su psihološke, ekonomske i političke posledice razaranja društva trajno obeležile proces odrastanja nekoliko generacija. Porodica se kao i druge institucije i društvene grupe suočila sa značajnim strukturalnim promenama, što je rezultiralo određenim gubicima i dobitcima u tranziciji. Mnogi pojedinci su promenili državu, posao, bračne partnere, prijatelje i to za samo

nekoliko godina. Svaka porodica i svaka generacija je imala neku tešku priču o gubitku. Deca rođena u vreme ratova, sankcija, hiperinflacije, bombardovanja imaju šanse da izrastu u normalne osobe u onoj meri u kojoj porodica uspeva da im pruži podršku za prevazilaženje tog bolnog i stresnog iskustva. U tom psihološkom procesu uspostavljanja emocionalnog balansa porodica može da igra ulogu kako pozitivnog, tako i negativnog aktera. To pre svega zavisi od njene mogućnosti i spremnosti da amortizuje pritiske koje trpi na egzistencijalnom, ekonomskom i psihološkom planu. Kao direktni rezultat tog procesa prilagodjavanja javlja se činjenica da su "na svetlost dana izašle mnoge nove, inovativne i imaginativne porodične i individualne strategije preživljavanja" (Milić, 2002:12).

Pogodjenost porodice stresogenim činiocima je bila izuzetno široko rasprostranjena i uslovljena različitim faktorima. U istraživanju porodice u stanju intenzivnog stresa Andjelka Milić je analizirala porodične bilanse preko pet glavnih funkcionalnih oblasti delovanja: bioreproduktivne, egzistencijalne, materijalne, psihološke i socijalne. Rezultati dva sociološka istraživanja sprovedena prema istom metodološkom "scenariju" 1995. i 2000. godine, potvrđuju da je saldo dobitnika i gubitnika dao pouzdanu meru ugroženosti kako pojedinaca tako i čitavog društva. Treba imati u vidu da je reč o procesu akumulacije gubitaka tokom čitave prethodne decenije, a ne o pojedinačnim, jednokratnim gubicima. Rezultati potvrđuju da su u Srbiji tokom devedesetih na delu bili negativni bio-reproduktivni procesi, nagli porast vitalnih gubitaka, posebno stope smrtnosti medju članovima porodica. Pojave smrti, bolesti, napuštanja porodice zbog emigracije su češće od pozitivnih inputa, sklapanja novih bračnih veza i radjanja (44.8% /29.7%) (Milić, 1995:161-177).

Postotak porodica koje su bile zahvaćene pojavom odlaska članova u inostranstvo se sa 9% 1995. popeo na 15% 2000. (Milić, 2002:259). Oko dve trećine porodica je bilo suočeno sa egzistencijalnom ugroženošću, i materijalnom (siromaštvo) i fizičkom (ratovi, nasilje, izbeglištvo). Primetan je i porast odlaska članova porodica u penziju i na prinudne odmore, što se negativno odrazilo na njihovu materijalnu situaciju. Zabeležen je veliki skok na planu imovinskih gubitaka, sa 11% u prvoj polovini, na čak 44% u drugoj polovini prethodne decenije (Milić, 20002:265). Dve trećine porodica je bilo zahvaćeno psihološko-interakcionim poremećajima, a svaka sedma porodica sukobima, što svedoči o zabrinjavajućem nivou traumatizovanosti stanovništva. Dolazi do skoka broja porodica rastrazanih sukobima sa 15% 1995. na 23% 2000. godine (Milić, 2002:262). Najugroženija starosna grupa koja se suočava sa "konfliktnom atmosferom" u porodici je srednja generacija

(41-50 godina) i to posebno žene na koje je pao najveći teret opstanka i staranje o tri generacije u porodici. Jedini od analiziranih indeksa koji ima pozitivan saldo za oba posmatrana perioda je profesionalno-karijerni i iznosi 30%. Broj porodica koje beleže pozitivna dešavanja u ovoj oblasti se popeo sa 40% na 60% (Milić, 2002:263).

Značajna psihološka dimenzija porodičnog života koja utiče na formiranje političkog identeta je mreža emocionalnih odnosa i podrška koju pružaju ostali članovi porodice. Ovi faktori direktno oblikuju odnos dece prema drugim ljudima. Često se kao posledica nerešenih emocionalnih odnosa u porodici javlja gubitak poverenja u ljude, što s jedne strane, predstavlja predispoziciju za ksenofobiju i nacionalizam, a sa druge strane, prepreku za sticanje samopouzdanja, za uspešnu samorealizaciju i razvijanje interesa za socijalnu participaciju. Rezultati istraživanja različitih agencija na opštoj populaciji kod nas pokazuju da je stepen poverenja u druge ljude izuzetno nizak, najniži u poredjenju sa drugim zemljama u tranziciji. Iznenadjujući je podatak da građani Srbije imaju malo poverenja u rođake (31%), za razliku od Rumunije (86%), Bugarske (71%) i Slovačke (94%) (Centar za proučavanje alternativa, 2001). Gubitak poverenja u ljude i opadanje osećanja zajedništva i solidarnosti faktori su koji utiču na povećanje političke pasivnosti i apatije. U osnovi takvog stanovišta je shvatanje da "mali pojedinac" ne može da utiče na globalnu politiku, čemu se zdušno suprotstavio američki sociolog Dejvid Putnam raspravljajući o uzrocima opadanja participativne kulture i socijalnog kapitala kod američke populacije krajem dvadesetog veka (Putnam, 1995). Međutim, prema nalazima novijih istraživanja javnog mnjenja, uočen je blagi porast poverenja u bližnje i to kod najmladje populacije (18-24 godine), iako je taj procenat još uvek visok i iznosi oko 30% (Strateški marketing, 2001).

Promene u porodičnim strukturama i odnosima tokom devedesetih u Srbiji ukazuju na "oživljavanje elemenata tradicionalne patrijarhalne običajnosti i osećajnosti" (Milić, 2002:12). Uprkos raznim oblicima moderne porodice koji se i kod nas sve više pojavljuju (razvedeni roditelji, samohrane majke, očevi sa decom, porodice sa drugim roditeljima), porodica i dalje

biva definisana na tradicionalan način, kao gnezdo iz koga pojedinci odlaze u svet.¹⁷ Mladi porodicu i dalje doživljavaju kao mesto koje pruža ljubav i poverenje, ali i sve manje očekuju da to večno traje. Roditelji, pak, više nego deca, porodicu doživljavaju kao utočište u kome treba da nađu mir od tegobne svakodnevice (Tomanović, 2002). Kako je porodica postala centar društvenog života, tako i institucija braka i deca dobijaju još veći značaj za njen opstanak. Pokazalo se i da bračna zajednica u društvenoj krizi opstaje. Supružnici su prinudjeni da iz finansijskih, pa i psiholoških razloga žive zajedno, dok bi se u normalnim okolnostima brže razišli.

Medjutim, i pored zbližavanja i inteziviranja odnosa u porodici u uslovima materijalne i egzistencijalne ugroženosti, često dolazi do situacije da pojedinci bivaju preplavljeni strahovima, postaju agresivniji, što za sobom povlači i potrebu za destruktivnim i autodestruktivnim ponašanjem. Prema rezultatima jednog novijeg istraživanja omladine "negativnu energiju" (zabrinutost, strah, iznerviranost, tugu...) "emituje" čak 56 % ispitanika (Centar za proučavanje alternativa, 2002). Pod većim pritiskom porodice labilniji pojedinci lakše „pucaju" (porast nasilja u porodici, ubistava i samoubistava). Gubitnička atmosfera, duboki, realno doživljeni nihilizam i potpuno obesmišljavanje svega stvorili su vakuum u svesti pojedinca koji čak i porodica teško uspeva adekvatno da popuni. U uslovima "ratne tranzicije" javlja se specifičan vid represivne socijalizacije koju karakteriše nemogućnost da se komunicira, nemogućnost da se nosi sa stresom i nemogućnost kreiranja zdravih socijalnih mreža i odnosa. Rezultat takve socijalizacije je depresija, koja počinje u kući, a širi se izvan nje, na poslu i u bližem okruženju i konačno stvara bolesno društvo. Ove pojave rezultiraju velikim porastom alkoholizma i nasilja u porodici, kako prema partnerima, tako i prema deci, roditeljima i starim licima. Posebno zabrinjava porast tolerancije pojedinaca i čitavog društva prema ovim patološkim pojavama, što je direktna posledica dugogodišnjeg represivnog iskustva i institucionalnog vakuuma koji vlada u društvu.

¹⁷ I rezultati istraživanja Centra za proučavanje alternativa potvrđuju prisustvo sindroma infantilizacije i nesinhronizovane mladosti koja je još uvek karakteristična za južnoevropske zemlje. Osamostaljivanje u odnosu na roditelje je vrlo retko (tek 9% muškaraca od 16 do 25 godina). Istraživanje pokazuje da bi čak četiri petine mladih želelo da živi odvojeno, samostalno, u sopstvenom stanu. Porodični odnosi nisu posebno restriktivni: polovina ispitanika odgovara da roditelji, odnosno rođaci, skoro nikada ne određuju pravila ponašanja (*Omladina Srbije pred izazovima budućnosti*, Ministarstvo prosvete Srbije, Centar za proučavanje alternativa i Institut za socijalno obrazovanje iz Švedske PRONI, 2002).

Može se zaključiti da porodičnu dinamiku u tranziciji obeležavaju dva paralelna procesa koja doprinose njenoj ambivalentnosti. S jedne strane, traumatizovano iskustvo deluje na rastakanje, razaranje i destabilizovanje porodice, a sa druge, zatvaranje članova domaćinstva u porodicu, dovodi do izolacije i ogradjivanja porodice od spoljašnje sredine. Porodica nastoji da simulira i supstituiše čitav spoljašnji svet, pri čemu nosi nesrazmerno veliki ekonomski i psihološki teret. Porodica i privatni život postaju "sigurna luka" u kojoj se pojedinac oseća moćno i bezbedno. Pri tome, svojevrsna atomizacija sukoba postaje bitno obeležje interakcije u takvoj porodici. "Podgreva" se intimnija atmosfera i stvara veća "prividna" bliskost među generacijama. Međutim, to prikrivanje i potiskivanje sukoba i nesuglasica među partnerima i generacijama u porodici rezultira gubitkom kontrole, povećanom anksioznošću i porastom agresivnog ponašanja i nasilja u porodici.

4.2. Metod istraživanja

Istraživački zadatak koji je postavljen u ovom projektu i teorijski modeli na koje se oslanja zahtevali su primenu intergeneracijskog pristupa u proučavanju fenomena političke socijalizacije. U istraživanju se pored efekata političke socijalizacije u porodici ispituje i odnos između starosnih grupa, te je kao metodološki okvir izabran pristup koji kombinuje uzrasno, generacijsko i vremensko merenje stavova. Primena ovog modela je izazvala velike rasprave u metodološkoj literaturi zbog činjenice da se radi o intergeneracijskoj interakciji, a ne o prostom zbrajanju efekata političke socijalizacije (Braugart, 1984). Za potrebe istraživanja prikupljena je empirijska gradnja koja se bazira na podacima dobijenim od dve grupe ispitanika, adolescenata i njihovih roditelja. Istraživanje je imalo dva metodološka cilja. Prvi se odnosio na deskriptivni nivo posmatranja pojave sa intencijom da se opišu stavovi i praksa adolescenata i njihovih roditelja. Drugi cilj je eksplorativni i temelji se na nastojanju da se utvrde karakteristike i mehanizmi procesa političke socijalizacije u porodici i prisustvo intergeneracijskog (dis)kontinuiteta u stavovima i ponašanju ispitanika.

4.2.1. Tehnike i instrumenti istraživanja

Istraživanje se naslanja na tradiciju prethodnih empirijskih poduhvata u ovoj oblasti. Za osnovni izvor podataka koristila sam rezultate anketnog ispitivanja sprovedenog na osnovu

posebno konstruisanog, standardizovanog obrasca, odnosno dve vrste upitnika, za adolescente i za roditelje.¹⁸ Anketiranje je obavljeno ličnim intervjuisanjem od strane autora istraživanja u proleće 2000. godine, na teritoriji grada Beograda. Iako primena ove tehnike omogućuje dobijanje "socijalno poželjnih odgovora", ona je izabrana zbog svoje ekonomičnosti i zato što obezbeđuje ujednačene uslove, standardnu formulaciju pitanja i garantuje anonimnost ispitanika. Očekivala sam da će odgovori i sve ono što ispitanici kažu tokom anketiranja biti ipak približno onome što oni zaista i zastupaju realno u svojim shvatanjima. Tehnika anketnog ispitivanja se do sada pokazala kao jedna od najpogodnijih i nezamenljivih metoda za istraživanje stavova koji se odnose na složen proces političke socijalizacije. Sekundarne izvore podataka u istraživanju činila je analiza sadržaja teorijskih studija koje se bave problemom političke socijalizacije kod nas i u svetu, zatim sistematična analiza rezultata dosadašnjih empirijskih istraživanja, analiza sadržaja napisa u dnevnoj i periodičnoj štampi i analiza sadržaja gradje koja se može naći na *Internet* prezentacijama.

Pošto su ispitanici pripadali dvema različitim starosnim grupama neophodno je bilo konstruisati dva instrumenta za anketno ispitivanje koja su sadržala određeni broj istih pitanja i pitanja prilagođena posebno adolescentima i posebno roditeljima. Za izradu upitnika korišćena su sva raspoloživa teorijska i empirijska saznanja kao i modeli primenjeni u nekim prethodnim istraživanjima (Mihailović, 1988; Joksimović, Milić, Popadić, Marić, 1988; Pantić, 1990; Lazić, 1994; Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995; Milić, Čičkarić, 1998). U konstrukciji pitanja rukovodila sam se principima izrade socioloških mernih instrumenata koji zahtevaju primenu adekvatnih i raznovrsnih tipova pitanja kao važnog garanta validnosti i objektivnosti prikupljenih podataka. Veći broj pitanja je zatvorenog tipa, prisilnog ili alternativnog izbora, ali korišćena su i otvorena pitanja što je kasnije u kvalitativnoj analizi poslužilo za dobijanje što preciznije informacije o predmetu istraživanja. Popunjavanje upitnika od strane ispitanika je prosečno trajalo oko 45 minuta ili jedan školski čas koliko je bilo potrebno učenicima da odgovore na pitanja uz određene dodatne informacije anketara. Adolescenti su upitnike popunjavali na časovima, a roditelji ili u školi, na roditeljskim sastancima, ili kod kuće, pa ih potom vraćali anketaru. Veliku zahvalnost dugujem profesorima srednjih škola koji su mi izašli u susret i svesrdno pomogli oko anketiranja.

¹⁸ Upitnici za roditelje i adolescente su dati u prilogu.

Upitnici su podeljeni na tri logičko-psihološke celine. Prva je obuhvatila pitanja koja se odnose na nezavisne varijable, demografske i socio-ekonomske karakteristike pojedinca. Druga celina se odnosila na karakteristike porodičnog života, lični doživljaj porodice, stil vaspitanja, tip i strukturu porodične organizacije i kvalitet emocionalnih odnosa, stepen komunikacije i opštu porodičnu atmosferu. Treći deo upitnika činile su varijable političke atmosfere i političke kulture ispitanika. Vrednosne i ideološke orijentacije su ispitivane primenom sumacionih skala Likertovog tipa. Sve skale se sastoje od pet diskriminativnih tvrdnji i odabrane su od prethodno konstruisanih i proverenih skala u brojnim istraživanjima ovog tipa kod nas. Za kvantitativnu obradu prikupljenih podataka korišćen je statistički kompjuterski program SPSS, a kvalitativna analiza je uradjena na osnovu podataka dobijenih u pitanjima koja su se pretežno odnosila na proveru znanja, opisivanje i tumačenje određenih političkih pojava. Analiza i interpretacija rezultata je dopunjena podacima dobijenim na osnovu posmatranja i vođenja dnevnika autora istraživanja.

4.2.2. Dizajn uzorka

Prvi segment terenskog dela istraživanja je uključio ispitivanje stavova adolescenata u trećem i četvrtom razredu srednje škole. Uzorkom je obuhvaćeno 300 slučajno odabranih učenika, 155 devojaka i 145 dečaka iz više različitih srednjih škola na teritoriji Beograda, društvenog, tehničkog i prirodnog smera (tabela 7.). Učenici su izabrani po slučajnom izboru iz dva odeljenja iz svake od sledećih srednjih škola: Pete i Druge beogradske gimnazije, srednje trgovačke škole, srednje elektrotehničke škole, srednje grafičke škole i srednje medicinske škole. Drugi segment istraživanja uključio je ispitivanje stavova roditelja tih istih učenika. Uzorkom je obuhvaćeno 250 roditelja, 120 očeva i 130 majki ispitanih adolescenata. Zastupljenost oba pola i mešovita ekonomska i socijalna struktura ispitanika koji žive kako u centru, tako i na periferiji Beograda, zadovoljila je sve kriterijume reprezentativnosti uzorka. Prvobitno je planirano da budu ispitana oba roditelja istog adolescenta, ali je ta ideja ubrzo napuštena zbog visokog stepena odbijanja učešća oba roditelja u anketi i stvarnog odsustva jednog od roditelja. Takav metod bi iziskivao znatno više vremena i sredstava za terenski deo istraživanja. Stoga je biran samo po jedan roditelj ispitanih adolescenta pri čemu se vodilo računa da se ne naruši željena polna struktura ispitanika. Dobijeni podaci su predstavljali adekvatnu gradnju koja zadovoljava osnovne kriterijume postavljene u metodološkom nacrtu istraživanja.

Tabela 7. Starosna i polna struktura ispitanika prema pripadnosti srednjim školama

ŠKOLA	ADOLESCENTI				RODITELJI			
	M		Ž		M		Ž	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Peta gimnazija	21	14,5	23	14,8	17	14,2	19	14,6
Druga gimnazija	23	15,9	25	16,1	18	15,0	21	16,2
Trgovačka škola	25	17,2	26	16,7	22	18,3	20	15,4
Grafička škola	24	16,5	27	17,4	21	17,5	22	16,9
Elektrotehnička škola	27	18,6	28	18,1	21	17,5	25	19,2
Medicinska škola	25	17,2	26	16,7	21	17,5	23	17,7
UKUPNO	145	100	155	100	120	100	130	100

4.2.3. Problemi i teškoće

Uticaj istorijskih okolnosti i kontekstualnih faktora na empirijska istraživanja u društvenim naukama predstavlja jedno od ključnih problema sa kojim se suočio i ovaj projekat. Ekonomski kolaps i eskalacija političke represije u Srbiji 2000. godine, kada je urađen terenski deo istraživanja, dvojako su se odrazili na način i tok realizacije projekta. S jedne strane, bila je prisutna izrazita apatija, resignacija, antipolitičnost i izbegavanje učešća u politici kod znatnog dela populacije. To su ljudi koji su se usled opšteg siromaštva i političkog pritiska orijentisala na zadovoljavanje egzistencijalnih potreba i ličnih interesa, potpuno zapostavljajući društveni angažman. Oni su uglavnom odbijali da učestvuju u anketiranju što je u određenoj meri produžilo tok istraživanja (procenat odbijenih upitnika bio je 20%). S druge strane, kod jednog dela ispitanika manifestovala se potreba za aktiviranjem političkog potencijala i oslobađanje energije kumulirane dugotrajnim nezadovoljstvom. Oni su se pokazali nadprosečno angažovanje u anketiranju. Uticaj ovih faktora sam uzela u obzir, kako kod terenskog prikupljanja podataka, logičke provere i finalne obrade, tako i kod interpretacije i tumačenja rezultata.

Jedan od najvećih problema u istraživanju je bio nedostatak empirijske gradje iz oblasti proučavanja političke socijalizacije kod nas. Jedini svetao primer su izuzetno značajni radovi profesorke Filozofskog fakulteta u Beogradu Andjelke Milić iz oblasti političke socijalizacije u porodici, posebno u našim uslovima (1984; 1986; 1987; 1988; 1995; 1997; 1998; 2000; 2002). Ostala istraživanja su bila uglavnom fragmentarna, sporadično uklopljena u šire teorijski i praktično koncipirane projekte vezane za ispitivanje drugih društvenih fenomena. U tom smislu ovo istraživanje predstavlja još jedan pokušaj da se fenomen političke socijalizacije u porodici empirijski neposredno istraži. Drugi metodološki problem sa kojim se suočavaju gotovo sva istraživanja političke socijalizacije, pa i ovo, je nemogućnost da se izolovano posmatraju i ispituju uticaji različitih agensa političke socijalizacije. Oni su međusobno izuzetno tesno povezani i deluju simultano i konkurentno, te je vrlo teško razlučiti kada deluju pojedini faktori vezani za određene agense.

Sledeća teškoća na koju sam naišla je činjenica da je uticaj bilo kog agensa vrlo teško izmerljiv korišćenjem postojećih metoda i tehnika u istraživanjima društvenih nauka. Zato sam da bi stekla što sveobuhvatniju i pouzdaniju sliku o procesu političke socijalizacije u porodici i formirala što sistematičniju bazu podataka, odabrala metod prikupljanja gradje koji počiva na istraživanju pojedinačnih stavova. Stariji adolescenti, pripadnici trećeg i četvrtog razreda srednje škole, su posebno izabrani jer se na osnovu dosadašnjeg iskustva pokazalo da su u poredjenju sa mladjim adolescentima, više orijentisani na opšte društvene, nego na individualne potrebe. Stariji biraju drugačije zato što drugačije rezonuju, dok je kod mladjih izbor prilično ujednačen. Stariji adolescenti takodje lakše prihvataju apstraktne pojmove u politici. Stariji adolescenti se nalaze u fazi tranzicije ka odraslosti kada je proces sazrevanja u završnoj fazi i kada pored porodice i drugi agensi socijalizacije vrše jak uticaj, što je takodje od značaja za istraživanje procesa političke socijalizacije.

Potvrđena je pretpostavka da adolescenti u uzrastu od sedamnaest godina postaju svesni svog socijalnog statusa, značaja određenog društvenog trenutka, znaju da vrednuju određene političke događaje. Sociološka istraživanja političkih i ideoloških orijentacija kod mladih tokom devedesetih godina u Srbiji potvrdila su da se učenici srednjih škola najčešće simbolički identifikuju sa društvenim sistemom, imaju razvijen unutrašnji lokus kontrole i višu političku potentnost (Kuzmanović, Popadić, 1997). I pored problema u relaizaciji adolescenti su u većini slučajeva iskreno odgovarali na pitanja, tražeći ponekad dodatna objašnjenja. Iznenadila je njihova informisanost i spremnost da učestvuju u istraživanju, iako

je opšta atmosfera u društvu bila izuzetno nepovoljna, opterećena visokim emocionalnim nabojem i strahom. U obrazovnom sistemu je vladala specifična atmosfera. Osećanje "opšteg rasula" je dominiralo i u školskom okruženju i među nastavnicima. Časovi su uglavnom bili skraćeni, trajali su po trideset minuta. Zbog stalnih štrajkova profesora kvalitet nastave je bio izuzetno nizak, a pojedini profesori su čak i odbijali da drže nastavu u školi. U takvim uslovima se sa pravom može postaviti pitanje verodostojnosti odgovora ispitanika.

Upotrebom dve vrste upitnika, deca nisu morala da pretpostavljaju kakvo je mišljenje roditelja o pojedinim pitanjima i obrnuto, pri čemu se izbegla mogućnost dobijanja proizvoljne rekonstrukcije na osnovu procene samo jedne ispitivane strane. Na osnovu poredjenja iskaza mogli su se izvući pouzdaniji i relevantniji zaključci o slaganju, odnosno, neslaganju roditelja i dece oko određenih pitanja, kao i dobiti potpunija slika o intenzitetu transfera stavova sa roditelja na decu. Nastojala sam da izbegnem metodološki problem koji se često javlja kod ovakve vrste istraživanja, a odnosi se na činjenicu da deca pribegavaju nekoj vrsti idealizovanja roditelja, potiskivanjem nezadovoljstva prema njima. I od dece i od roditelja je traženo da navedu dosta informacija vezanih za odnos prema drugoj strani, tako da su se podaci mogli upoređivati, mogle su se otklanjati eventualne nelogičnosti i lakše pronalaziti greške u odgovorima.

Odgovori ispitanika su refleksija istorijskih događaja, ali to je i potvrda jedne od polaznih hipoteza istraživanja, da je značaj uticaja epohe i istorijskih događaja na stavove ispitanika veliki i da predstavlja jedan od ključnih faktora političke socijalizacije. Sve vreme sam bila svesna teških okolnosti u kojima je radjeno istraživanje i negativnih efekata koje one nose, ali sam stoga nastojala da sa više kritičnosti analiziram dobijene rezultate i da ih interpretiram što objektivnije i sa što manje pristrasnosti. Iako sam i sama učestvovala u događajima koji su se odvijali tih dana i godina u društvu, i na neki način identifikovala sa akterima mnogih od njih, nastojala sam da sa što manje skrupula pristupim posmatranju i analizi rezultata istraživanja.

5. SOCIJALNI I KULTURNI IDENTITET PORODICA

5.1. Osnovne karakteristike ispitanika

5.1.1. Socijalna identifikacija

U ovom istraživanju ispitivani su stavovi adolescenata koji pripadaju generaciji rodjenoj 1982/83 godine. Ta generacija odrasta u uslovima duboke krize u društvu i globalnih istorijskih promena, kako u istočnoevropskom regionu, tako i u svetu. Ranu mladost i sazrevanje dočekuje u ratnom okruženju, izolovanoj, osiromašenoj i institucionalno razorenoj zemlji. Odrastanje u teškim uslovima iziskivalo je veliku podršku porodice i to kroz angažovanje svih njenih raspoloživih materijalnih, socijalnih i emocionalnih resursa. Madi su se obreli istovremeno u vrtlogu dvostruke tranzicije, na nivou promena društvenog sistema i na nivou procesa maturacije i ulaska u svet odraslih. Stoga, ova generacija u ranoj fazi svog životnog ciklusa ima prilike da deli sudbinu istovremeno i "privilegovane" grupe koja učestvuje u stvaranju institucionalnog okvira društva, ali i jedne od najvećih "žrtava" i "gubitnika" u transformacijskim procesima.

Većina ispitanih roditelja pripada generaciji rodjenoj pedesetih godina XX veka, odrasloj i socijalizovanoj u socijalističkom društvu gde su se opšta sigurnost, bezbednost i životni standard (sigurno obrazovanje, posao, stanovanje, socijalno i zdravstveno osiguranje, mogućnost putovanja) održavali na zadovoljavajućem nivou, znatno višem nego u drugim istočnoevropskim zemljama. Odluke o obrazovanju, sticanju karijere i porodice donosili su shodno socijalizacijskom iskustva u takvom okruženju. Ispitivani roditelji su porodice uglavnom osnivali krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina kada su još uvek postojali "kakvi takvi" uslovi za "normalan" život, mada je društvo već uveliko bilo rastrzano ekonomskim i političkim lomovima. Kumulirano socijalizacijsko iskustvo iz socijalističkog perioda je značajno uticalo na njihovu percepciju društvenih promena u Srbiji devedesetih.

Rezultati komparativnog istraživanja političke kulture u istočnoevropskim zemljama pokazuju da su građani, koji su u najvećem broju odbacili vrednosti prethodnog socijalističkog režima, ipak, u izvesnoj meri, zadržali određena shvatanja koja se tiču pre svega egalitarizma i socijalne sigurnosti koju garantuje država u sferi rada, stanovanja, obrazovnog i zdravstvenog sistema (Bruszt, Simon, 1991). Tako se moglo desiti da u vreme kada ratovi, strukturalni procesi i promene zahvataju čitav balkanski prostor, srednja generacija zauzima pretežno

ambivalentan odnos prema ključnim društvenim problemima i političkim događajima. Konfuzija, dezorijentisanost i osećanje "izgubljenosti" su osnovne karakteristike njihovog ponašanja i doživljaja stvarnosti. Oba generacija plaća najveću cenu tranzicije, pritisnuta teretom odgovornosti za biološku i materijalnu egzistenciju porodice i preživljavanje najmladje i najstarije generacije njenih članova.

Nacionalna struktura ispitanih porodica je izrazito homogena. Velika većina ispitanika, približno 84 % roditelja i 87 % adolescenata, se izjasnila da su srpske nacionalnosti. Ova struktura je identična sa religijskom identifikacijom ispitanika. Velika većina je pravoslavne veroispovesti, a nešto manje od dve trećine se smatra religioznim osobama (60-65%). Prisutan je i visok stepen bračne homogamije prema etničkim, konfesionalnim i religijskim opredeljenjima ispitanika. Ovi nalazi su posledica istorijskih okolnosti, odnosno "budjenja nacionalne i religijske svesti" tokom devedesetih u Srbiji. Rezultati brojnih istraživanja potvrđuju da su ovi procesi duboko utemeljeni u autoritarnoj strukturi svesti koja još uvek dominira kod većine stanovništva. Analiza podataka o poverenju građana Srbije u institucije sistema pokazuje da oko 80 % stanovništva najviše veruje crkvi, vojsci, policiji i predsedniku države, ustanovama koje predstavljaju fundamentalne institucije za učvršćivanje autoritarnog režima (Institut društvenih nauka, 2002). Legitimitet počiva na dve represivne institucije, na jednoj tradicionalnoj i konzervativnoj i na jednoj personalnoj. Ovakve pojave su zabeležene u gotovo svim postkomunističkim zemljama nakon otpočinjanja tranzicijskih procesa, kada dolazi do revitalizacije tradicionalističkih vrednosti i obrazaca ponašanja, delimično ili potpuno potisnutih u prethodnim sistemima.

Ako se detaljnije pogleda struktura religijske identifikacije situacija je nešto drugačija. Redovna religijska praksa je zastupljena kod oko 20 % ispitanika. Kada je reč o najvećim verskim praznicima, Božiću i Uskrsu koji su postali državni praznici, i porodičnim slavama, preko dve trećine ispitanika ih redovno obeležava. Oko četvrtine ispitanika pravoslavnu religiju shvata kao deo nacionalne istorije ili porodične tradicije. Roditelji ipak više vrednuju verske običaje i crkvene obrede, dok kod obe generacije dominiraju ispitanici (oko 30%) koji religiju shvataju kao prihvatanje i sprovođenje odredjenih moralnih načela i stavova. Muškarci u nešto većem broju pažnju poklanjaju verskim običajima i obredima koji se mnogo češće slave nego ranije.

Bračni status roditelja i struktura domaćinstva predstavljaju značajne faktore koji određuju opštu porodičnu atmosferu i utiču na proces odrastanja. Prisustvo oba ili jednog od roditelja ili prisustvo više generacija u porodičnoj zajednici formiraju specifičnu klimu za socijalizaciju i vaspitavanje dece. Prema ovim obeležjima nisu primećena neka značajna odstupanja od već utvrđenih nalaza u prethodnim istraživanjima (Milić, Čičkarić, 1998). Oko 70% roditelja iz oba uzorka živi u legalnoj prvoj bračnoj zajednici. Više je majki među razvedenim roditeljima (12.3%) i očeva među onim roditeljima koji su zasnovali drugu bračnu zajednicu (7.5%). Dominira nuklearna porodica kod više od dve trećine ispitanih i adolescenata i roditelja. Vanbračne zajednice, razvedeni roditelji, gubitak jednog od partnera ili drugi brak sa maćehom ili očuhom, nisu u većem procentu zastupljeni, što govori o tradicionalnom tipu porodične strukture i odsustvu modernijih oblika organizovanja porodičnog života. Broj jednoroditeljskih porodica je nešto niži od proseka za grad Beograd (koji iznosi 13% prema popisu stanovništva iz 1991. godine), dok je broj proširenih porodica viši i iznosi oko 16%.

Roditelji ispitanih adolescenata pripadaju generaciji koja je vreme za zasnivanje porodice dočekala u društvu već duboko zašlom u krizu, te su imali manje mogućnosti da zasnuju domaćinstvo odvojeno od roditelja. Zbog stambene oskudice, drastičnog pada standarda i pogodjenosti stresovima, došlo je do izvesne familijarizacije i zatvaranja u uskoporodične okvire. U takvim porodicama živi više generacija u domaćinstvu, kako bi se korišćenjem združenih raspoloživih resursa uzajamno pomagali (čuvanje dece, nabavka, rad u domaćinstvu, siva ekonomija) u prevazilaženju egzistencijalne, materijalne i psihološke ugroženosti. Međutim, ovaj tradicionalni obrazac života predstavlja potencijalnu opasnost za normalno funkcionisanje i interakciju u porodici. Porast međugeneracijskih i bračnih sukoba u velikoj meri se duguje takvoj strukturi porodice i specifičnim odnosima koji se u takvim uslovima stvaraju.

Iako red rođenja ima individualni karakter, ovo obeležje određuje poziciju deteta u porodici, njegove prednosti ili nedostatke u odnosu na pol, posledice različitog odnosa majke i oca u vaspitavanju, različite izglede za budući razvoj i odrastanje. Za proces političke socijalizacije vrlo je važna tradicija koja se prenosi preko vrednosne i simboličke komunikacije sa decom, različitog pola i uzrasta. Iskustvo najstarijeg muškog deteta u velikoj meri određuje njegovo politički identitet, odnos prema autoritetu, moći i privilegijama u društvu. S druge strane,

prezaštićenost, prevelika pažnja i "razmaženost" koja je karakteristična za najmladju decu ili žensku decu, takodje doprinosi specifičnom odnosu prema društvenom okruženju od koga se očekuje, u najmnjanju ruku, sličan odnos, i formiranju egocentričnog, nesamostalnog i slabije prilagodljivog pojedinca društvenoj sredini. Među ispitanim adolescentima dominira model porodice sa dva deteta (preko 75%). Broj jedinaca, odnosno jedinica, je tri puta veći od broja porodica sa troje i više dece (16.4% / 5.6%) i potvrđuje trend prisutan poslednjih decenija, o čemu govore i podaci najnovijeg popisa stanovništva Srbije 2001.¹⁹ Rodne razlike nisu naglašene, osim što među srednjom odnosno najstarijom kategorijom ima više ženske, a među najmladjom više muške dece. Prema najnovijem popisu stanovništva, domaćinstvo u Srbiji u proseku ima 2.86 člana dok je pre 11 godina imalo 3.12 članova. Ova pojava se objašnjava kako padom životnog standarda i kvaliteta života, tako i nekim savremenim trendovima u razvoju modernog društva i porodice (individualizacija i promena strukture porodice - porast jednoroditeljskih porodica i vanbračnih zajednica). Tokom devedesetih u Srbiji se konstantno pogoršavao kvalitet stanovništva. Negativni prirodni priraštaj i selektivnost emigranata, jer je iz zemlje odlazila školovana, mlada i imućnija populacija, doveli su ne samo do odliva "mozgova" već i do odliva budućih roditelja.

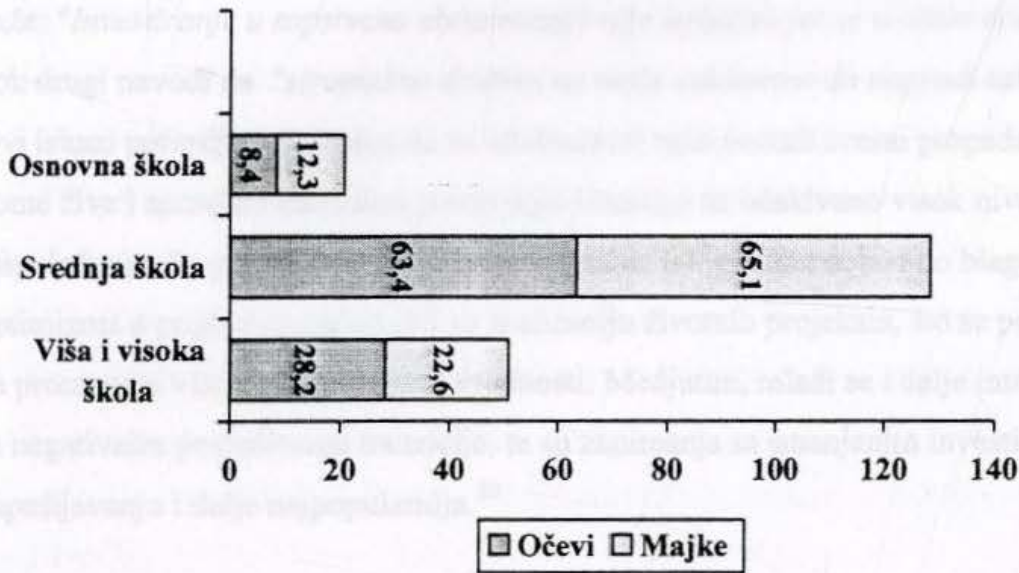
5.1.2. *Obrazovna i profesionalna struktura ispitanika*

Budući da su uzorak sačinjavali pretežno urbani delovi stanovništva, obrazovna struktura i struktura zanimanja roditelja odstupa od prosečne slike karakteristične za opštu populaciju. Dominiraju roditelji sa srednjom stručnom spremom, oko dve trećine, dok je oko četvrtine sa višom ili visokom školom, odnosno fakultetom (grafikoni 1. i 2.). U profesionalnoj strukturi najviše je službenika, dok jednu trećinu ispitanika čine pripadnici radničkih zanimanja. Homogamija roditelja prema obrazovanju i zanimanju prisutna je u visokom stepenu i to

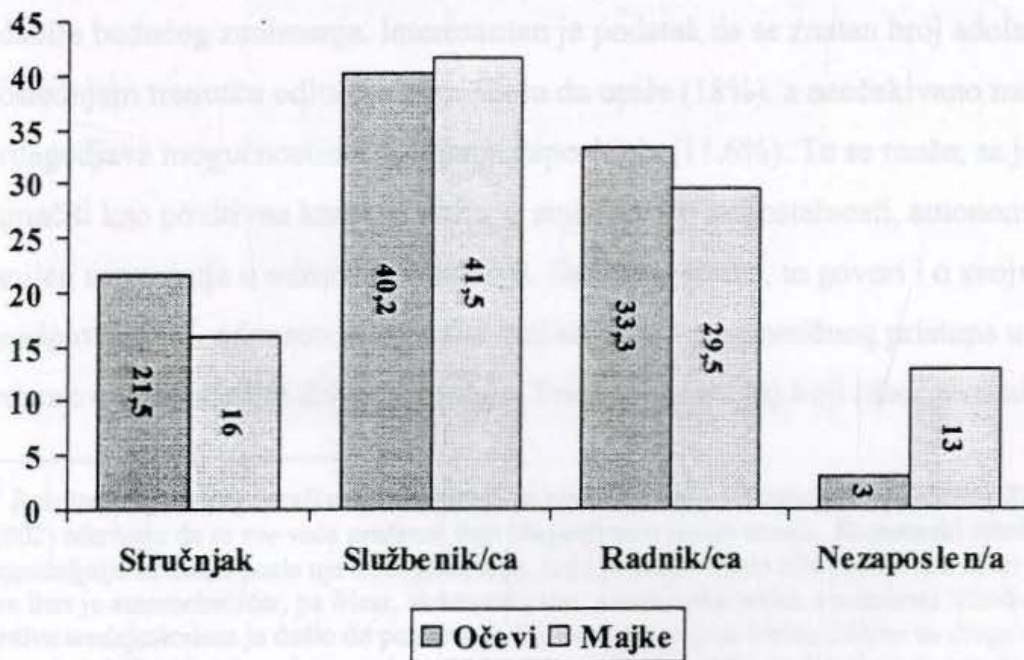
¹⁹ Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, broj novih brakova u Srbiji iz godine u godinu se smanjuje. U 2000. godini sklopljena su samo 54.452 braka, a 1999. tek 27.165. Razvodi su, međutim, u porastu. U centralnoj Srbiji na hiljadu sklopljenih brakova dolazi 200 razvedenih. Prosečno trajanje bračne zajednice pre razvoda je svega 12 godina, a pomerena je i starosna granica sklapanja braka sa 21 na skoro 27 godina. U centralnoj Srbiji 1990. prirodni priraštaj je bio 1,2, a za 2000. - minus 3,3 osobe na 1.000 stanovnika. U Vojvodini su ti podaci još alarmantniji - pre 12 godina na 1.000 stanovnika bilo je 1,1 manje rođenih nego umrlih, dok je deset godina kasnije broj porastao na čak - 5,8.

najviše kada je reč o visokom obrazovanju i o radničkim zanimanjima. Medju nezaposlenima, znatno je više žene, kao i medju službenicima, ali ih je manje medju stručnjacima i radnicima.

Grafikon 1. Obrazovna struktura roditelja

Grafikon 2. Struktura zanimanja roditelja

Devalviranje duhovnih, moralnih i etičkih vrednosti drastično se ispoljilo kroz problem ulaganja u resurse znanja, obrazovanja, kvalifikacija i stručnog osposobljavanja. Mladi su se tokom devedesetih uglavnom odlučivali za specifičan obrazac sticanja profesije, birajući ona zanimanja koja iziskuju minimalna ulaganja, a obezbeđuju veću dobit. Ilegalni poslovi, rad na crno i u sivoj ekonomiji smatrani su prihvatljivim aktivnostima za obezbeđivanje egzistencije. Jedan od ispitanika, navodeći nezaposlenost kao najveći društveni problem, kaže: "Investiranje u sopstveno obrazovanje nije isplativo jer se u ovom društvu to ne ceni", dok drugi navodi da "siromašno društvo ne može adekvatno da nagradi takve investicije". Ovi iskazi potvrđuju činjenicu da su adolescenti rano postali svesni propadanja društva u kome žive i sposobni da realno procenjuju situaciju uz očekivano visok nivo pesimističkog raspoloženja. Sa petooktobarskim promenama 2000. godine, dolazi do blagog porasta optimizma u pogledu mogućnosti za realizaciju životnih projekata, što se pozitivno reflektuje na promene u vladajućem sistemu vrednosti. Međutim, mladi se i dalje intenzivno suočavaju sa negativnim posledicama tranzicije, te su zanimanja sa smanjenim investicijama i rizikom u zapošljavanju i dalje najpopularnija.²⁰

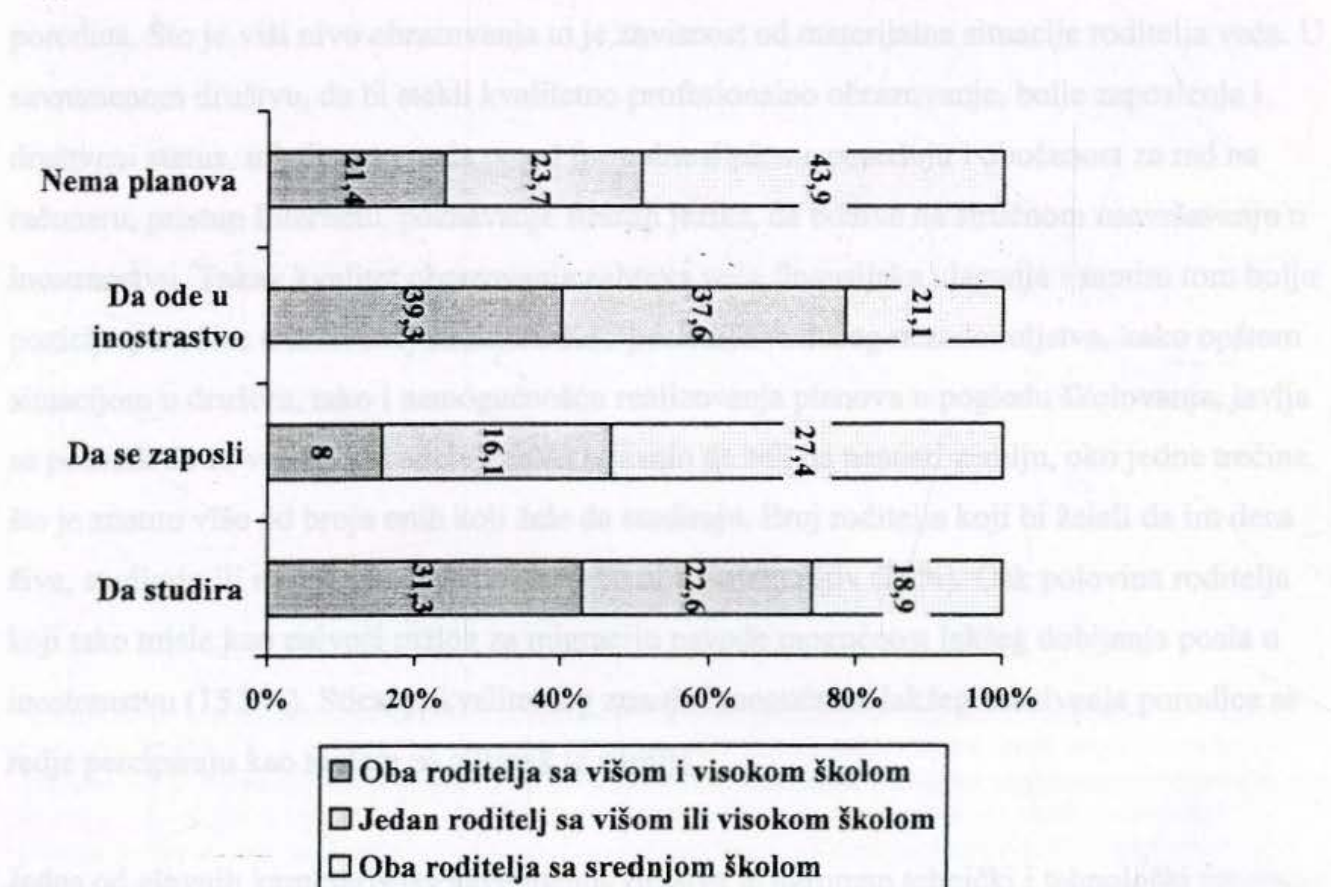
Kada je reč o izboru usmerenja koje pohađaju u školi i buduće profesije, prihvatanje sugestija od strane roditelja je uobičajeno za taj uzrast, budući da porodica predstavlja glavni referentni okvir kada je reč o donošenju značajnih životnih odluka. Međutim, oko trećine adolescenata je pokazalo visok stepen samostalnosti i izjasnilo se da sami odlučuju koju će školu upisati prema svojim afinitetima. Svega 21.6% adolescenata se konsultovalo sa roditeljima oko odabira budućeg zanimanja. Interesantan je podatak da se znatan broj adolescenata u poslednjem trenutku odlučuje koju školu da upiše (18%), a neočekivano mali broj izbor škole prilagođava mogućnostima dobijanja zaposlenja (11.6%). To se može, sa jedne strane, tumačiti kao pozitivna karakterisitka, u smislu veće samostalnosti, autonomije u odlučivanju i ranijeg sazrevanja u odnosu na roditelje. Sa druge strane, to govori i o svojevrsnoj neodgovornosti, odnosno nedostatku realističnog i pragmatičnog pristupa u odlučavanju o jednom od najvažnijih životnih pitanja. Previdja se značaj koji izbor profesije ima za sticanje

²⁰ Rezultati najnovijeg istraživanja Odeljenja za profesionalnu orijentaciju Republičkog Zavoda za tržište rada (2002) otkrivaju da se sve veća prednost daje ulaganjima u resurs znanja. Ekonomski tehničar je i dalje najpoželjnija struka, a posle nje sledi gimnazija, koja je jedno vreme bila potisnuta u drugi plan. Na trećem mestu ove liste je automehaničar, pa frizer, elektrotehničar, medicinska sestra, medicinski tehničar, prodavac. I na listi motiva srednjoškolaca je došlo do pomeranja. Siguran posao je sa trećeg dospelo na drugo mesto, a na prvom mestu je i dalje sklad između sposobnosti i interesovanja. Čak 95% srednjoškolaca želi da nastavi školovanje na fakultetu ili nekoj višoj specijalizovanoj školi.

statusa u društvu u tranziciji. Još uvek je prisutno shvatanje, karakteristično za nekadašnje socijalističko društvo, da se pri izboru budućeg zanimanja ne uzimaju u obzir uslovi koje diktira tržište rada kroz koje se reflektuju stvarne potrebe društva. Za naše društvo karakteristično je nepostojanje korelacije između tržišta obrazovanja i tržišta rada i niska stopa profesionalne pokretljivosti radne snage. To je rezultiralo izuzetno visokom stopom nezaposlenosti među mladjom populacijom koja iznosi 60 %, u poredjenju sa opštom stopom nezaposlenosti.

Rezultati istraživanja u razvijenim društvima potvrđuju činjenicu da veza između zanimanja roditelja i dece sve više slabi. U ovom istraživanju je utvrđeno da, među učenicima koji pohađaju stručne škole kao što su grafička, trgovačka ili medicinska, ima znatno više roditelja sa radničkim zanimanjima nego što je to slučaj sa ostalim srednjim školama, posebno gimnazijama. Zanimanje roditelja, pored obrazovanja, i dalje predstavlja značajan prediktor profesionalne orijentacije dece. Utvrđen je i visok stepen korelacije između nivoa obrazovanja oba roditelja i planova adolescenata za budućnost u pogledu obrazovnog profila (grafikon 3.).

Grafikon 3. Planovi adolescenata i obrazovna struktura roditelja

Medju adolescentima koji su se izjasnili da imaju nameru dalje da upišu fakultet i studiraju dominiraju roditelji sa visokim obrazovanjem (31.3%), dok medju onima koji žele da se zaposle preovladjuju roditelji sa srednjom školom. Medju adolescentima koji pohađaju gimnazije veći je procenat roditelja sa visokom ili višom spremom nego medju učenicima srednjih stručnih škola. Adolescenti koji su se izjasnili da žele da idu u inostranstvo, takodje potiču u većem broju iz porodica gde su oba (39.3%) ili bar jedan roditelj sa višom školom ili fakultetom (37.6%), a znatno manje iz porodica sa srednjom školom (21%). Medju roditeljima koji su se izjasnili da bi želeli da im deca u budućnosti žive, školuju se ili rade u inostranstvu, znatno je više visokoobrazovanih, nego sa srednjom i osnovnom školom. Četvrtina adolescenata bi volela da nastavi školovanje i ode na studije, 16% želi da pronadje zaposlenje, dok oko 25% adolescenata nema nikakve planove posle završetka srednje škole. Dezorijentacija i nedostatak konkretnih životnih projekata i celjeva je delimično karakteristika adolescentske faze u životnom ciklusu, ali je takodje i direktna posledica teških socijalnih i okolnosti koje prate njihovo odrastanje. Nezadovoljstvo društvenom situacijom unutar koje su šanse za realizaciju životnih planova svedene na minimum, manifestuje se često kao svojevrсно bekstvo od stvarnosti, te samim tim i od borbe za samoostvarivanjem.

Stepen obrazovanja mladih u najvećoj meri zavisi od finansijske situacije i socijalnog statusa porodica. Što je viši nivo obrazovanja to je zavisnost od materijalne situacije roditelja veća. U savremenom društvu, da bi stekli kvalitetno profesionalno obrazovanje, bolje zaposlenje i društveni status, mladi moraju da pored formalne diplome poseduju i obučenost za rad na računaru, pristup Internetu, poznavanje stranih jezika, da borave na stručnom usavršavanju u inostranstvu. Takav kvalitet obrazovanja zahteva veća finansijska ulaganja i samim tom bolju poziciju porodice u društvenoj strukturi. Kao posledica rastućeg nezadovoljstva, kako opštom situacijom u društvu, tako i nemogućnošću realizovanja planova u pogledu školovanja, javlja se podatak da se veliki broj adolescenata izjasnio da želi da napusti zemlju, oko jedne trećine, što je znatno više od broja onih koji žele da studiraju. Broj roditelja koji bi želeli da im deca žive, studiraju ili rade u inostranstvu takodje nije zanemarljiv (30%). Čak polovina roditelja koji tako misle kao najveći razlog za migraciju navode mogućnost lakšeg dobijanja posla u inostranstvu (15.2%). Sticanje kvalitetnog znanja i mogućnost lakšeg zasnivanja porodice se redje percipiraju kao razlozi za odlazak iz zemlje.

Jedna od glavnih karakteristika savremenog društva je ogroman tehnički i tehnološki progres koji doprinosi da formalno obrazovanje postaje sve manje adekvatno, čak i nedovoljno, te

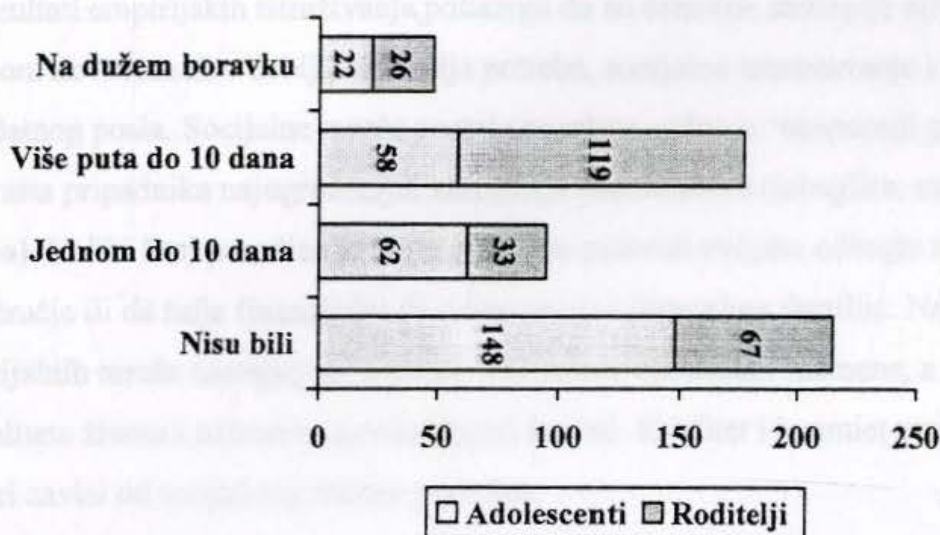
mora biti potkrepljeno specijalizovanim znanjima kao što su poznavanje rada na kompjuteru, korišćenje *Interneta*, poznavanje bar dva strana jezika i pohađanje raznih stručnih kurseva i treninga. Očekivano je da adolescentkinje postižu bolji uspeh u školi i bolje poznaju strane jezike od svojih vršnjaka, ali kada je reč o korišćenju kompjutera dominiraju adolescenti. Pored ovih rodni razlika, poražavajuća je činjenica da samo 19 % anketiranih adolescenata ima kompjuter u kući, a samo 10 % redovno koristi *Internet*. Među korisnicima dominiraju učenici tehničkih usmerenja i gimnazija i oni iz porodica gde je bar jedan roditelj sa fakultetskim obrazovanjem. Nedeljno provode prosečno oko 15 sati na *Internetu* i to najčešće uz sadržaje zabavnog karaktera a redje u sticanju informacija i znanja.²¹

Jedna od najtežih posledica koja je pogodila posebno "Miloševićevu generaciju" je nemogućnost putovanja u inostranstvo i upoznavanja i druženja sa različitim kulturama. Više od polovine adolescenata nikada nisu bili u inostranstvu, ni na kraćem putovanju, dok je na dužem boravku bilo svega njih 7.3 %. Putovanja i upoznavanje drugih i drugačijih kultura rezultiraju smanjenjem stereotipa i predrasuda prema strancima i ljudima koji drugačije žive, razvijaju toleranciju i smanjuju predispozicije za razvoj nacionalističke orijentacije. Po ovom pitanju generacijske razlike su izrazito naglašene (grafikon 4.).

Roditelji su odrastali i živeli u okolnostima kada je putovanje u inostranstvo bilo dostupno širim društvenim slojevima. Dve trećine roditelja je boravilo u inostranstvu pre uvođenja sankcija, dok je oko polovine bilo više puta do deset dana. Jedna od ispitanica iz Druge beogradske gimnazije vrlo slikovito opisuje taj problem: "*Nikada nisam bila u inostranstvu. Smeta mi što moji da rade 24 časa dnevno, opet mi to ne mogu priuštiti. Ne mogu da vam opišem kako je to kada sa 17 godina nisi video ništa, a trebalo bi da vidiš. Ja ne mogu da vidim ono što su videli moji otac i majka. Nisam bila ni u Hrvatskoj, Makedoniji, Bosni, Sloveniji*".

²¹ Prema podacima Instituta ekonomskih nauka, u 2001. godini je Internet u Jugoslaviji koristilo četiri odsto stanovnika starijih od 14 godina. U poređenju sa zemljama u tranziciji, niži procenat imaju samo Rusija i Ukrajina, dok je u Sloveniji taj procenat 37 %. Dovoljno je da uporedimo tri miliona registrovanih domena u Nemačkoj i naših devet hiljada pa da shvatimo koliko kasnimo za svetom. Utvrđen je i profil prosečnog korisnika Interneta: reč je o muškarcu koji živi u gradu (Beogradu), sa visokom obrazovanjem, zaposlen i ima manje od 34 godine. (*Politika*, 23/07/2002).

Grafikon 4. Boravak u inostranstvu

5.2. Društveni status porodica

5.2.1. Generacijska reprodukcija siromaštva

U Srbiji se tokom devedesetih rapidno odvijao proces ekonomske deprivacije većeg dela stanovništva. Društveno bogatstvo je 2000. godine bilo tri puta manje nego početkom 90-tih. To je najveći ekonomski pad zabeležen u jednoj zemlji u 20. veku.²² Ubrzano raslojavanje i efekti strukturalnih promena vezanih za uvođenje tržišne privrede produkuju visok stepen nezadovoljstva građana socijalnim položajem. "Ratnu tranziciju" pratilo je istovremeno osipanje srednjih slojeva i stvaranje "novih bogataša". Socijalne razlike počinju sve više da se zaoštravaju, te samo 13 % ispitanika sebe smatra dobitnikom, a više od 50 % gubitnikom u procesu tranzicije (Institut društvenih nauka, 2002). U takvim ekonomskim okolnostima

²² Prema rezultatima jednog novijeg istraživanja oko jedne trećine stanovništva Srbije živi ispod granice siromaštva, odnosno sa manje od 30 \$ po osobi mesečno, dok oko 40% porodica živi na granici siromaštva. Oko polovina ugroženih porodica pripada radničkoj klasi, dok čak 25 % dece živi u takvim porodicama (*Socijalna slika i reforme u Srbiji*, Izveštaj Ministarstva za socijalna pitanja Republike Srbije, 2002).

porodice se bore da prežive ne birajući sredstva, te se siromaštvo generacijski reprodukuje, a društvo stagnira.²³

Rezultati empirijskih istraživanja pokazuju da su osnovne strategije opstanka domaćinstava tokom devedesetih u Srbiji, redukcija potreba, socijalno umrezavanje i strategija pronalazenja dodatnog posla. Socijalne mreže postaju posebno važne u "ekonomiji preživljavanja" usled porasta pripadnika najugroženijih kategorija stanovništva (izbeglice, stari, bolesni, invalidi, deca). Veliki broj porodica je bio u prilici da prihvati rodjake odbegle iz ratom zahvaćenih područja ili da šalje finansijsku ili robnu pomoć članovima familije. Najveći broj tih socijalnih mreža nastajao je iz nužde, kao mreže opstanka i razmene, a ne radi obogaćivanja kvaliteta života i ostvarivanje određenih koristi. Kvalitet i kvantitet umreženosti u velikoj meri zavisi od socijalnog statusa porodice.

Socijalno-ekonomski status porodica u ovom istraživanju analiziran je na osnovu mesta rođenja, obrazovanja, zanimanja i sektora zaposlenja roditelja, mesečnog prihoda domaćinstva i stambene situacije. Na bazi ovih indikatora konstruisan je indeks društvenog položaja porodica koji je poslužio za merenje korelacije sa svim značajnim zavisnim varijablama u istraživanju. Na osnovu pokazatelja društvenog statusa, porodice se mogu klasifikovati u četiri kategorije:

1. *Marginalni položaj* - grupa kojoj pripadaju oni koji žive u uslovima ispod praga siromaštva i kojima su mnoga dobra neophodna za svakodnevni život nedostupna.
2. *Niža klasa* - oni koji uspevaju da zadovolje samo osnovne svakodnevne potrebe, ali trajnija dobra za njih ostaju nedostupna.
3. *Srednja klasa* - mogu povremeno da kupuju trajniju i luksuznu robu i koriste razne vrste usluga.
4. *Viša klasa* - grupa koja ima olakšan pristup svim trajnijim i luksuznim robama i uslugama i nema nikakvih finansijskih poteškoća.

²³ Centar za proučavanje alternativa je u istraživanju o strategijama preživljavanja u Srbiji (2000) došao do podataka da oko 22 % domaćinstava ne plaća redovno račune za struju, telefon, grejanje i komunalije, 71 % ima frižider star više od deset godina. Gotovo polovina porodica koristi hranu lošijeg kvaliteta, a 38 % troši manje sredstava za ličnu higijenu nego ranije. Samo 6% domaćinstava kupuje kvalitetnu odeću, dok 83 % pri kupovini nove odeće pazljivo vodi računa o nižoj ceni. Iznenadjujući je podatak da čak 30 % nepoljoprivrednih domaćinstava delimično proizvodi hranu sa okućnice za sopstvene potrebe. U 17 % domaćinstava deca uče strani jezik, a u 5 % se obučavaju za rad sa računarima.

Više od dve trećine roditelja u ovom istraživanju je urbanog porekla. Oko polovine potiče iz Beograda, a oko 18 % iz većih gradova u Srbiji. Preko 6 % roditelja je rođeno u republikama bivše Jugoslavije i uglavnom pripada izbegličkoj populaciji. Većina roditelja je zaposlena u državnom i mešovitom sektoru. Uticaj polne strukture na sektor zanimanja je izrazito naglašen. Majke su mnogo češće od očeva zaposlene u državnom (39.2 % /22.5 %) i mešovitom sektoru (35.3 %/27.5 %), dok očevi dominiraju u privatnom sektoru (49.2 %/ 23.8 %). To su uglavnom očevi u onim porodicama koje zauzimaju viši status na društvenoj lestvici.

Oko 70 % domaćinstava je ostvarivao mesečni prihod od 2000 do 4000 dinara, što predstavlja i neki prosek primanja na nivou zemlje u martu 2000. godine (kada je terenski deo ovog istraživanja obavljen prosečna plata u Srbiji iznosila je 80 DM). Međutim, broj onih čija su primanja do 2000 dinara je čak 22 %. Ova domaćinstava nisu mogla ukupnim prihodima da zadovolje ono što prepoznaju kao osnovne životne potrebe i spadaju u kategoriju siromašnih. Manji broj porodica se izjasnio da su im primanja veća od 6000 dinara, što potvrđuje da je opšti standard izuzetno nizak. Oko 40% adolescenata i oko dve trećine roditelja nije bilo na letovanju ili zimovanju u prethodnoj godini. Korelacija sa pripadnošću određenoj društvenoj klasi najbolje ilustruje činjenicu da većina stanovništva, ne samo pripadnici niže klase, nije u stanju da priušti putovanje za sve članove porodice.²⁴

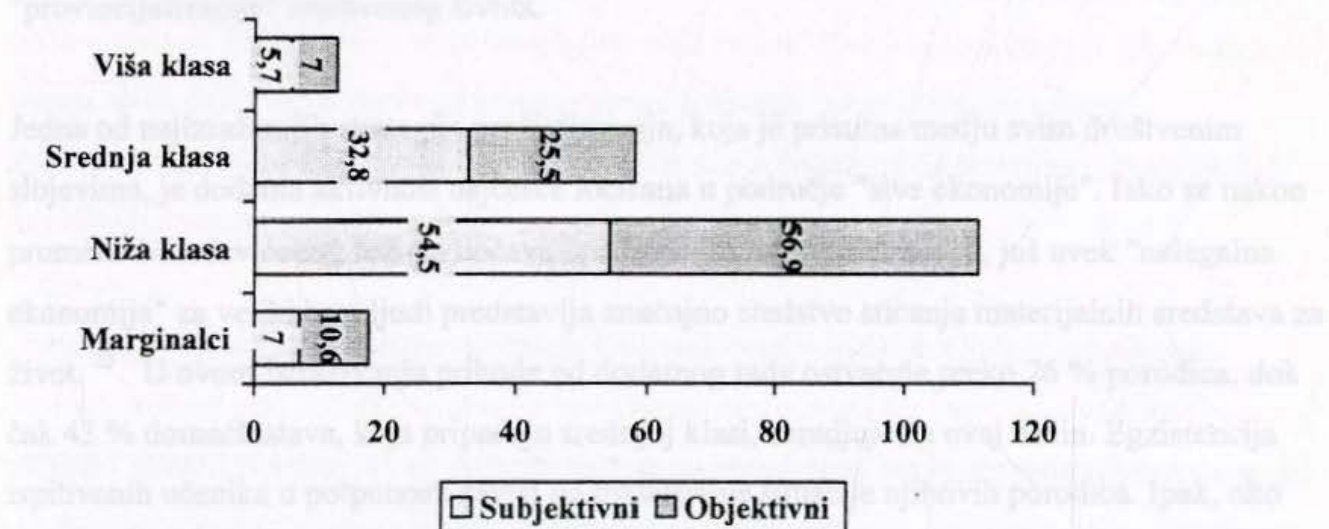
Više od polovine porodica živi u stanovima u vlasništvu, dok oko 11% nema rešeno stambeno pitanje. Oko 12% poseduje kuće u vlasništvu. Prosečna veličina stana u kojima živi većina porodica je oko 60m². Međutim, znatan broj porodica je vertikalno proširen i čine domaćinstva sa tri generacije (17%). Roditelji nisu uspjeli da tokom osamdesetih dobiju "društvene stanove", te su bili prinudjeni da u domaćinstvu sa roditeljima zasnuju nove porodice. Muzičke instrumente, biblioteku ili sportsku opremu poseduje mali broj ispitanika, a računar oko 10%. Oko petine porodica ne poseduje ni automobil (24%). Luksuzna i trajnija potrošna dobra su još uvek nedostupna većini ispitanika.

Rezultati pokazuju da je razlika između subjektivnog doživljaja i objektivnog siromaštva značajna. Kada se pogleda subjektivni stav ispitanika prema mestu koje zauzimaju u

²⁴ Prema anketi objavljenoj u jednom nedeljniku, čak 37 % građana je poslednji put bilo na moru pre deset i više godina, a 17,5 % građana nikada u svom životu nije videlo more (*NIN*, jul 2002).

socijalnoj strukturi, čak više od polovine roditelja i adolescenata smatra da njihova porodica zauzima niži materijalni položaj, a 5,7 % visok. Srednjoj klasi pripada oko trećine porodica. Međutim na osnovu objektivnih pokazatelja dobijenih na bazi indeksa socijalno-ekonomskog položaja porodica, dobija se nešto drugačija slika (grafikon 5.). Višoj klasi pripada oko 7 % porodica. To je veći broj od proseka na nivou zemlje i može se objasniti činjenicom da je istraživanje radjeno na teritoriji razvijenih beogradskih opština gde je procenat stanovništva sa višim primanjima veći nego u drugim regionima. Oko 57 % porodica zauzima niži društveni položaj, oko četvrtine srednji, dok više od 10 % pripada marginalnim slojevima.

Grafikon 5. Subjektivni i objektivni položaj porodica

Prema objektivnim pokazateljima, znatno veći broj porodica pripada marginalcima, a da sebe tako ne doživljava, i znatno manji broj pripada srednjoj klasi iako na taj način percipira svoje mesto u društvu. Subjektivna procena pripadnika niže klase je najpribližnija objektivnoj. Manji broj ispitanika sebe smatra pripadnicima više klase, iako to objektivno prema svojim socijalnim i ekonomskim karakteristikama jeste. Ovde je možda po sredi i greška metodološke prirode. Budući da je celo istraživanje radjeno u teškim društvenim okolnostima (proleće pre 5. oktobra 2000), kada je strah bio široko rasprostranjen, i kada je stanovništvo

trpelo veliki politički i ekonomski pritisak, postojala je objektivna teškoća da ispitanici pruže iskrene odgovore koji odgovaraju realnoj situaciji.

Usled rapidnog raslojavanja i osiromašenja stanovništva ne čudi da se većina ispitanika identifikuje sa kategorijom niže društvene klase od one kojoj realno i pripada u društvenoj hijerarhiji. Porodice čiji su očevi zaposelni u privatnom sektoru i po zanimanju su stručnjaci uglavnom pripadaju višoj i srednjoj klasi, dok porodice intelektualaca, radnika i srednjeobrazovanih zauzimaju niže položaje u društvenoj hijerarhiji. Ovi rezultati se poklapaju sa nalazima prethodnog istraživanja društvene strukture koji potvrđuju da "višestruki gubitnici" potiču iz marginalizovanih gradskih slojeva, srednjih slojeva, koji naseljavaju centralne gradske zone (Milić, 1995:178). "Višestruki dobitnici" su mlađji ljudi, novi preduzetnici, koji "gubitke nadoknađuju mladošću". Dobitnici su locirani bliže periferiji društveno-političkog života, a gubitnici bliže centralnim zonama, što potvrđuje postojanje "provincijalizacije" društvenog života.

Jedna od najizraženijih strategija preživljavanja, koja je prisutna među svim društvenim slojevima, je dodatna aktivnost najčešće locirana u područje "sive ekonomije". Iako se nakon promene Miloševićevog režima uočava opadajući trend ove delatnosti, još uvek "nelegalna ekonomija" za veliki broj ljudi predstavlja značajno sredstvo sticanja materijalnih sredstava za život.²⁵ U ovom istraživanju prihode od dodatnog rada ostvaruje preko 26 % porodica, dok čak 43 % domaćinstava, koja pripadaju srednjoj klasi, zaradjuje na ovaj način. Egzistencija ispitivanih učenika u potpunosti zavisi od materijalne situacije njihovih porodica. Ipak, oko 15% učenika, i to pretežno iz radničkih porodica, obavlja neki privremeni posao za vreme raspusta ili vikenda da bi sebi obezbedio džeparac (u kiosku, kafiću, butiku, na benzinskoj pumpi).

Različiti obrasci transfera socijalnog kapitala među generacijama su istorijski uslovljeni. U specifičnoj tranziciji kakva se kod nas odvija, intergeneracijski transfer privatnih i javnih resursa se sprovodi u otežanim uslovima, a porodica je pod stalnom tenzijom i stresom. Roditelji koriste raspoloživi socijalni kapital da pomognu potomstvu da što lakše prebrodi

²⁵ Prema rezultatima istraživanja Ekonomskog instituta, u periodu od 1991. do 1997. godine siva ekonomija je činila više od trećine bruto društvenog proizvoda, a 1993. godine čak oko 54,4%. U odnosu na ukupne ekonomske aktivnosti udeo sive ekonomije se kretao od 24 do 35,2 %. Prema anketi sprovedenoj u decembru 2000. godine, oko 30% radno aktivnog stanovništva bavi se nekim oblikom sive ekonomije, odnosno najmanje milion ljudi. Prema procenama sindikalnih organizacija u 2002. godini oko 2,8 miliona stanovnika Srbije uspeva da preživi samo zahvaljujući različitim vidovima ulične trgovine i prodaje robe koja nema poreklo.

posledice tranzicije. U nedostatku ekonomskog kapitala, investira se u mrežu društvenih veza i odnosa. Porodica širi formalne i neformalne kanale i veze da obezbedi deci mesto u školi, na fakultetu, na lečenju, u pronalaženju posla ili rešavanju stambenog pitanja.

5.2.2. Lična i društvena perspektiva

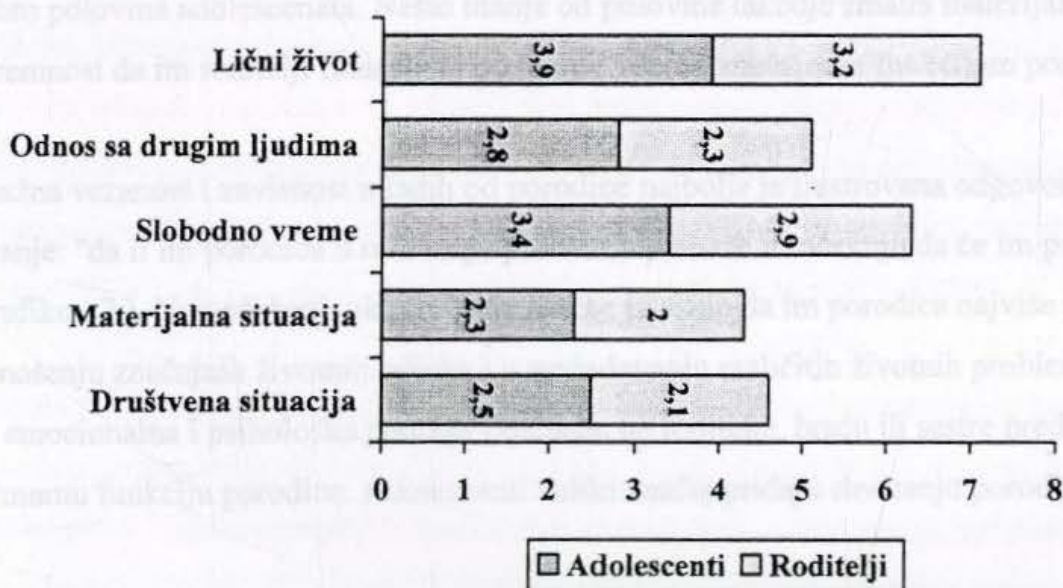
Osiromašenje i pad potrošačkog standarda su se posebno odrazili na socijalnu segregaciju u pogledu načina provodjenja slobodnog vremena. Kako su mladi najviše zainteresovani za sadržaje kojima ispunjavaju svoju dokolicu, oni su kao konzumenti najviše pogodjeni nemogućnošću da ostvare svoje želje i potrebe. Adolescenti se najčešće izjašnjavaju da provode slobodno vreme sa prijateljima i to više kod kuće ili u okolini, "sa društvom iz kraja". Zatim najčešće gledaju TV i čitaju magazine. Na trećem mestu su odlasci u diskoteku ili kafić. Produkti masovne potrošnje i industrije zabave (video, igrice, muzika) predstavljaju čestu aktivnost kojom mladi ispunjavaju slobodno vreme. Bavljenje sportom je tek na šestom mestu, ali se češće upražnjava od konzumiranja kulturnih dobara (čitanje knjiga, prisustvovanje muzičkim koncertima). Poražavajuća je činjenica da četvrtina mladih navodi da slobodno vreme provodi isključivo u pasivnom odmoru.

Generacije koje dolaze su lišene nerealnih i naivnih očekivanja o socijalnoj pravdi pred surovim svetom koji im otkriva pravila igre znatno ranije nego što je to bio slučaj kada su odrastali njihovi roditelji, ali se ne može reći da ne prepoznaju prave vrednosti. Moguće je da rezultati istraživanja u izvesnoj meri odstupaju od realne situacije u društvu. To se uglavnom može pripisati teškoćama i problemima tehničke i metodološke prirode kod ispitivanja ovakve vrste socijalnih fenomena, gde "zgusnuta" društvena zbivanja utiču na oblikovanje slike stvarnosti, a samim tim i na oscilacije u stavovima prema značajnim socijalnim pitanjima i problemima. U pogledu životnih perspektiva i mogućnosti realizovanja vlastitih planova u budućnosti, 22% adolescenata veruje da može da realizuje sve svoje životne projekte, dok više od polovine može da ostvari samo neke od aspiracija. Generalno, mladi su optimisti, i to veći od svojih roditelja, što je i očekivano, jer se nalaze u fazi životnog ciklusa kada je proces sazrevanja praćen velikim očekivanjima. Međutim, trenutnu društvenu situaciju i perspektivu u društvu mladi ocenjuju sa mnogo manje optimizma. Trećina misli da pripada "izgubljenoj generaciji", a više od 40% je optimista koji misle "da će živeti bolje od svojih roditelja".

Adolescentkinje su znatno manje pesimistički nastrojene od svojih vršnjaka, ali su i duplo više skeptične u proceni postojeće situacije u društvu.

Veliko nezadovoljstvo opštom društvenom situacijom i materijalnom situacijom porodice (znatno niži skorovi na skali u odnosu na druge pokazatelje) je očekivano i opravdano (grafikon 6.). Roditelji su mnogo veći pesimisti i više kritički nastrojeni od adolescenata u svim posmatranim kategorijama. Međutim, stepen nezadovoljstva kvalitetom međuljudskih odnosa i kod adolescenata i kod starijih je veliki i zabrinjava. To potvrđuje činjenicu da posebno u urbanim sredinama raste otudjenost ljudi i sve je prisutnija poremećenost socijalnih kontakata i narušavanje komunikacije među polovima i generacijama. Ovi fenomeni praćeni su još radikalnijim socijalnim pojavama kao što su porast međugeneracijskih sukoba i izraziti porast agresivnosti i nasilja u porodici, usmerenih posebno prema ženama, deci i starijim članovima.

Grafikon 6. Zadovoljstvo ispitanika ličnom životom i društvenom situacijom
(prosečne ocene)

Generacijske razlike su posebno naglašene kada je reč o zadovoljstvu sopstvenim životom i načinom provodjenja slobodnog vremena. S jedne strane, veći optimizam je svojstven

životnom dobu rasterećenom velikih odgovornosti i orijentisanom na dokolicu i zabavu. S druge strane, velika zavisnost i oslonac na porodicu, paternalistički način vaspitavanja, i vladajuća "kultura siromaštva" dodatno potkrepljuju osećaj "socijalne bezbrižnosti" i nedostatka odgovornosti za životne i društvene probleme. Porodica na taj način mladima uliva lažni optimizam umesto da ih intenzivno priprema za sposobnost suočavanja sa realnom situacijom i pronalaženjem adekvatnih strategija opstanka.

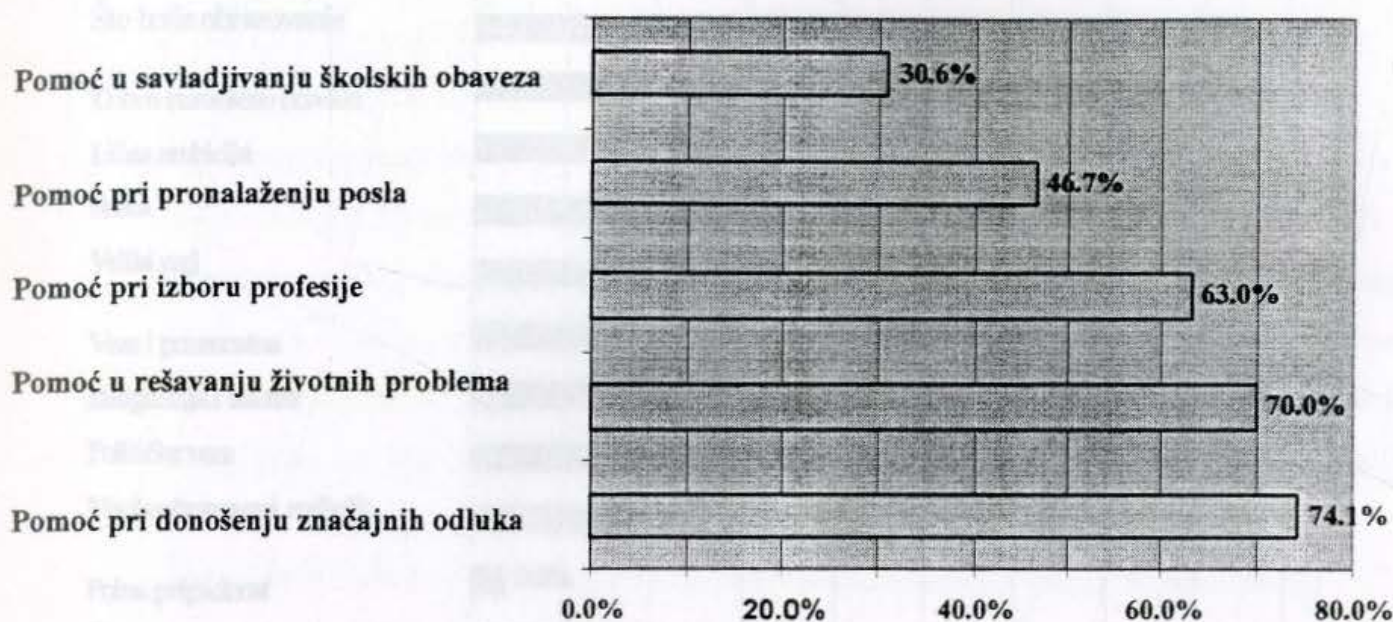
5.3. Kultura porodičnog života

5.3.1. Doživljaj porodice

Produžen život sa roditeljima svakako da vodi otežanom osamostaljivanju, ali takav način života pokazuje i svoje pozitivne strane, naročito u vremenima društvenih kriza kada porodica ima funkciju da amortizuje negativne društvene uticaje i kada na sebe preuzima i one funkcije koje bi trebalo da vrše druge društvene institucije. Porodica se i dalje doživljava kao kohezivna i suportivna primarna grupa. Pokazuje se da trećina adolescenata računa na razumevanje, dobru komunikaciju i svakodnevno bavljenje njima u krugu porodice. Brigu i zaštitu porodice, odnosno da im roditelji pružaju toplinu, pažnju i emotivnu podršku očekuje skoro polovina adolescenata. Nešto manje od polovine takodje smatra materijalnu podršku i spremnost da im roditelji finansijski pomognu veoma značajnom funkcijom porodice.

Snažna vezanost i zavisnost mladih od porodice najbolje je ilustrovana odgovorima na pitanje: "da li im porodica u rešavanju problema pomaže ili očekuju da će im pružiti pomoć?" (grafikon 7.). Najveći broj, oko tri četvrtine, se izjasnio da im porodica najviše pomaže pri donošenju značajnih životnih odluka i u savladavanju različitih životnih problema. Očigledno da emocionalna i psihološka podrška i oslonac na roditelje, braću ili sestre predstavljaju primarnu funkciju porodice. Adolescenti veliki značaj pridaju shvatanju porodice kao

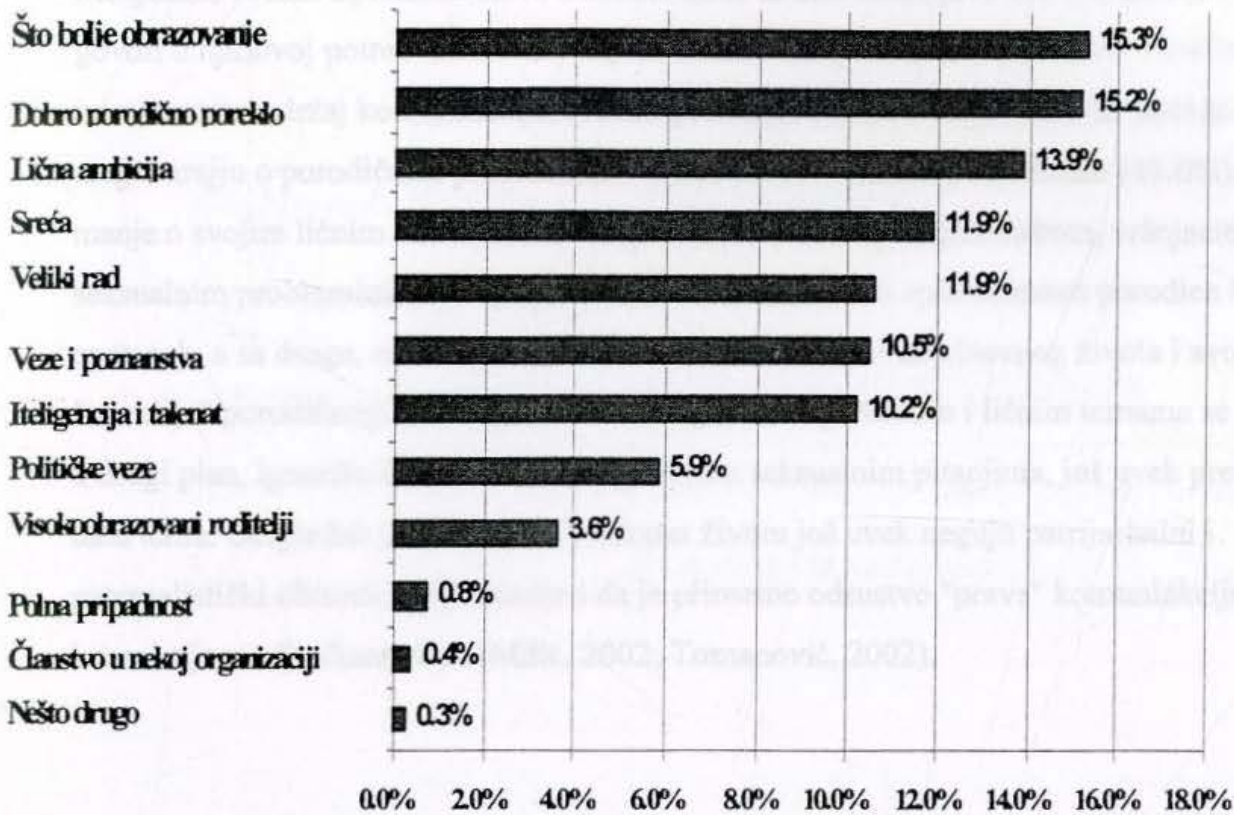
Grafikon 7. Vrsta očekivane podrške porodice

rezervoara emocija u teškim vremenima. Porodica se kroz kontinuirano ekonomsko propadanje sve više materijalno iscrpljivala i sve je više rasla njena emocionalna i psihološka funkcija. Materijalna funkcija je važna, ali je adolescenti smatraju manje značajnom. Oko polovine adolescenata smata da im porodica može pomoći oko pronalaženja posla, a nešto manje od dve trećine oko izbora buduće profesije. Adolescenti realno procenjuju društvenu situaciju i svojim rezonovanjem potvrđuju činjenicu da socijalni kapital porodice u zemljama u tranziciji ima veliki značaj za socijalizaciju i integraciju mladih u društvo.

Pomenuti rezultati su još značajniji ako se analiziraju odgovori adolescenata na pitanje koje su realne pretpostavke za ostvarivanje životnog uspeha (grafikon 8.). Najveći broj i adolescenata i adolescentkinja navodi dobro obrazovanje, dobro porodično poreklo i lične ambicije (oko 15%). Sliku o sebi i vlastitom uspehu mladi izgrađuju na osnovu realnog

Grafikon 8. Pretpostavke za uspeh u životu

i pragmatičnog procenjivanja uslova u kojima žive. Sreća, uloženi rad i marljivost su podjednako vrednovani (12%), dok su inteligencija i talenat rangirani podjednako kao i društveni kontakti, roditeljske veze i poznanstva, koje oni koriste za rešavanje značajnih životnih pitanja (oko 10%). Kada se saberu pretpostavke za uspeh u životu koje proističu direktno iz porodičnog okruženja, vidi se da je porodica još uvek glavni resurs koji snabdeva pojedinca mehanizmima neophodnim za ekonomski opstanak, socijalnu integraciju i napredovanje u društvu. Kada se opredeljuju za odgovor "dobro porodično poreklo" ili "veze i poznanstva", adolescenti se zapravo opredeljuju za materijalne, socijalne i emocionalne resurse kojima raspolaže porodica u trenutku kada se odvija njihova tranzicija ka odraslosti. Faktor obrazovanja roditelja tu igra vrlo značajnu reproduktivnu ulogu.

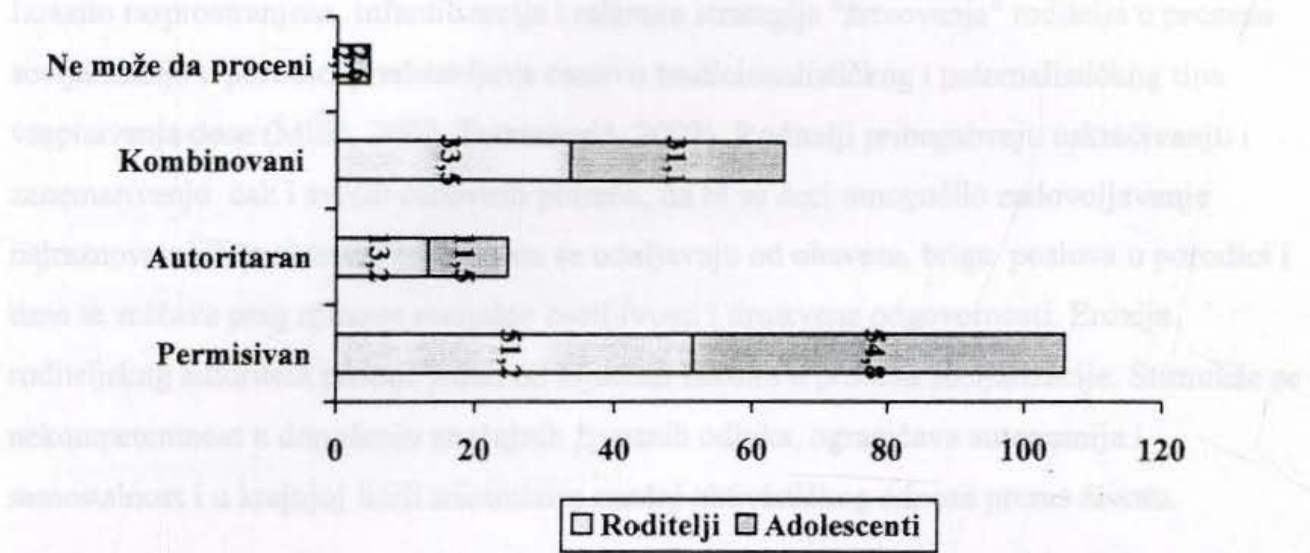
Kada je reč o komunikaciji u porodici, koja predstavlja jedan od važnih faktora opšte porodične atmosfere, većina i roditelja i adolescenata je odgovorila da se porodica povremeno

okuplja, i to kada su članovi raspoloženi i kada imaju vremena za druge (68.6 %). Većina odgovara da ne postoji neki stalan ugovoreni termin kada provode slobodno vreme zajedno. Međutim, većina ispitanika takve trenutke kada ih ima doživljava kao prijatne (59%) i to govori o njihovoj potrebi za intenzivnijom komunikacijom unutar porodice. Posebno je interesantan sadržaj komunikacije. I roditelji i adolescenti su odgovorili da najčešće razgovaraju o porodičnim problemima i o političkim temama podjednako (49.6%), a znatno manje o svojim ličnim odnosima sa drugim ljudima, devojkom/momkom, vršnjacima ili seksualnim problemima (28%). To s jedne strane, govori o opterećenosti porodice borbom za opstanak, a sa druge, o fenomenu intenzivne politizacije svakodnevnog života i svojevrsnog "trovanja" porodičnog života politikom. Razgovori o privatnim i ličnim temama se potiskuju u drugi plan, ignorišu ili čak, poput razgovora o seksualnim pitanjima, još uvek predstavljaju tabu temu. Očigledno je da se u porodičnom životu još uvek neguju patrijarhalni i paternalistički obrasci socijalizacije i da je primetno odsustvo "prave" komunikacije i interakcije među članovima (Milić, 2002; Tomanović, 2002).

5.3.2. Vaspitni stil i tip porodične organizacije

Vaspitni stil i tip organizacije i struktura porodičnih odnosa su glavni faktori opšte atmosfere u porodici koji u značajnoj meri određuju model socijalizacije. U izjašnjavanju o načinu vaspitanja roditelji blagu prednost daju autoritarnom stilu u odnosu na adolescente (13%/11%), dok više od polovine i starijih i mlađih ispitanika smatra da je popustljiv pristup dominantan obrazac vaspitavanja u njihovoj porodici (grafikon 9.). Većina adolescenata odnose u porodici ne smatra restriktivnim, već potvrđuje da roditelji ne ograničavaju i ne određuju pravila njihovog ponašanja, odnosno da su popustljivi. Oko trećine i roditelja i adolescenata se odlučuje za mešoviti stil koji uključuje kombinovanje i restriktivnih i permissivnih metoda u vaspitavanju. Manji broj adolescenata smatra da njihovi roditelji primenjuju autoritarne obrasce vaspitanja, da nameću svoja shvatanja, primenjuju silu i kažnjavanje u vaspitanju.

Grafikon 9. Vaspitni stil prema proceni adolescenata i roditelja

Nalazi jednog prethodnog istraživanja među studentskom populacijom su potvrdili da oko 16% studenata smatra da je vaspitni stil roditelja autoritaran, a 26% popustljiv, što govori o velikom skoku u korist permisivnog vaspitnog modela roditelja koji je zabeležen u ovom istraživanju (Milić, Čičkarić, 1998:159). I drugi istraživači su došli do sličnih rezultata, da autoritaran stil nije zastupljen u velikoj meri, ali da popustljivost i povladjivanje postaju dominantni obrasci porodične socijalizacije, što dovodi do negativnih posledica u razvoju socijalnog identiteta dece (Tomanović, 2002).

Rapidno osiromašenje i opadanja potrošačkog standarda tokom devedesetih je uticalo na sve veći rast nezadovoljstva kvalitetom života. To je dovelo do svojevrsne atomizacije društvenih odnosa i njihovog limitiranja na usko porodično okruženje. Funkcija porodice se modifikovala tako što je ona, pritisnuta borbom za biološki opstanak, "zabila" i "zamrzla" odnose sa bližnjima (Milić, 1995). Porodica u tranziciji postaje centar društvenih zbivanja. Najčešći model strukture porodičnog života podrazumeva da su članovi više nego ikad prisiljeni da se oslanjaju i podržavaju jedni druge, a mladi više upućeni da provode vreme sa roditeljima nego njihovi vršnjaci u zapadnim zemljama. Međutim, ta iscrpljujuća borba je

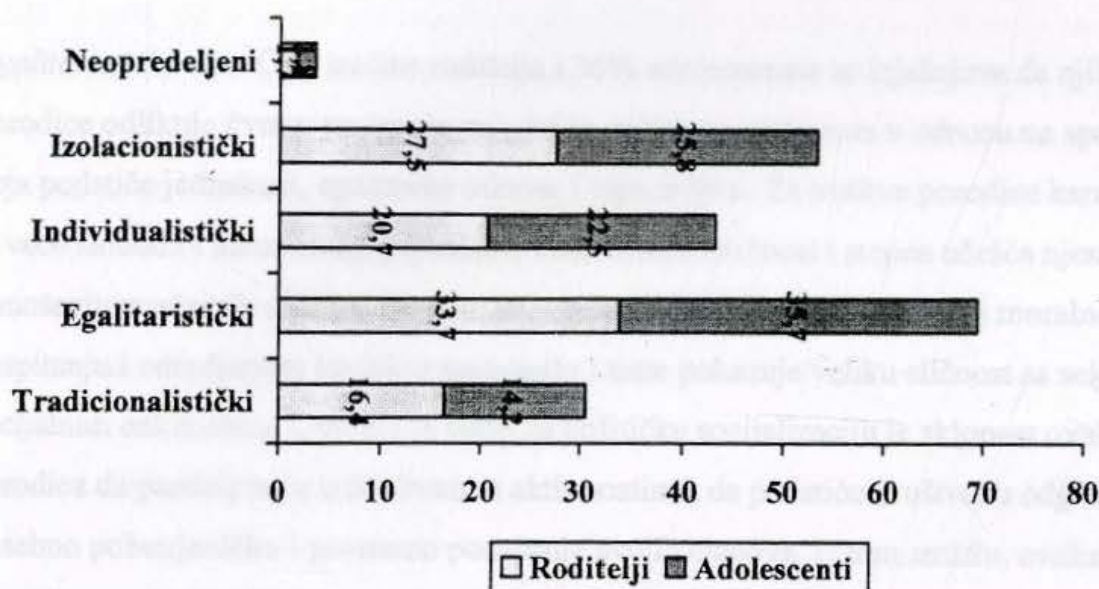
imala za posledicu sistematsko ugrožavanje autonomije pojedinaca i samoisključivanje mladih iz socijalnog života, što je u velikoj meri obeležilo proces socijalizacije.

Izrazito rasprostranjena infantilizacija i raširena strategija "žrtvovanja" roditelja u procesu socijalizacije u porodici predstavlja osnovu tradicionalističkog i paternalističkog tipa vaspitavanja dece (Milić, 2002; Tomanović, 2002). Roditelji pribegavaju uskraćivanju i zanemarivanju čak i svojih osnovnih potreba, da bi se deci omogućilo zadovoljavanje najraznovrsnijih prohteva i želja. Deca se udaljavaju od obaveza, briga poslova u porodici i time se snižava prag njihove socijalne osetljivosti i društvene odgovornosti. Erozija roditeljskog autoriteta postaje jedan od ključnih faktora u procesu socijalizacije. Stimuliše se nekompetentnost u donošenju značajnih životnih odluka, ograničava autonomija i samostalnost i u krajnjoj liniji minimizira značaj aktivističkog odnosa prema životu.

Uvid u strukturu i organizaciju porodičnih odnosa ispitanika pokušala sam da ostvarim kroz merenje prisutnosti određenih obeležja, pre svega, vezanih za uredjenje odnosa članova porodice, intenzitet komunikacije i interakcije, način socijalizacije i odnos prema spoljašnjem svetu. Ispitanicima su ponudjena četiri modela organizacije porodičnog života, pri čemu su trebali da se odluče samo za jedan oblik koji po njihovom mišljenju preovladjuje. Tipologija je preuzeta iz klasifikacije porodične organizacije teoretičarke Meri Daglas, koju je ona konstruisala u jednoj od svojih studiji o odnosu pojedinca i društva. Ona je posebno modifikovana za potrebe ovog istraživanja. Svaki od idealnih tipova organizacije su prisutni u strukturi svake porodice, ali jedan je uvek dominantan u odnosu na ostale oblike uredjenja porodičnih odnosa (grafikon 10.).

Na osnovu odgovora ispitanika sačinjena je klasifikacija porodične organizacije koja se sastoji od četiri grupe u koje su razvrstani roditelji i adolescenti prema ličnom doživljaju i percepciji života u vlastitoj porodici.

Grafikon 10. Tip strukture i organizacija porodičnog života

Tradicionalistički tip - Oko 16% roditelja i nešto manje adolescenata se izjasnilo da njihove porodice poseduju čvrstu strukturu, sa hijerarhijski uredjenim odnosima, sa utvrđenim pravilima i normama koje se teško menjaju. U takvim porodicama članovi u velikoj meri poštuju tradiciju, običaje, ustaljene standarde i poredak stvari. U ovakvoj porodici nemaju svi jednako pravo odlučivanja. Otac je najznačajnija figura. Ovakav autoritaran i tradicionalan model organizacije odnosa u porodici uslovljava njihov odnos prema spoljašnjem svetu i društvu, te bi se za ove porodice uslovno moglo reći da njihove članove karakteriše tradicionalan i patrijarhalan način mišljenja.

Individualistički tip - Oko petine porodica kod roditelja i nešto više kod adolescenata, poseduje labaviju strukturu odnosa medju članovima, u kojoj pojedinci nisu čvrsto povezani i zavisni jedni od drugih. U takvim porodicama se stimuliše autonomnija pojedinca, samostalnost u odlučivanju i veća participacija u donošenju značajnih odluka. Razvija se individualizam, takmičarski duh i kompeticija kako u porodici, tako i van nje. Relativno mali broj ovakvih porodica u uzorku potvrđuje da u našem društvu još uvek nije razvijen proces

individualizacije i da je preterano naglašen paternalizam u odnosu na mlađu generaciju. Porodica u savremenim razvijenim društvima predstavlja glavno okrilje individualizma. Kod nas se sa transformacijom društva očekuje i jačanje individualističke vrednosne orijentacije, što se već odavno dogodilo u svim istočnoevropskim zemljama u tranziciji.

Egalitaristički tip - Oko trećine roditelja i 36% adolescenata se izjašnjava da njihove porodice odlikuje čvrsto povezana zajednica, relativno zatvorena u odnosu na spoljašnji svet, koja podstiče jednakost, egalitarne odnose i zajedništvo. Za ovakve porodice karakteristična je veće sloboda i autonomija pojedinca, veća demokratičnost i stepen učešća njenih članova u donošenju značajnih odluka. Ovakva organizacija pridaje poseban značaj moralnom i etičkom vaspitanju i odredjenom kodeksu ponašanja i time pokazuje veliku sličnost sa sektama ili socijalnim enklavama. Ono što je bitno za političku socijalizaciju je sklonost ovakvih porodica da participiraju u društvenim aktivnostima, da podstiču društvenu odgovornost, posebno pobunjeničko i protestno ponašanje svojih članova. U tom smislu, ovakav tip porodične organizacije je koristan jer generiše uslove za razvoj socijalne odgovornosti i socijalne participacije pojedinca.

Izolacionistički tip - Oko četvrtine adolescenata i nešto više roditelja smatra da su odnosi u njihovoj porodici labavo strukturisani, ali složeni i da je ona dobro izolovana od spoljašnjeg sveta. Unutar takve porodice razvija se pojedinac dobrovoljno ili prinudno isključen iz društvene zajednice, nezainteresovan za društvena zbivanja i socijalno nepredvidljiva osoba sklona fatalizmu. Ovakve porodice podržavaju eklektične vrednosti, potiskuju individualizam, ne poštuju tradiciju, proizvode nepoverenje u druge ljude, sklonost ka povlačenju, nesigurnost, smanjuju osećanje efikasnosti i kompetencije pojedinca. Kod njih je prisutan niži stepen participacije članova u donošenju odluka. Gotovo podjednako prisustvo ovakvih porodica sa egalitarističkim porodicama u uzorku poklapa se i sa prethodnom podelom dominantnih obrazaca vaspitnih stilova u ispitivanim porodicama.

6. POLITIČKI RELEVANTNO ZNANJE I ISKUSTVO

Jedna od polaznih pretpostavki istraživanja je da model porodične socijalizacije ima centralno mesto u motivaciji mladih ljudi da se zainteresuju za politiku i da participiraju u društvenom i političkom životu. Ova pretpostavka se temelji na shvatanju da je primarna socijalna funkcija porodice da razvija osećaj za zajednicu, pruža informacije o mogućnostima saradnje i participacije u društvu i da opskrbljuje pojedinca različitim resursima (vreme, novac, znanje, iskustvo). Porodica je najzaslužnija za razvijanje specifične političke kulture i etičkih načela koja stimulišu razvoj socijalne odgovornosti kod mlađih članova. Pored opšte atmosfere u porodici, za to je odgovorna i specifična politička atmosfera koja ima presudnu ulogu u procesu političke socijalizacije i oblikovanju političkog identiteta pojedinca (Milić, 1984; 1986; 1987; 1988; Milić, Čičkarić, 1997; 1998). Tu atmosferu čine razčiti faktori posredstvom kojih porodica učestvuje u političkoj socijalizaciji. Proces obaveštavanja i sticanja informacija o politici podrazumeva čitanje štampe, gledanje informativnih TV programa, slušanje radija, i to posebno političkih sadržaja. Politička komunikacija u porodici podrazumeva razmenjivanje informacija, znanja i iskustva koje se odnosi na određene političke teme i sadržaje. Stepen informisanosti i intenzitet političke komunikacije u porodici u dobroj meri zavise od zainteresovanosti roditelja za politiku i od nivoa poznavanja određenih političkih sadržaja. Važan element političke atmosfere je participativna kultura koja uključuje učešće u društvenim i političkim organizacijama i udruženjima, formalnim i neformalnim oblicima političkog delovanja, odnosno institucionalnoj i vaninstitucionalnoj politici. Ovim specifičnim mehanizmima vrši se transfer političke kulture sa roditelja na decu, odnosno sa starije na mlađu generaciju.

Posredstvom procesa transmisije političkih vrednosti i stavova sa roditelja na decu, u političkoj kulturi dve generacije generišu se izvesne sličnosti, ali i značajne razlike. Faktori epohe i tekući društveni i politički događaji utiču vrlo mnogo na stvaranje različitih perspektiva u odnosu prema politici, političkim shvatanjima i političkom ponašanju. Stoga je bilo neophodno da se ovo istraživanje fokusira na dva nivoa proučavanja efekata političke socijalizacije u porodici. S jedne strane, na transfer političke kulture sa roditelja na decu, i sa druge, na analizu kontinuiteta, odnosno diskontinuiteta u političkoj kulturi dve generacije. Analizirane su tri glavne dimenzije

efekata političke socijalizacije. Prva je usmerena na kognitivnu komponentu koja obuhvata zainteresovanost i informisanost ispitanika o politici, politički relevantno znanje, mišljenje i iskustvo dve generacije. Ispitivan je stepen poznavanja određenih termina koji su često u dnevno-političkoj upotrebi. To su relativno novi pojmovi u političkoj kulturi postsocijalističkog društva (gradjanin, ljudska prava, demokratski sistem, pravna država, civilno društvo). Drugi nivo analize fokusiran je na vrednosnu dimenziju političke socijalizacije koja obuhvata sličnosti i razlike između ideoloških i političkih orijentacija dve generacije. Cilj je bio da se utvrdi da li postoji generacijski kontinuitet odnosno diskontinuitet u prihvatanju određenih društvenih i političkih vrednosti. Razmatrani su stavovi roditelja i adolescenata o vrednosnim kategorijama kao što su: otvorenost/zatvorenost, socijalna tolerancija, bazično poverenje u druge ljude, tradicionalizam/modernizam, grupna identifikacija, poverenje u društvene institucije i politička i ideološka uverenja. Treća ispitivana dimenzija obuhvatila je bihevioralnu komponentu političke socijalizacije u odkviru koje je analizirana potreba za političkim aktivizmom, motivacija za delovanjem, odnosno aktivistički potencijal, politička participacija, odnosno glasanje na izborima, učešće u protestima, članstvo u partijama, participacija društvenim organizacijama i udruženjima. Posebno je razmatran uticaj nezavisnih varijabli, poput polne i obrazovne strukture ispitanika, socijalnog statusa, vaspitnog stila roditelja i tipa organizacije porodičnog života, na odnos ispitanika prema politici, na njihove vrednosne stavove i političko ponašanje.

Da bih ilustrovala političku atmosferu kakva je vladala uoči i za vreme izvodjenja terenskog dela istraživanja navodim reči jednog od nastavnika u srednjoj školi u kojoj su anketirani učenici. "*Za ili protiv Miloševića, DOS i sukobi u njemu, najnoviji politički skandali, predmet su rasprava u školskim klupama. Deca su toliko jasno izražavala svoje političko opredeljenje, bez ikakve sumnje neposredno povezano sa opredeljenjem roditelja, da je mogla bez greške da se „pogodi“ ko će za koga glasati*". Konzistentnost između vladajuće političke i ideološke atmosfere i procesa političke socijalizacije u porodici koji indukuje promene u shvatanjima i političkom ponašanju je očigledna. Pretpostavka od koje sam pošla je da je uticaj istorijskih okolnosti nadvladao genealoške razlike. To se praktično manifestuje kroz neuobičajeno visok stepen socijalnog aktivizma i kod starije i kod mlađe generacije i posebno kroz veliki značaj koji ispitanici pridaju opštem društvenom interesu kao svom ličnom cilju. Kod obe generacije je postojalo čvrsto uverenje da je važno da se nešto uradi za dobrobit zemlje i društvene zajednice.

6.1. Zainteresovanost za politiku

6.1.1. Važnost i značaj politike

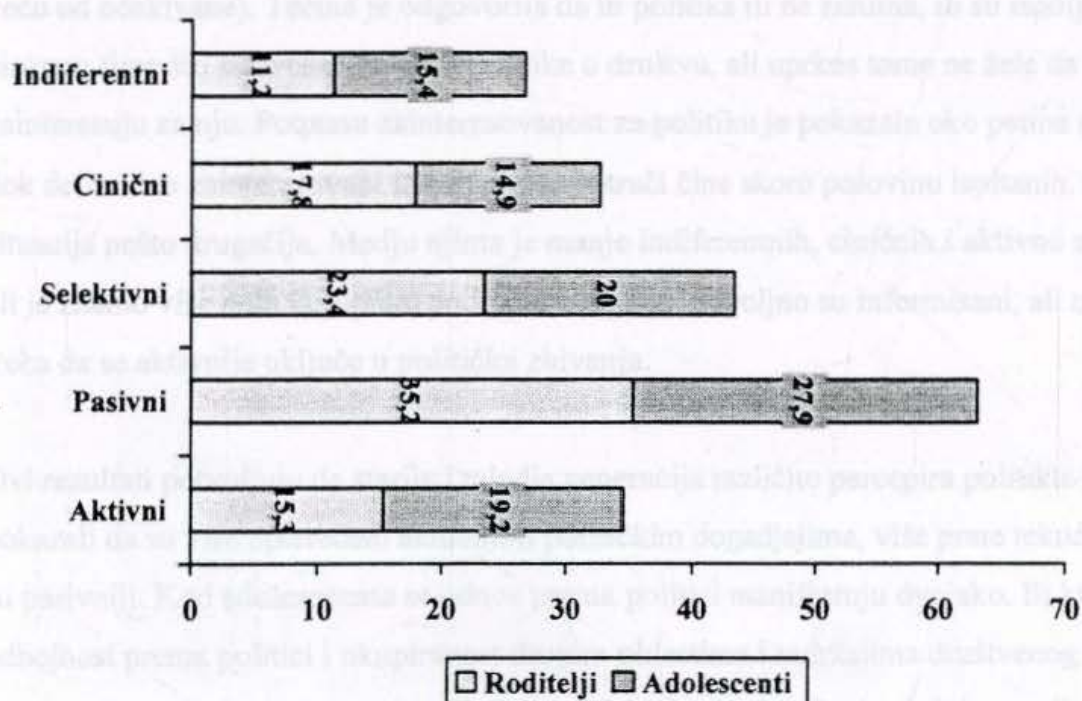
Prema nalazima komparativnog istraživanja o odnosu mladih prema politici u zapadnoevropskim zemljama poslednjih dvadeset godina, zainteresovanost za politiku najviše opada kod najmladje uzrastne grupe od 15 do 20 godina. Broj onih koji pokazuju odijum prema politici i političarima, ili onih za koje je politika malo važna, je porastao sa 27% 1983. godine na čak 44% 2000. godine (*Giovani e Politica*, IARD, 2001). Većina istraživača omladine smatra da je takvo ponašanje posledica dominacije izrazito individualističkog sistema vrednosti, alijenacije i potrošačkog mentaliteta u savremenom društvu. Ovim razlozima treba pridodati i nedovoljno razumevanje političkih sadržaja, izrazito visok stepen nepoverenja u političke institucije i prisustvo negativnih percepcija aktivnosti političara na vlasti. Mladi najčešće ocenjuju rad političara tako što ih smatraju korumpiranim i sebičnim pojedincima orijentisanim ka beneficijama i ličnom bogaćenju. Suprotno ovim nalazima, mlada populacija kod nas je pokazala izuzetno visok nivo socijalnog aktivizma i zainteresovanosti za turbulentna politička zbivanja tokom devedesetih godina. Međutim, naša zemlja tek ulazi u proces tranzicije, te će se procesi individualizacije, monetarizacije i konzumerizma tek implementirati u dominantni vrednosni sistem, i odraziti na pad zainteresovanosti mladih za politiku.

U jednom od retkih istraživanja koja su se kod nas bavila ispitivanjem političke socijalizacije u porodici, Andjelka Milić konstruiše poseban indeks za merenje političke atmosfere koji je obuhvatio sledeće indikatore: razgovore ukućana o političkim temama, informisanost posredstvom medija, negovanje priča iz prošlosti koje se dotiču značajnih društvenih događaja i učešća ukućana u njima, odnos roditelja prema društveno-političkom angažmanu, članstvo roditelja u partiji, društveno-političke funkcije roditelja, religijsku tradiciju i učešće roditelja u ratu (Mlić, 1988:80-83). Najviši diskriminativni rang su pokazale varjable vezane za političku komunikaciju u porodici, društvenu i političku participaciju roditelja i članstvo roditelja u partiji. Za petinu mladih ispitanika bio je karakterističan visok indeks političke atmosfere, a za trećinu srednji. Takođe je za petinu bio karakterističan nizak nivo, a za 10% i vrlo visok i vrlo nizak. Ovaj indeks je statistički bio značajno povezan sa društvenim položajem porodice, obrazovanjem i zanimanjem oca. Takođe je bio značajno povezan i sa opštom atmosferom u porodici, odnosno

ukupnom unutrašnjom klimom koja je obuhvatala emotivni doživljaj porodice, stepen otvorenosti i bliskosti članova, druženje i komunikaciju među ukućanima.

Društveni kontekst u kome se Srbija našla 2000. godine je umnogome doprineo da iskustvena evidencija u ovom istraživanju poprimi specifična obeležja. Napeta politička situacija u zemlji je izuzetno snažno uticala na opredeljenja i stavove ispitanika, posebno one vezene za odnos prema politici i političkom delovanju. Na osnovu rezultata dobijenih u direktnim odgovorima na pitanje o zainteresovanosti za politiku, mogla sam da identifikujem pet različitih grupa ispitanika prema stepenu zainteresovanosti i načinu na koji manifestuju svoj interes (grafikon 11.).

Grafikon 11. Zainteresovanost za politiku roditelja i adolescenata

1. *Indiferentni* - 15,4% adolescenata i 11,2% roditelja - potpuno nezainteresovani, ne vole politiku, izbegavaju je.
2. *Cinični* - 17,8% adolescenata i 14,9% roditelja - svesni su značaja koji politika ima u društvu, ali namerno izbegavaju da se interesuju za nju.
3. *Selektivno zainteresovani* - 20% adolescenata i 23,4% roditelja - delimično zainteresovani i to samo onda kada je u opticaju neko pitanje od neposrednog interesa za njih.
4. *Pasivni posmatrači* - 27,9% adolescenata i 35,2% roditelja - vrlo ih interesuje šta se dešava u društvu, ali ne žele da se neposredno i aktivnije angažuju.
5. *Aktivno zainteresovani* - 19,2% adolescenata i 15,3% roditelja - potpuno zainteresovani, vrlo vezani za političke sadržaje i aktivni učesnici u političkom životu.

Adolescenti su pokazali istovremeno i visoku zainteresovanost (veću od prosečne u zemljama Zapadne i Istočne Evrope), ali i ne tako nizak stepen nezainteresovanosti za politiku (takodje veću od očekivane). Tećina je odgovorila da ih politika ili ne zanima, ili su ispoljili svojevrsni cinizam time što su svesni značaja politike u društvu, ali uprkos tome ne žele da se više zainteresuju za nju. Potpunu zainteresovanost za politiku je pokazalo oko petine adolescenata, dok delimično zainteresovani i pasivni posmatrači čine skoro polovinu ispitanih. Sa roditeljima je situacija nešto drugačija. Među njima je manje indiferentnih, ciničnih i aktivno zainteresovanih, ali je znatno više onih koji prate političku situaciju, dovoljno su informisani, ali ne smatraju da treba da se aktivnije uključe u politička zbivanja.

Ovi rezultati potvrđuju da starija i mlađja generacija različito percipira politiku. Roditelji su pokazali da su više opterećeni aktuelnim političkim događajima, više prate tekuća zbivanja, ali su pasivniji. Kod adolescenata se odnos prema politici manifestuju dvojako. Ili kroz veći otklon i odbojnost prema politici i okupiranost drugim oblastima i sadržajima društvenog života, ili kroz nadprosečnu zainteresovanost i veći aktivistički odnos, nego što je slučaj sa roditeljima. Ovakav pristup je donekle u skladu i sa procesom njihovog odrastanja, sazrevanja i pronalaženja socijalnog identiteta. Ilustrativan je primer jednog učenika Elektrotehničke škole koji je za vreme anketiranja izjavio: "*Nisam zainteresovan za politiku, pošto imam neke druge prioritete. Smatram bavljenje politikom, kao i gledanje informativnih TV emisija, za gubljenje vremena. Ne znam*

koliko je mladih zastupljeno u političkom životu. Poznato mi je da postoje partije sa omladinskim filijalama, ali njih suštinski nigde nema, nema efekta njihovog delovanja".

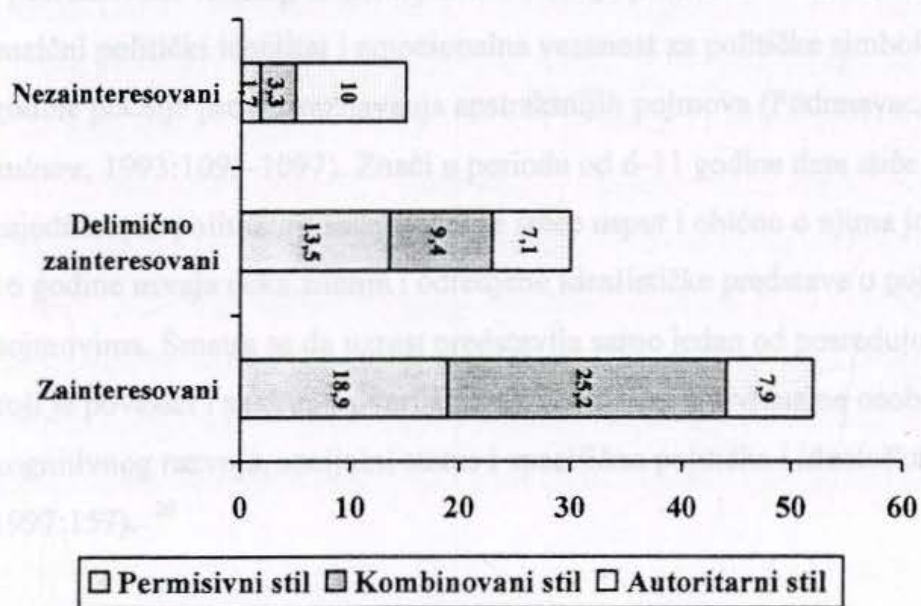
Stepen korelacije između nivoa obrazovanja roditelja i zainteresovanosti za politiku je visok (grafikon 12.). Roditelji sa višim i visokim obrazovanjem, kao i adolescenti koji potiču iz porodica gde su oba ili jedan od roditelja sa visokom školom, pokazuju veće interesovanje za politiku od ostalih ispitanika. Tri puta je više roditelja sa višim i visokim obrazovanjem (18,4%) od onih sa osnovnim obrazovanjem (6,4%), koji su aktivno zainteresovani za politiku. Među indiferentnima je najviše nižeobrazovanih (9%). Stepenn korelacije između socijalnog statusa ispitanika i zainteresovanosti za politiku je takodje statistički značajan. I roditelji i adolescenti iz bolje stojećih porodica pokazuju veći interes za političke sadržaje. Ako pogledamo profesionalnu strukturu i poreklo roditelja, za politiku su najviše zainteresovani stručnjaci svih profila i roditelji poreklom iz Beograda.

Grafikon 12. Obrazovanje roditelja i zainteresovanost za politiku

Korelacija između vaspitnog stila roditelja i zainteresovanosti za politiku je značajna i pokazuje da veću aktivnu i pasivnu zainteresovanost iskazuju oni adolescenti koji smatraju da su njihovi roditelji uglavnom ili popustljivi u vaspitavanju (13,5%), ili neguju kombinovani stil (18,9%) (grafikon 13.). Srednjoškolci koji su se izjasnili da potiču iz porodica čiji su odnosi pretežno organizovani po principu zajedništva i jednakosti, uz veći stepen autonomije i subjektivne participacije u donošenju odluka, pokazuju veći interes za politiku od ostalih. S druge strane, adolescenti koji se izjašnjavaju da njihove porodice neguju autoritarnu strukturu pridaju znatno manji značaj politici, jer među njima njima ima najviše indiferentnih ispitanika (10%).

Grafikon 13. Vaspitni stil i zainteresovanost za politiku kod adolescenata

Rezultati nedvosmisleno ukazuju da zainteresovanost za politiku u velikoj meri zavisi od kulturnog i socijalnog kapitala porodice i da je u tesnoj vezi sa kulturom i organizacijom porodičnog života. Mladi koji potiču iz porodica a nižim obrazovanjem i socijalnim statusom

roditelja, imaju manje mogućnosti i sredstava da steknu veći interes za politiku i da se uspešno politički socijalizuju. S druge strane, porodična atmosfera u kojoj vlada veća demokratičnost odnosa, veća participacija u odlučivanju, gde se neguje individualnost i autonomija članova, direktno je odgovorna za stvaranje specifične političke atmosfere koja proizvodi veći interes za politiku.

6.1.2. Uticaj rane političke socijalizacije

Stepen zainteresovanosti za političke sadržaje zavisi, između ostalog i od momenta kada dete u porodici stiče priliku da se prvi put sretne sa komentarima i razgovorima o politici i od intenziteta i učestalosti tih razgovora. Po teoretičarima Istonu i Denisu, već u četvrtoj godini deca počinju da se orijentišu prema politici putem emocionalne identifikacije sa centralnim političkim simbolima i posredstvom visokog stepena personalizacije političke vlasti. Do sedme godine formira se bazični politički identitet i emocionalna vezanost za političke simbole. Između sedme i trinaeste godine počinje proces saznavanja apstraktnijih pojmova (Podunavac, *Enciklopedija političke kulture*, 1993:1093-1097). Znači u periodu od 6-11 godine dete stiče poverenje i sigurnost u zajednicu, sa političkim sadržajima se sreće usput i obično o njima još uvek ništa ne zna. Od 12-16 godine usvaja neka znanja i određene idealističke predstave o pojedinim političkim pojmovima. Smatra se da uzrast predstavlja samo jedan od posredujućih faktora političkog učenja koji je povezan i sa drugim varijablama kao što su individualne osobenosti moralnog i kognitivnog razvoja, socijalni status i specifična politička i ideološka iskustva (Vasović, 1997:157).²⁶

Na pitanje kada ste prvi put saznali nešto o politici, manje od dve trećine adolescentata je odgovorilo u intervalu od 12-15 godine, dok četvrtina misli da je to bilo znatno ranije, od 6-11 godine. U specifičnim istorijskim okolnostima u kakvima se naša zemlja nalazila (raspad Jugoslavije, građanski ratovi, sankcije, bombardovanje, izbeglištvo), deca su znatno ranije od

²⁶ Pojedini autori tvrde da se politička socijalizacija može smatrati kontinuiranim procesom onda kada rana socijalizacijska iskustva uspešno prenose informacije, norme i stavove koje su odgovarajuće za politički život. U suprotnom, kada stečene orijentacije nisu u skladu sa realnošću političkog života, političko učenje je diskontinuirano (Dawson, Prewitt, 1969).

svojih vršnjaka u stabilnim razvijenim društvima bila primorana da, kako u kući, tako i u školi, stiču prva saznanja o politici. To su najčešće bile informacije sa negativnim sadržajem i tumačenja koja su obilovala emocionalnim nabojem i iracionalnim načinom prosudjivanja. Prema svedočenjima mnogih nastavnika u školama, komunikacija dece, već od 12 godina pa naviše, posebno u prvoj polovini devedesetih, dok su trajali ratovi u Bosni i Hrvatskoj, obilovala je političkim i ideološkim sadržajima neprimerenim tom uzrastu. Oni su najčešće bili nacionalistiki i ksenofobično obojeni, preplavljeni velikim brojem predrasuda koje su deca sticala najpre u porodici, a zatim kroz ratno-huškačku propagandu u medijama i u školi.

U ranoj adolescenciji deca više uče od roditelja, ali u kasnoj adolescenciji roditelji i sami prihvataju određene promene u stavovima i mišljenju koje su prouzrokovane interaktivnim dejstvom u procesu socijalizacije vlastite dece. Implikativno je zapažanje jednog adolescenta iz Pete beogradske gimnazije: *"Moja politička ili društvena svest počela je da se budi tek s nekih 16 godina. Dotad sam, slušajući šta to moji roditelji pričaju ili kako razmišljaju, uglavnom sledio njihovo mišljenje, mada nisam znao šta sledim. A moram priznati da su i oni neko vreme bili deo mase koju je neko pogrešno vodio. I onda se nekako s buđenjem moje svesti desio apsolutni prevrat i kod njih"*. Ovde je, s jedne strane, naglašen uticaj roditeljskog iskustva na stavove i odnos dece prema politici, a sa druge strane, povratni uticaj socijalizacijskog iskustva dece na stavove i mišljenje roditelja. Mnogi teoretičari smatraju da su se u turbulentnim procesima transformacije istočnoevropskih zemalja odvijala dva paralelna procesa. Socijalizacija mladih i resocijalizacija starijih generacija. I roditelji i deca su kontinuirano učili i menjali svoje stavove pod uticajem istorijskih događaja i strukturalnih promena u tranziciji društva.

6.2. Informisanost i komunikacija o politici

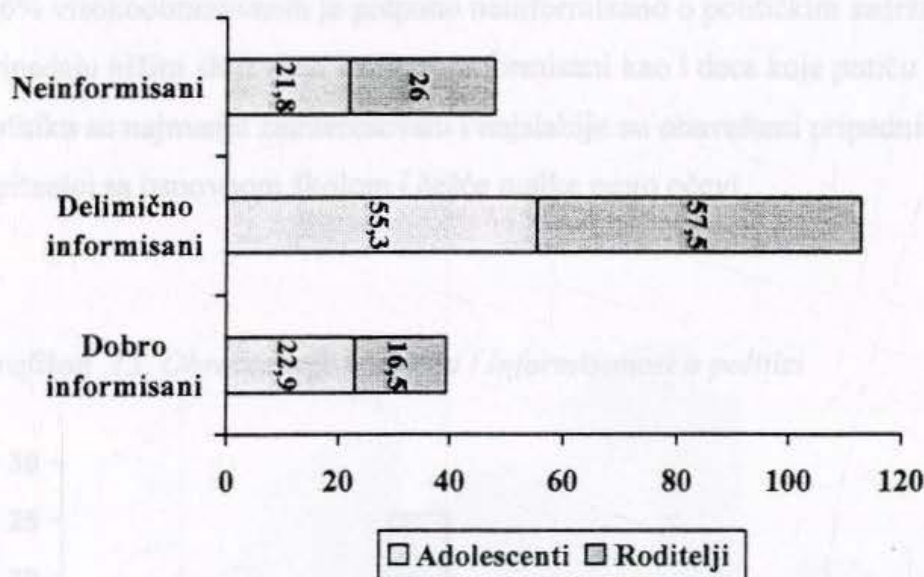
6.2.1. Obim i način obaveštavanja

Informisanost je jedan od važnih preduslova za političku kompetentnost i efikasnost, odnosno za sticanje znanja i iskustva neophodnog za sposobnost da se politički rasudjuje i deluje.

Obaveštenost je u tesnoj vezi sa zainteresovanošću za politiku, ali zavisi i od drugih faktora, personalne (pol, obrazovanje), socijalne (dostupnost medija) i političke prirode (uticaj aktuelnih

političkih događaja). Čak oko dve trećine adolescenata i znatno više od polovine roditelja smatra da su uglavnom nedovoljno ili potpuno neinformisani o politici i društvenoj situaciji. Manje od četvrtine roditelja i 16.5% adolescenata raspolaže sa dovoljno informacija o svemu što se dešava u političkom i društvenom životu kod nas i u svetu. Među potpuno informisanima prednjače roditelji, dok među neinformisanima i delimično informisanima dominiraju mlađji ispitanici (grafikon 14.).

Grafikon 14. Informisanost roditelja i adolescenata o političkim sadržajima

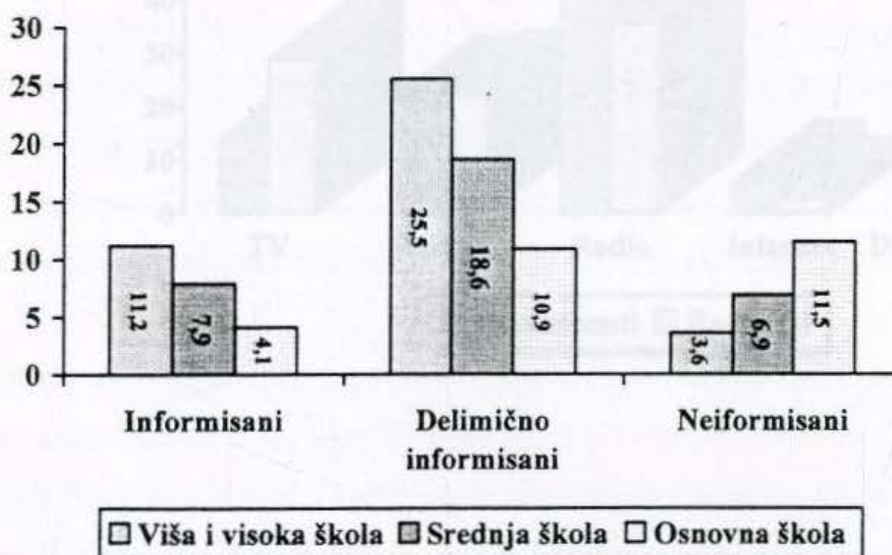
Ovde treba napomenuti da je u vreme realizacije istraživanja u Milievićevom režimu vladala velika "medijska hajka" i politička represija (posebno je RTS zloupotrebljen za prijavu ideološku i ratnu propagandu tokom devedesetih godina), da je postojao zloglasni zakon o medijama, da se medijama manipuliralo i da su se čak dešavala i ubistva novinara i političara. Posredstvom većine medija, sem pojedinih opozicionih (radio B92, Radio Index, Vreme, Danas) građani nisu mogli

da se objektivno informišu o trenutnim događajima, što se u znatnoj meri odrazilo i na kvalitet i intenzitet obaveštenosti ispitanika. Oni su uglavnom pokazali izrazito nepoverenje u medije.

Stepen informisanosti ispitanika je u direktnoj korelaciji sa stepenom zainteresovanosti za

politiku i politička zbivanja. Oni ispitanici koji pokazuju veći interes za političke teme, pokazuju i bolju obaveštenost o aktuelnim društvenim i političkim događajima. Stepem zainteresovanosti i informisanosti raste sa starošću. Roditelji pokazuju veće zanimanje i bolju obaveštenost od adolescenata, ali je među njima manje aktivno zainteresovanih. Obrazovanje roditelja igra značajnu ulogu u intenzitetu i kvalitetu informisanosti ispitanika (grafikon 15.). Roditelji sa visokom i višom školom pokazuju viši stepen potpune informisanosti (11%), dok je četvrtina delimično informisana o političkim temama. Oko 11,5% roditelja sa osnovnom školom i svega 3,6% visokoobrazovanih je potpuno neinformisano o političkim sadržajima. Roditelji koji pripadaju nižim slojevima lošije su informisani kao i deca koja potiču iz takvih porodica. Za politiku su najmanje zainteresovani i najslabije su obavešteni pripadnici nižih slojeva, radnici, ispitanici sa osnovnom školom i češće majke nego očevi.

Grafikon 15. Obrazovanje roditelja i informisanost o politici

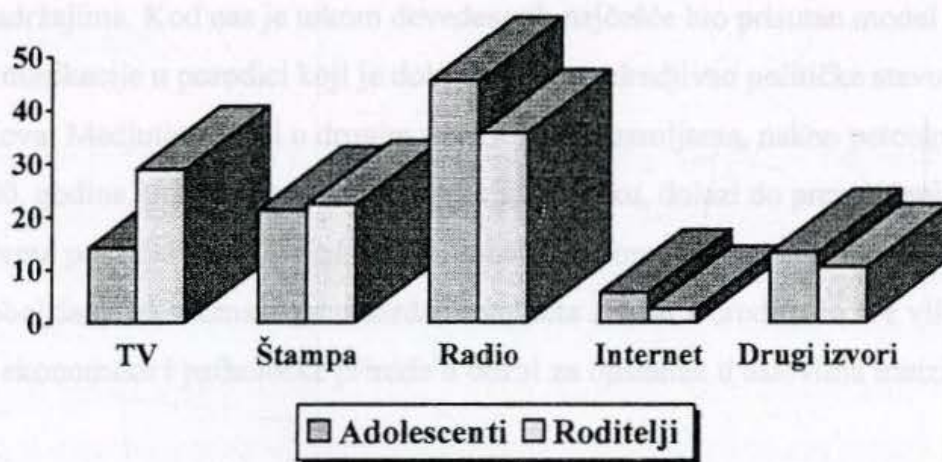

Ispitanici se najčešće informišu putem televizijskih vesti, zatim putem štampe, dok znatno manje slušaju informativne radio programe. Međutim, zbog specifičnih okolnosti u medijskoj sferi kod nas, radio bio znatno slušaniji i to određene beogradske stanice. Tako 14% adolescenata i 29% roditelja informacije stiže putem gledanja TV informativnih programa, oko petine adolescenata i 22.5% roditelja putem dnevne i nedeljne štampe i skoro polovina adolescenata i 36% roditelja sluša radio vesti i emisije sa političkim sadržajem. Ovde su naglašene generacijske razlike kada je reč o izboru medija za obaveštavanje i duguju se čisto situacionim faktorima. Preko 40% adolescenata kaže da ne gleda televiziju, a preko 30% da ne sluša radio i ne čita novine. TV informativni programi za stariju generaciju predstavljaju najčešći vid obaveštavanja (grafikon 16.).

6.3.2. *Ugovori o politici u porodici*

Značajan faktor političke sposobnosti je stepen zastupljenosti kao indikatora u porodici o političkim

Grafikon 16. Način informisanja adolescenata i roditelja

Rezultati predstavljaju odnos razpoloživosti medija u porodici i stepena informisanosti o političkim događajima. Na taj način treba shvatiti i razliku u stepenu informisanosti o političkim događajima u porodici kod roditelja i u odnosu na stepen informisanosti adolescenata i roditelja je odgovorila da se to vrlo često događa. Ako se posmatraju rezultati za mladinu u istraživanju političke komunikacije u porodici srednje škole, razlika je vidljiva, videlimo na čit. I do 70% mladinaca nikad nije razgovaralo o političkim događajima u porodici o političkim temama (Joksimović, Milić, Čičkarić, Popović).

Kada je reč o informisanosti preko Interneta, dobijeni su nešto drugačiji rezultati od očekivanih. Iako je mlada generacija pravi vesnik tehnološkog progressa, svega 5,7% ispitanih adolescenata se obaveštavalo preko svetske elektronske mreže. Porazavajuće je da je broj korisnika novih tehnologija u sticanju informacija i znanja toliko mali (znatno manji nego u zemljama u okruženju, jedino još Belorusija i Rusija imaju manji broj korisnika Interneta). To potvrđuje veliku tehnološku zaostalost i siromaštvo u Srbiji. Paradoksalno je da je internet još uvek najnedostupniji vid komunikacije i obaveštavanja omladine koja bi trebalo da predstavlja nadolazeću "Internet generaciju".

6.2.2. Razgovori o politici u porodici

Značajan faktor političke atmosfere je stepen zastupljenosti komunikacije u porodici o političkim temama, aktuelnim društvenim događajima ili opštim društvenim pitanjima. Treba naglasiti da učestali razgovori o dnevnoj politici u porodici mogu da izazovu dvojaku reakciju kod dece. Najčešće se događa da oni pojačaju interes i razviju senzibilnost za politiku među članovima porodice, ali dešava se da mogu da isprovociraju i određenu dozu netrpeljivosti i odijuma prema političkim sadržajima. Kod nas je tokom devedesetih najčešće bio prisutan model intezivne političke komunikacije u porodici koji je dobrim delom određivao političke stavove i ponašanje mlađih članova. Medjutim, kao i u drugim tranzicijskim zemljama, nakon petooktobrarskog prevrata 2000. godine, postepeno jenjava interes za politiku, dolazi do prezasićenja i razvija se odbojnost prema političkoj eliti, usled razočaranosti tempom i intenzitetom društvenih promena i stepenom poboljšanja ekonomskog standarda i kvaliteta života. Porodica se sve više okreće problemima ekonomske i psihološke prirode u borbi za opstanak u uslovima tranzicije.

Dobijeni rezultati predstavljaju odraz raspoloženja roditelja i adolescenata uoči pomenutih promena u društvu, te na taj način treba shvatiti i izuzetno veliki broj pozitivnih odgovora na pitanje "Da li se u porodici komentarišu aktuelni društveni i politički događaji kod nas i u svetu?". Skoro dve trećine adolescenata i roditelja je odgovorilo da se to vrlo često događa. Ako ove rezultate uporedimo sa nalazima u istraživanju političke komunikacije u porodici medju mladima osamdesetih godina, videćemo da čak i do 70% omladinaca nikad nije razgovaralo sa roditeljima i u krugu porodice o političkim temama (Joksimović, Milić, Marić, Popadić,

1988:119). U razvijenim zapadnim zemljama svega 11% mladih smatra da je politika važna i da ima određeni značaj u njihovom životu (Abramson, Inglehart, 1997). Ovo samo potkrepljuje tezu da se u vanrednim političkim okolnostima, kada se društvo nalazi na istorijskoj prekretnici, odvija intenzivna politizacija svakodnevnog života koja zahvata sve segmenta društva. Politički događaji postaju toliko zgusnuti i obiluju teškim posledicama (političke afere, ubistva, hapšenja, medijska represija, propaganda), da ih ni jedan pojedinac nije mogao izbeći. Politika ulazi u sve domove i postaje sastavni deo redovne, svakodnevne porodične komunikacije, potiskujući druge primerenije sadržaje. Da je ovaj fenomen u znatnoj meri ugrozio kvalitet interpersonalnih odnosa u porodici, dokazuju nalazi istraživanja da se u porodici podjednako razgovaralo i o politici i o porodičnim problemima (donošenje značajnih odluka, lična raspoloženja, odnosi sa ljudima izvan porodice). Takvo mišljenje iskazalo je oko polovine ispitanih roditelja i adolescenata. Oko petine adolescenata razgovara sa roditeljima često o politici, a trećina ponekad razmeni mišljenje o takvim temama. Ovako intenzivan politički diskurs u porodici je morao da se odrazi na motivaciju i vezanost članova za politiku. To najbolje ilustruje zapažanje jednog učenika u Drugoj beogradskoj gimnaziji, kada je pokušao da objasni odnos prema politici svog najboljeg druga: *"Milanov otac je (smeje se) zavisnik od vesti. Zato se on, za razliku od većine vršnjaka, može svrstati u kategoriju zainteresovanih mladih koji koliko-toliko poznaju našu političku scenu i imaju neki sud o njoj"*.

Jedna od glavnih pretpostavki u istraživanju polazi od mišljenja da kontekstualni faktori generišu zaoštavanje generacijskih razlika na socijalnom nivou. Generacijska i polna hijerarhija su glavne ose oko kojih se vrši polarizacija i generišu nejednakosti u društvu. To potvrđuju i odgovori ispitanika, koji kada se povedu razgovori o političkim temama, izjavljaju da vrlo često dolazi do generacijskih razlika u mišljenjima. Za manje od polovine adolescenata to je česta, a za četvrtinu redovna svakodnevna pojava. Znači sukob mišljenja postoji i borba oko stare i nove političke paradigme se intenzivno vodi u porodicama. Interesantno je da znatan broj srednjoškolaca u tim situacijama prihvata neke od iznetih stavova roditelja (24%), dok manji broj nastoji da nametne svoje mišljenje (15.7%). Stiče se utisak da su razlike u stavovima evidentne, ali da je uticaj roditelja u adolescentskoj fazi još uvek značajno prisutan, čak podjednako egzistira sa uticajem drugih agensa političke socijalizacije značajnih za taj period odrastanja (mediji, škola, vršnjaci). Roditelji imaju sasvim drugačije mišljenje o ovom problemu

i najčešće se izjašnjavaju da ostaju po strani (31%) ili da ne nameću svoje mišljenje deci u većem obimu (22.7%). Očigledno da roditelji ne smatraju međugeneracijske nesuglasice toliko značajnim, dok su one za adolescente vrlo primetne i važne.

Oko četvrtine adolescenata redovno ili često razgovara o politici sa vršnjacima, a 27% sa nastavnicima u školi (grafikon 17.). I ovde je evidentno da su politički sadržaji zastupljeni iznad očekivanja u svakodnevnoj komunikaciji adolescenata, posebno sa vršnjacima, sa kojima bi u nekim drugim "normalnijim" društvenim okolnostima, razgovarali o generacijski značajnijim temama. Intenzivna politizacija svakodnevnog života neminovno dovodi i do naglašene politizacije u porodičnoj i roditeljskoj kulturi. Najbolja ilustracija takve situacije je odgovor jednog od anketiranih učenika u Trgovačkoj školi, koji je prokomentarisao: "S drugovima ne razgovaram previše o politici, eventualno kad se desi "nešto nesvakidašnje". O Arkanovom ubistvu, na primer, raspravljali smo danima. O Evropskom prvenstvu u fudbalu - nedeljama".

Grafikon 17. Razgovori o političkim sadržajima (adolescenti)

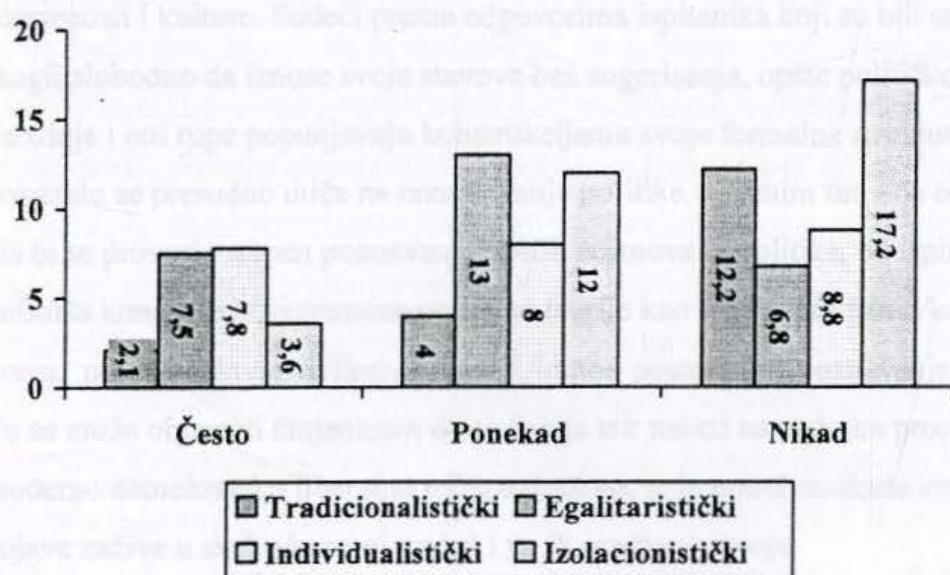

U većini slučajeva srednjoškolci nisu zadovoljni količinom informacija i znanja o politici i aktuelnim društvenim događajima koja dobijaju od svojih nastavnika u školi (57.8%).

I ovde se pokazuje da stepen obrazovanja roditelja značajno utiče na spremnost da diskutuju o politici sa svojim ukućanima. Preko četvrtine roditelja sa višim i visokim obrazovanjem redovno ili povremeno razgovora o politici sa ukućanima, dok to čini svega 10% nižeobrazovanih. S druge strane, svega 5% roditelja sa visokom i višom školom i čak 23% nižeobrazovanih uopšte ne diskutuje o politici u krugu porodice.

Takodje se potvrdilo da adolescenti koji potiču iz porodica koje neguju pretežno permisivni i kombinovani stil vaspitanja češće sa roditeljima razgovaraju o političkim temama. Kada je reč o tipu porodične organizacije, adolescenti koji dolaze iz porodica čiji se odnosi zasnivaju na većoj jednakosti i participaciji u odlučivanju, gde roditelji više insistiraju na autonomiji i individualnosti, češće sa roditeljima i ukućanima diskutuju o aktuelnim političkim događajima (7,5% i 7,8%) (grafikon 18.).

Grafikon 18. Tip porodične organizacije i politička komunikacija

Srednjoškolci čiji roditelji više neguju autoritarne obrasce mišljenja i ponašanja, gde se više poštuje tradicija i hijerarhijski odnosi u porodici, ili pak, gde su pojedinci uglavnom distancirani od procesa odlučivanja u porodici i žive zatvoreno i izolovano od spoljašnje zajednice, u najvećem procentu navode da nikad ne razgovaraju sa roditeljima o politici (12,2% , odnosno 17%). Ovim se potvrđuje teza da model uređenja porodičnih odnosa koji podstiče autonomiju, kompetentnost, socijalnu odgovornost i individualnost pojedinca unutar porodičnog okruženja, u značajnoj meri kreira uslove za mogućnost razvoja interesa potomstva za politiku. To danlje proizvodi uslove za bolju informisanost, kvalitetniju političku komunikaciju, i rezultira, što ćemo videti u daljoj interpretaciji rezultata, boljim poznavanjem političkih sadržaja i većom mogućnošću pojedinca za političko delovanje.

6.3. Poznavanje političkih sadržaja

6.3.1. Razumevanje i tumačenje političkih pojmova

Iako je utvrđeno da je u nekim porodicama politička komunikacija vrlo razvijena, generalno i starija i mlađja generacija pokazuje osrednje poznavanje opštih političkih pojmova. Mlađja generacija je nešto više medijski pismena, što u izvesnoj meri utiče i na stepen političke pismenosti i kulture. Sudeći prema odgovorima ispitanika koji su bili otvorenog tipa, gde su mogli slobodno da iznose svoje stavove bez sugerisanja, opšte političko znanje ispitanika je osrednje i oni rupe popunjavaju konstrukcijama svoje formalne strukture mišljenja, koja, pokazalo se presudno utiče na razumevanje politike, a samim tim i na odnos prema njoj. Da bi se proverio stepen poznavanja opštih pojmova iz politike, od ispitanika je traženo da definišu koncepte iz savremene političke teorije kao što su: građanin/ka, demokratija, ljudska prava, pravna država, civilno društvo. Ukupno posmatrano poznavanje ovih termina je osrednje. To se može objasniti činjenicom da se Srbija tek nalazi na početku procesa transformacije u moderno demokratsko liberalno tržišno društvo, te je potrebno dosta vremena da novi procesi i pojave zažive u svakodnevnoj praksi i da ih građani usvoje.

Termini koji su korišćeni za ispitivanje znanja o politici su univerzalni, ali treba imati u vidu činjenicu da ni roditelji, ni deca, nisu u mogućnosti da se adekvatno upoznaju sa njihovim

sadržajem, kako u porodici, tako u školi, na radnom mestu, u medijima, u političkim institucijama. Oni praktično još nigde nisu u prilici da steknu odgovarajuće političko obrazovanje da bi mogli aktivno da isprate promene u političkoj kulturi. Posle petooktobarskog prevrata došlo je do pozitivnih pomaka u sistemu školstva i određeni nastavni programi su uvrstili u svoj sadržaj i specifično političko obrazovanje neophodno za razvoj građanskog demokratskog društva. Međutim, efekti tih reformi sistema obrazovanja se tek mogu očekivati onda kada nove generacije koje se sada školuju budu stasale da se aktivno uključe u društveni i politički život.

Stepen prihvatanja i usvajanja novih političkih sadržaja zavisi pre svega od zainteresovanosti za politiku, zatim od stepena obrazovanja ispitanika i njihove pripadnosti određenom društvenom sloju. Tako roditelji koji su bolje obrazovani i pripadaju višem socijalnom statusu, pokazuju i bolje razumevanje sadržaja vezanih za demokratsku proceduru, parlamentarni sistem i civilno društvo. Na generacijskom nivou postoje značajne razlike u shvatanju i tumačenju pojedinih termina. Adolescenti bolje shvataju sadržaj pojmova demokratija i ljudska prava, dok roditelji bolje poznaju koncept građanina/ke. Pojmove pravne države i civilnog društva obe generacijske skupine slabije definišu i razumeju.

Kada opisuju pojam *građanina/ke*, poznaju samo određena prava, ali ne i obaveze prema državi i društvu koje se vezuju za ovaj koncept. Najčešće se ovaj termin definiše kao pravo da se izrazi "svest o određenim političkim interesima", da se "sprovede civilna kontrola vlasti" da se "deluje u različitim udruženjima i organizacijama". Kada je reč o dužnostima, najčešće se ovaj termin percipira kao obaveza da se glasa na izborima, ali pominje se i "poštovanje zakona", "plaćanje poreza" ili "poštovanje privatne imovine". Učešće na izborima se više percipira kao obaveza, a manje kao građansko pravo i mogućnost artikulisanja sopstvenog interesa. Takođe se, participacija u vanparlamentarnim i vaninstitucionalnim protestima i demonstracijama često doživljava kao dužnost, a ne kao pravo koje proističe iz statusa građanina/ke. Pojedini ispitanici su koncept građanina vezivali za "patriotizam" ili "pevanje nacionalne himne", što govori o njihovom uskom, pojednostavljenom i više ideološki usmerenom pristupu ovom problemu. Ovako polovična i nepotpuna tumačenja se mogu objasniti kao posledica konfuzije nastale usled čestih društvenih potresa i nemogućnosti građana da ih adekvatno razumeju usled nedostatka odgovarajućeg političkog obrazovanja. Politička edukacija o pravilima i procedurama vezanim za

demokratski parlamentarni politički sistem i prava građana u tom sistemu je nedovoljno zastupljena u programu delovanja svih agensa političke socijalizacije, formalnog i neformalnog sistema obrazovanja, medija i političkih i sindikalnih organizacija.

Ljudska prava su bolje definisana od strane mlađe generacije, međutim, oko trećine ispitanika ne raspolaže preciznim i kompletnim znanjem o ljudskim pravima. Među onima koji poseduju određeno znanje ljudska prava se najčešće tumače kao politička prava i to "pravo slobode govora", "pravo udruživanja" "pravo protestovanja", "medijske slobode". U nešto manjem obimu ljudska prava se percipiraju kao socijalna prava i to kao "pravo na život", "pravo na sigurnost", "pravo na minimalni životni standard", "pravo na socijalnu jednakost", "pravo na rasne, etničke i religijske razlike". Najredje se korpus ljudskih prava vezuje za ekonomska prava, gde se u prvom redu pominju "pravo na zaposlenje", "pravo na ekonomsku jednakost žena", "jednake mogućnosti zapošljavanja", "jednake plate" i "lična imovinska prava".

Ispitanici generalno osrednje poznaju koncept *demokratije*, odnosno mehanizme i proceduru na kojoj počiva ova vrsta društvenog uređenja. Oni ga prepoznaju kao tip društvenog i političkog sistema, ali percepcija ide od jedne do druge krajnosti. Ocenjuje se ili kao vrlo pozitivna ili kao vrlo negativna tvorevina, u zavisnosti od ideološke orijentacije ispitanika. Generalno posmatrano, zapažanja su više optimistički orijentisana. Kada se percipira u pozitivnom smislu, demokratija se najčešće određuje kao "sistem koji se zasniva na političkoj toleranciji", "veća društvena solidarnost" i "veće poštovanje ljudskih prava i građanskih sloboda", "veća otvorenost prema svetu", "smanjenje etničke i nacionalne mržnje", "pojedinaac može da kontroliše političke elite i političke odluke". Društvenu i ekonomsku jednakost i bolji kvalitet života ispitanici redje doživljavaju kao vrednosti koje se vezuju za demokratski društveni sistem. Kada se procenjuje u negativnom smislu, što je prisutno kod najskeptičnijih ispitanika, demokratija se definiše kao "nešto malo bolji sistem od socijalističkog" ili kao "najgori postojeći sistem" ili "demokratija je puna licemerstva i lazi". Bilo je i onih realnih koji su tvrdili da demokratija ima i svojih dobrih strana i nedostataka poput izjave "nije dobar sistem, ali boljeg nema" ili onih koji su na duhovit način predstavili demokratiju kao "sistem u kome se politika vodi u rukavicama". Može reći da su obe generacije još uvek pomalo idealistički orijentisane u razumevanju i tumačenju ovog koncepta.

Interesantno je da gotovo polovina ispitanika pogrešno tumači termin *pravna država*.

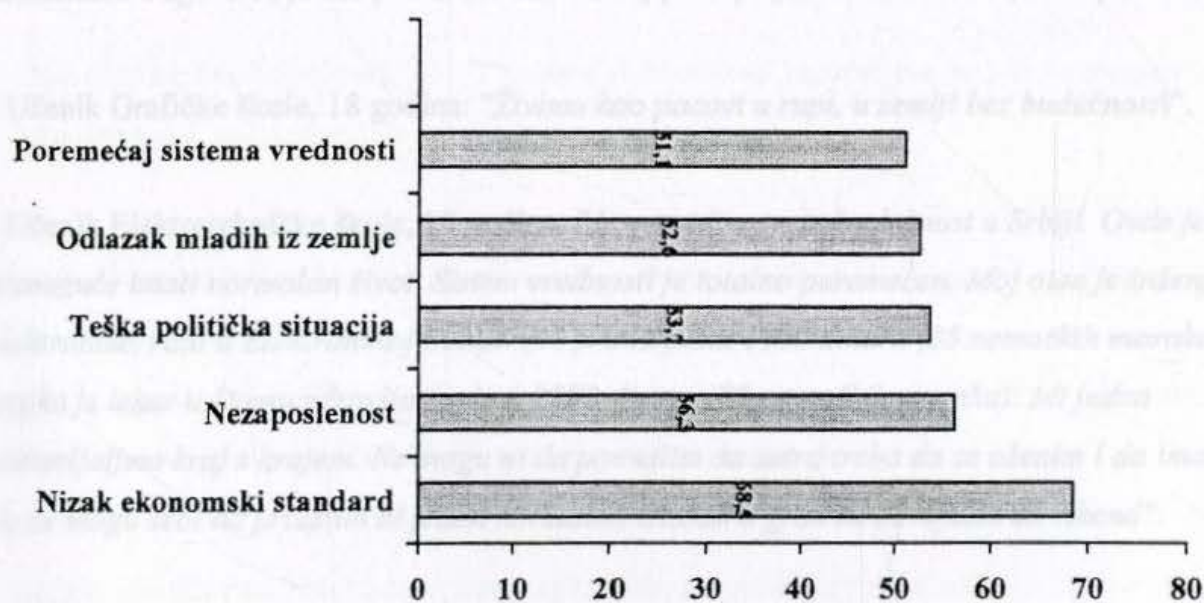
Prema njihovim iskazima pravna država se najčešće definiše kao institucija koja raspolaže silom i koja "upotrebom sile obezbeđuje sprovođenje ustavnih zakona i propisa". Ovakvo shvatanje države nije samo posledica neznanja već i decenijske političke kulture zasnovane na podaničkom mentalitetu, tradicionalizmu, autoritarizmu i strahu od države prema kojoj se uvek gajio određeni odijum. Svega petina ispitanika pod ovim konceptom podrazumeva državu "koja pravnim normama samu sebe ograničava" ili "zakonima se kontroliše država u odnosu na građansko društvo". Petina tumači pravnu državu kao "vladavinu prava", a čak 15% ne razume dovoljno sadržaj ovog termina i nije u stanju da definiše instrumente kojima raspolaže pravna država i odredi svrhu njenog postojanja.

Tumačenje koncepta *civilno društvo* je dosta konfuzno, ali se ipak u više od polovine iskaza vezuje za pojmove kao što su građanska prava, nezavisno sudstvo, sloboda štampe, nezavisni sindikati, alternativno obrazovanje, razni oblici nevladinih organizacija, koji po mišljenju ispitanika predstavljaju elemente tog koncepta. Kod trećine ispitanika civilno društvo je ekvivalent za legalnost i društvenu jednakost. Objašnjenja idu i do vrlo realističnih i potkrepljenih solidnim znanjem o civilnom društvu, poput iskaza: "spontano udruživanje ljudi na bazi njihovih zajedničkih uglavnom ne-političkih interesa", "samoorganizovanje i samoregulacija", "artikulacija različitih interesa kroz članstvo u nekim dobrovoljnim organizacijama, udruženjima, pokretima", "decentralizacija, regionalizacija i jačanje lokalne samouprave", "civilno društvo čine odgovorni građani koji učestvuju aktivno u političkom životu". Međutim, jedna trećina ispitanika nije znala da definiše koncept civilnog društva što nije neočekivano, obzirom da se i mlađa i starija generacija prvi put susreće sa ovim terminima koji pripadaju korpusu participativne političke kulture svojstvene razvijenim društvima. Generalno posmatrano, oko trećine adolescenata i roditelja su dobro razumeli i objasnili svih pet navedenih političkih termina, što nije tako poražavajući podatak. Njihov broj se uglavnom poklapa sa brojem onih koji su aktivno zainteresovani za politiku, koji su bolje informisani o političkim sadržajima i često diskutuju o politici unutar porodice.

6.3.2. Procena aktuelne situacije u društvu

Znanje koje ispitanici poseduju o politici i aktuelnim pitanjima u društvu pokušala sam da istražim pomoću njihovih iskaza o tome koji su najvećm društveni problemi. U odgovorima na ovo otvoreno pitanje obe generacije su pokazale dobro snalaženje u proceni gorućih pitanja, precizno navodeći najznačajnije probleme sa kojima se suočava naše društvo. To su najpre ekonomski problemi, pad ekonomskog standarda (68%) i nezaposlenost (56%), koji zauzimaju prva dva mesta na skali rangiranja (grafikon 19.). Više od dve trećine ispitanika smatra tešku ekonomsku situaciju primarnim problemom. Nakon toga, sledi teška politička situacija u zemlji (54%). Ono što je značajno je što i mlađji i stariji ispitanici imaju svest o tome kakve pogubne posledice po društvo ima i imaće u budućnosti emigriranje mlade i obrazovane populacije (53%).

Grafikon 19. Rangiranje najvažnijih društvenih problema (zbirno za obe grupe)

Ovaj trend koji je počeo početkom devedesetih se ne zaustavlja i verovatno će još dugo biti jedan od najtežih pratećih efekata tranzicije. Drugi značajan podatak je što se po učestalosti među prvih pet našao i problem razaranja i raspadanja sistema vrednosti (51%). Time se potvrđuje da je vrednosni sistem jedan od najznačajnijih faktora koji posreduje u formiranju političkog identiteta i političke kulture pojedinca.

U odgovorima na drugo otvoreno pitanje gde se od ispitanika tražilo da opišu trenutnu situaciju u zemlji, većina i adolescenata i roditelja je pokazala solidno poznavanje društvenih okolnosti. Većina pripadnika i starije i mlađe generacije je pesimistički i kritički orijentisana u nastojanju da opiše društvenu krizu u kojoj živi. Nagomilano nezadovoljstvo, apatija, rezigniranost, ali i bes i ogorčenost zbog postojeće situacije, provejavaju iz gotovo svakog iskaza. Izuzetno mali broj ispitanika nije odgovorio na ovo pitanje, a optimističkih konstatacija gotovo da nije ni bilo. Da bi se shvatila prava motivacija ispitanika da posegnu za ovakvim odgovorima treba imati u vidu da je terenski deo istraživanja urađen u izuzetno napetoj atmosferi, bremenitoj velikom teskobom pred neizvesnim ishodom predstojećih izbora u Srbiji u septembru 2000. godine. Letimičan uvid u odgovore, čiju sam selekciju obavila prema zanimljivosti, inventivnosti i preciznosti odgovora, pruža pravu sliku o realnoj percepciji stvarnosti od strane ispitanika.

- Učenik Grafičke škole, 18 godina: *"Živimo kao pacovi u rupi, u zemlji bez budućnosti"*.

- Učenik Elektrotehničke škole, 18 godina: *"Ja ne vidim svoju budućnost u Srbiji. Ovde je nemoguće imati normalan život. Sistem vrednosti je totalno poremećen. Moj otac je inženjer elektronike, radi u Elektronskoj industriji i prima platu 1100 dinara (35 nemačkih maraka). Moja majka je lekar u Domu zdravlja i prima 2500 dinara (85 nemačkih maraka). Mi jedva sastavljamo kraj s krajem. Ne mogu ni da pomislim da sutra treba da se oženim i da imam dete. Ja ne mogu sebi da priuštim ni jedan normalan izlazak u grad sa devojkom za vikend"*.

- Učenica Druge beogradske gimnazije, 18 godina: *"Ja se nadam da će se situacija u Srbiji poboljšati posle novih izbora. Mislim da će izbore Milošević sigurno izgubiti i da će nam posle toga biti bar malo bolje. Teško da nam može biti gore. Ukoliko Milošević ipak na neki način,*

krađom ili bilo kako drugačije dobije na ovim izborima, ja ću sa svojom porodicom otići kod rođaka u Nemačku".

- Učenik Trgovačke škole, 17 godina: *"Za mlade ljude u Srbiji normalno stanje je biti depresivan. Ležemo u 4 ujutru, spavamo ceo dan, u školu idemo na skraćene časove ili uopšte ne idemo. Odrasli nas upravo uče da nema nikakve svrhe biti ozbiljan i odgovoran čovek".*

- Učenik Elektrotehničke škole, 18 godina: *"U ovom društvu ako si kriminalac ti si uspešan, ti si cool. Politika je ovde kao ludilo i ja nisam zainteresovan za to. Treba da prodje još dosta vremena da se nešto promeni. U međuvremenu Srbi će da hiberniraju kao medvedi. U takvom stanju tanatos je jači od erosa, zato je ovde ovako mračno. To je naša realnost".*

- Učenica Medicinske škole, 17 godina: *"Ja bih želela da živim ovde gde sam rođena, ali mi to nije mnogo privlačno. Niko mi ne garantuje da ću sutra moći da se zaposlim. Pa i da nađem posao, zar treba da radim za 100 maraka mesečno? Zar sam se zbog toga školovala? To nije ono što ja želim. Verovatno ću otići na Novi Zeland".*

- Otac učenice Medicinske škole: *"Problem je što većina sugradjana ne želi da prihvati bilo kakve promene, već smatra da sve što je novo nije dobro".*

- Majka učenika Druge beogradske gimnazije: *"Veliki problem je u kvalitetu međuljudskih odnosa. Ljudi su ljubomorni jedni na druge i poslednjih godina je u potpunosti zavladao kultura golog opstanka. Međuljudski odnosi su uglavnom institucionalni, a to nije pravi kontakt koji bi trebalo da omogući pojedincu da obogati kvalitet svoje licnosti".*

- Majka učenika Pete beogradske gimnazije: *"Moj sin misli da ja traćim svoje vreme radeći svaki dan do kasno u noć na doktoratu. On ima pravo. Plata za moj posao nastavnika na univerzitetu je 100\$ i kasni po nekoliko meseci."*

-Učenik Elektrotehničke škole, 17 godina: "Rad je predstavljen kao zlo i naopako, na ceni je samo onaj ko ne radi, nego sastanči, pijanči, vozi skup automobil i okružen je sponzorušama..."

-Učenik Pete beogradske gimnazije, 18 godina: "Narodom koji se uvek više "pržio" na cara Dušana nego na Svetog Savu, ili na Miloša Obilića pre nego na Dositeja Obradovića ili Vuka Karadžića vrlo je jednostavno manipulirati".

-Učenik Grafičke škole, 18 godina: "Ovo današnje stanje društva pripisao bih neverovatnom kukavičluku i sebičluku starije generacije, jer su ti koji su čitali i gledali, ti koji su mogli nešto reći, a nikad ništa nisu rekli, uglavnom pripadali generaciji od 40 do 60 godina, i smatram da su odgovorni pred svojom decom".

-Učenica Druge gimnazije, 17 godina: "Živimo u bolesnoj društvenoj sredini, a "dodoši", ljudi koji su sa raznoraznih strana naseljavali ovaj grad, sigurno su uništili njegov duh. Čini mi se da ovde ima više takvih ljudi nego Beograđana. Ali, sve ih je na to naterala bolest njihovih sredina i ovog društva".

-Učenik Elektrotehničke škole, 18 godina: "Naša generacija je uspela da sačuva zdrav razum i pored svih okolnosti u kojima se nalazila i samo je treba motivisati da preuzme misionarsku ulogu u ovakvom društvu. To je generacija koja nije imala prilike, niti joj je bilo dozvoljeno da svoje stavove, vizije iznosi na svetlost dana. Ukoliko bi preuzela izvesne društvene poluge moći možda bi i ovo društvo imalo svetlu budućnost".

- Učenica Pete beogradske gimnazije, 18 godina: "Sveopšta je sebičnost starije generacije. Matorci sebe stavljaju u prvi plan, a mladima se niko ne bavi. Kad na sve dodamo beznadežnost u kojoj se mladi nalaze, pa i njihovu neaktivnost, onda je to jedno mrtvo more. Neobično je da starija generacija apriori ne podržava mladu, kojoj je samopouzdanje potrebno, a koje nikad nije imala, jer su sve njihove ideje u startu bile gušene".

- Učenica Trgovačke škole, 17 godina: "To je jedan krug koji ne može da se proširi. Kao jedan zid oko tebe, i kad god hoćeš da izađeš, ti ne možeš. Baš skučeno. Svi su jako nervozni. Svi te

prvo ispljuju pa te onda usluže. Miloševićeve priče su za ljude uskih svesti. Da ne kažem priglupe. Kad ja sa 17 godina mogu da shvatim da nešto nije dobro, a ti ljudi koji imaju više od 50 godina ne shvataju to, onda ne znam u čemu je problem".

- Učenica Medicinske škole, 18 godina: *"Postoje ljudi koji su zauzeli stabilna mesta, imaju moc i ne daju mladima da grade buducnost po sopstvenoj meri. Govorim o generaciji nasih dedova i baba. Oni pate od kompleksa svemocnosti. Unistili su buducnost generaciji nasih majki i oceva i sada unistavaju nasu. Sve to zarad nekih svojih ideja, koje bi trebalo nekud da vode, a zapravo su nas dovele u stanje beznadja. I misle da svet i dalje funkcionise onako kako su ga oni videli u mladosti. Ne zele da otvore oci i puste nas da gradimo buducnost. Zato, eto, jedino sto ostaje mojoj generaciji jeste da pobegne iz vlastite zemlje".*

- Majka učenice Medicinske škole: *"Volela bih da mogu da zaboravim prethodnih deset godina. Najpre bih da zaboravim '93. godinu, nevezano za sve ratove i haose, već za nemaštinu. U tih nekoliko meseci sam nakupila mržnju i bes, što definitivno nije dobro osećanje, ali mržnju i bes prema ljudima koji su potpuno inertni. Bombardovanje kao jedno potpuno nepotrebno iskustvo doživljavam kao jednu veliku rupu u vremenu".*

7. POLITIČKE VREDNOSTI I IDEOLOŠKI STAVOVI

Politička kultura u Srbiji danas nosi odlike perifernog tranzicijskog premodernog društva. To znači da nju još uvek odlikuje tradicionalistički sistem vrednosti i antimodernizacijski "potencijal" koji uključuje visok stepen autoritarnosti, podanički i palanački mentalitet, kolektivističku svest, egalitarizam i paternalizam u odnosu na institucije države i društva. Rezultati istraživanja javnog mnjenja nakon petooktobarskog prevrata potvrđuju da je čak trećina stanovništva tradicionalistički orijentisana prema društvenim promena, dok je akciono orijentisanih svega 7.5%, a optimista u pogledu budućeg razvoja društva 15.6%. Veliki broj ispitane populacije pokazuje inertnost, pesimizam, kritizerstvo, te se po mišljenju istraživača može reći da je "aktivistički potencijal nakon dve godine od petooktobarskih promena gotovo nestao" (Politički pesimizam, Agencija Faktor Plus, *Danas*, 2002). Većina teoretičara smatra da se danas suočavamo sa "tri različite Srbije". Prva je premoderna i nju čini približno jedna trećina građana u ruralnim sredinama, najstarije generacije, nepismeno ili polupismeno stanovništvo. Drugu čini nedovršeno moderna Srbija koja obuhvata gotovo polovinu stanovništva, migrante prve generacije, ruralnog porekla, sa osnovnim i srednjim obrazovanjem. Treća je postmoderna Srbija, koja obuhvata svega petinu stanovništva, mlađu generaciju urbanog porekla i najobrazovaniju populaciju.

Politička resocijalizacija podrazumeva promenu društvene svesti i kulture u uslovima izmenjene društvene i političke paradigme. Taj proces zahteva više dekada kontinuiranog razvoja i rekonstrukcije društva, praćenih odgovarajućim promenama u obrascima mišljenja i ponašanja. U periodu tranzicije institucije političke socijalizacije se suočavaju sa istovremeno premodernim i postmodernim izazovima. Rezultat je radjanje jednog mešovitog ili "tranzicionog tipa političke kulture" koju karakteriše prisustvo i demokratske i autoritarne strukture svesti i tradicionalnog i modernog političkog podteksta. Glavna karakteristika takvog "tranzicionog političkog identita" je ambivalentnost stavova prema budućim reformama u procesu transformacije društva. Konflikt između mogućnosti i stvarnih rezultata društvene reforme, s jedne strane, i ideala i težnji građana, sa druge strane, izuzetno je snažan i individualnu svest čini još ambivalentnijom.

Prvi segment ovog dela istraživanja obuhvata analizu vrednosnih orijentacija obe generacije ispitanika na osnovu prisustva dimenzija, poput socijalne distance i tolerancije, bazičnog

poverenja u ljude, identifikacije sa društvenim grupama, autoritarnosti, tradicionalizma i paternalizma. Ukrštanjem podataka o vrednosnim preferencijama sa varijablama obrazovanja, socijalnog statusa, vaspitnog stila, tipa porodične organizacije i zainteresovanosti za politiku, dobijeni su značajni pokazatelji vrednosnog profila starije i mlađe generacije ispitanika. Drugi segment istraživanja se odnosio na ispitivanje političke i ideološke orijentacije roditelja i srednjoškolaca. Politička orijentacija se odnosila na pripadnost, odnosno simpatizerstvo sa određenom političkom opcijom na skali od sedam jedinica, od radikalne desnice, preko centra do radikalne levice. Analizirani su i odgovori na otvoreno pitanje o značenju koji takav izbor političke orijentacije ima za ispitanike. Zatim je mereno poverenje roditelja i adolescenata u institucije društva i države i analizirani su ideološki stavovi prema ciljevima i pravcima razvoja srbijanskog društva. Na osnovu korelacije sa varijablama obrazovanja, socijalnog statusa, vaspitnog stila, tipa porodične organizacije i zainteresovanosti za politiku, dobijeni su značajni pokazatelji političkog i ideološkog profila dve generacije.

7.1. Vrednosne preferencije

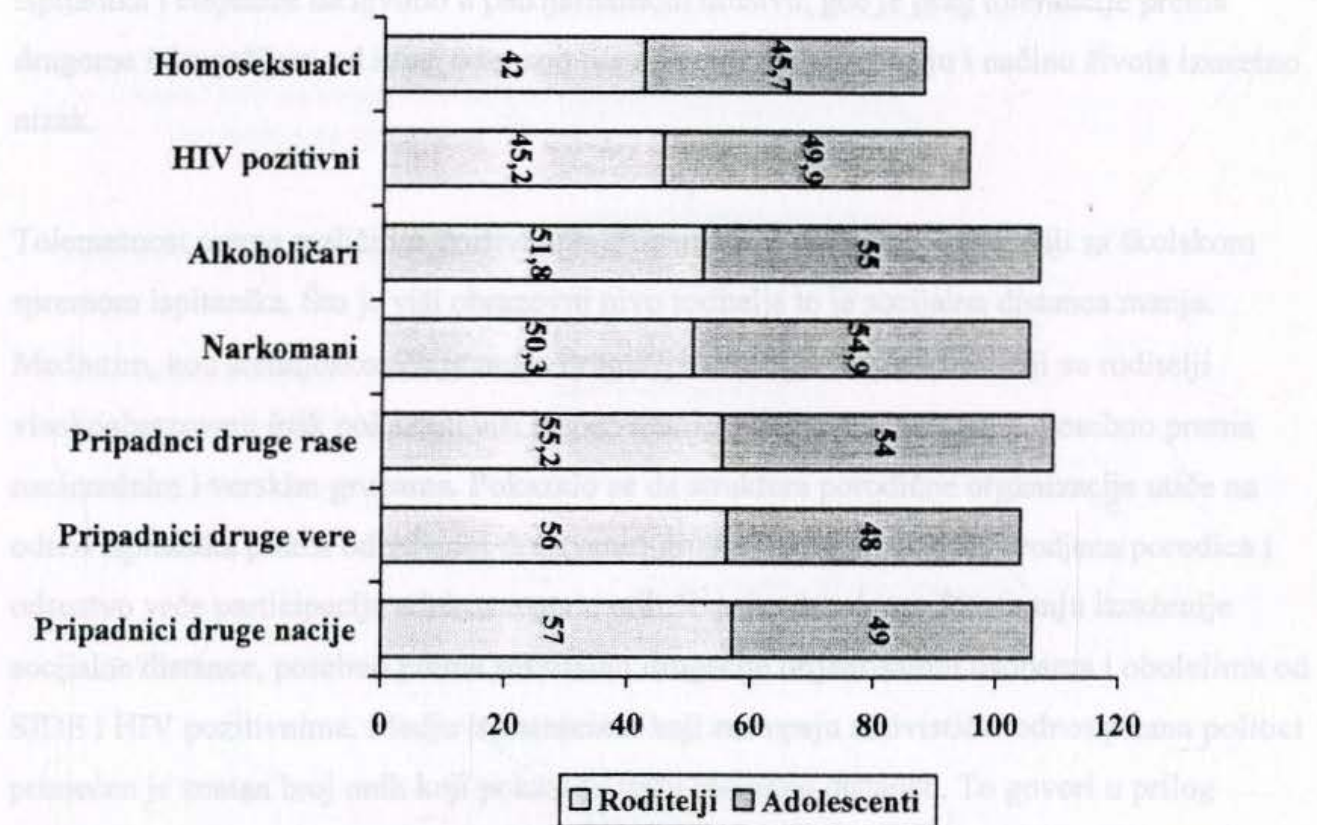
7.1.1. Tolerancija i socijalna distanca

Etnocentrična i nacionalistička ideologija režima u Srbiji tokom devedesetih je bila od presudnog značaja za širenje radikalnih političkih stavova i polarizaciju stanovništva po pitanju nacionalnog identiteta. Svesno je podupirano i osnaživano prisustvo nacionalističkih i šovinističkih obrazaca društvene svesti i ponašanja. Prema ocenama većine istraživača ove tendencije su uvek znatno manje bile rasprostranjene među omladinskom, posebno studentskom populacijom (Mihailović, 1994; Gredelj, 1994; Golubović, Kuzmanović, Vasović 1995; Kuzmanović, Popadić, 1997; Milić, Čičkarić, 1998). Pojedini autori napominju da je socijalna distanca prema drugim nacijama više izražena na kolektivnom, nego na individualnom nivou. Ovde treba napomenuti da varijable kao što su pol, starost, obrazovanje i socijalni status značajno intervenišu u formiranju ovakvih stavova, ali ih treba posmatrati i u sprezi sa dominantnom ideologijom i političkom orijentacijom u društvu. Tome u prilog govori i komentar učenice Pete gimnazije koji je ona uputila anketaru kada se izjašnjavala o situaciji u društvu: *"Pripadam generaciji za koju je definicija "ljubav prema zemlji" potpuno apstraktna zato što sam morala da stvari u glavi jako razgraničavam i da ne razmišljam kroz te emocije. Patriotizam jeste emocija, pozitivna, želja da narod, jedna zemlja, živi dobro. Negativna konotacija je nastala kasnije, a to je patriotizam kao jedna bezrezervna količina*

ljubavi prema narodu po cenu toga da svi oko nas nestanu a Srbija bude etnički čista. A to je budalaština, a ne san".

Na pitanje "Da li bi se družili kada bi bili u prilici sa pripadnicima druge nacionalnosti, vere, rase, seksualne orijentacije, narkomanom/kom, alkoholičarem/kom ili obolelim/om od Side/Hiv pozitivnim/om?", dobijeni su uglavnom očekivani odgovori obe grupe ispitanika (grafikon 20.). Na generacijskom nivou razlike postoje i manifestuju se u činjenici

Grafikon 20. Tolerancija prema različitim društvenim grupama

3.1.3. Tradicionalizam versus modernizam

da u skoro svim kategorijama adolescenti pokazuju blago uvećan procenat socijalne tolerancije u odnosu na roditelje, sem u slučaju nacionalne i verske distance. Visok stepen netolerancije prema nacionalnim i verskim različitostima naglašen je kod obe generacije (57%/49% i 56%/48%). Medjutim, adolescenti pokazuju veću netrpeljivost od roditelja. Ovi nalazi se u izvesnom smislu poklapaju sa rezultatima najnovijeg istraživanja omladine, gde

čak 90% ispitanika tvrdi da ne bi stupilo u brak sa pripadnikom druge nacije (Ministarstvo za omladinu i sport, 2002). Mladi su odrastali i socijalizovali se u uslovima građanskih ratova, sankcija, kulturne, ekonomske i političke izolacije zemlje, bombardovanja, siromaštva i autoritarnog političkog sistema, koji su generisali osećanje zatvorenosti, ksenofobije, etnocentričnosti i prisustvo velikog broja verskih, rasnih i etničkih predrasuda. Starija generacija je imala predhodno socijalizacijsko iskustvo u socijalističkoj Jugoslaviji, koje uglavnom nije bilo obeleženo takvom vrstom političkog i ideološkog resantimana. Moguće da je taj uticaj ranijeg socijalizacijskog iskustva doprineo da njihova opredeljenost bude nešto manje nacionalistički obojena. Posebno upada u oči podatak da obe grupe ispitanika pokazuju najniži stepen tolerancije prema prema pripadnicima druge seksualne orijentacije (46%/42%). To je potvrda još uvek značajnog prisustva tradicionalističke i konzervativne svesti kod ispitanika i činjenice da živimo u patrijarhalnom društvu, gde je prag tolerancije prema drugome i drugačijem od sebe, odnosno prema različitom mišljenju i načinu života izuzetno nizak.

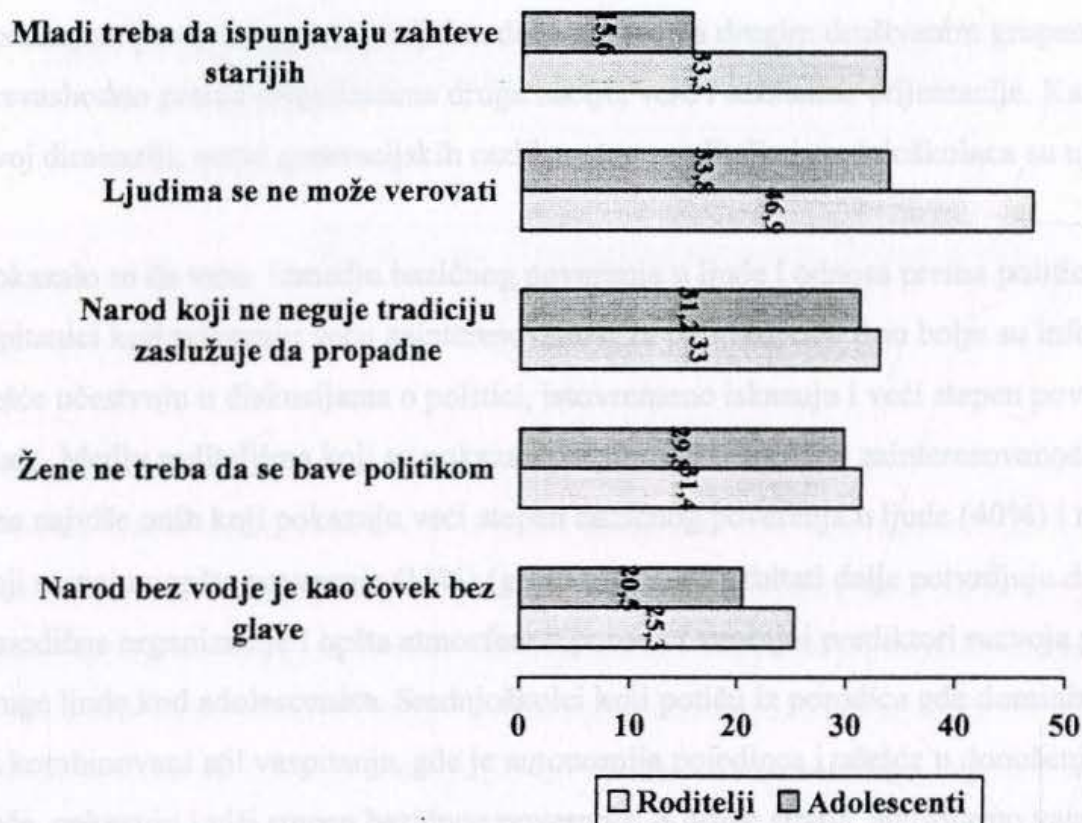
Tolerantnost prema različitim društvenim grupama je u pozitivnoj korelaciji sa školskom spremom ispitanika. Što je viši obrazovni nivo roditelja to je socijalna distanca manja. Međutim, kod srednjoškolaca je nešto drugačija situacija. Adolescenti čiji su roditelji visokoobrazovani ipak pokazuju viši stepen netolerancije od očekivanog, posebno prema nacionalnim i verskim grupama. Pokazalo se da struktura porodične organizacije utiče na odnos ispitanika prema određenoj društvenoj grupi. Tradicionalistički uređena porodica i odsustvo veće participacije adolescenata u odlučivanju, doprinose formiranju izraženije socijalne distance, posebno prema seksualno drugačije orijentisanim osobama i obolelima od SIDE i HIV pozitivnima. Među ispitanicima koji zastupaju aktivistički odnos prema politici primećen je znatan broj onih koji pokazuju veću socijalnu distancu. To govori u prilog činjenici da ne postoji značajna veza između odnosa prema politici i socijalne tolerancije.

7.1.2. Tradicionalizam versus modernizam

Kompletniju sliku o prisustvu tradicionalističke orijentacije u stavovima ispitanika pokušala sam da steknem na osnovu prihvatanja, odnosno, odbacivanja posebno dizajniranih pet tvrdnji. Upotrebom Likertove skale u rasponu od 1-5, od potpunog slaganja, preko delimičnog slaganja i neutralnosti do delimičnog neslaganja i potpunog neslaganja, dobijena

je prosečna ocena za svaku tvrdnju na osnovu sabiranja svih odgovora, posebno za grupu roditelja i grupu adolescenata (grafikon 21).

Grafikon 21. Slaganje sa tvrdnjama (prosečna ocena)

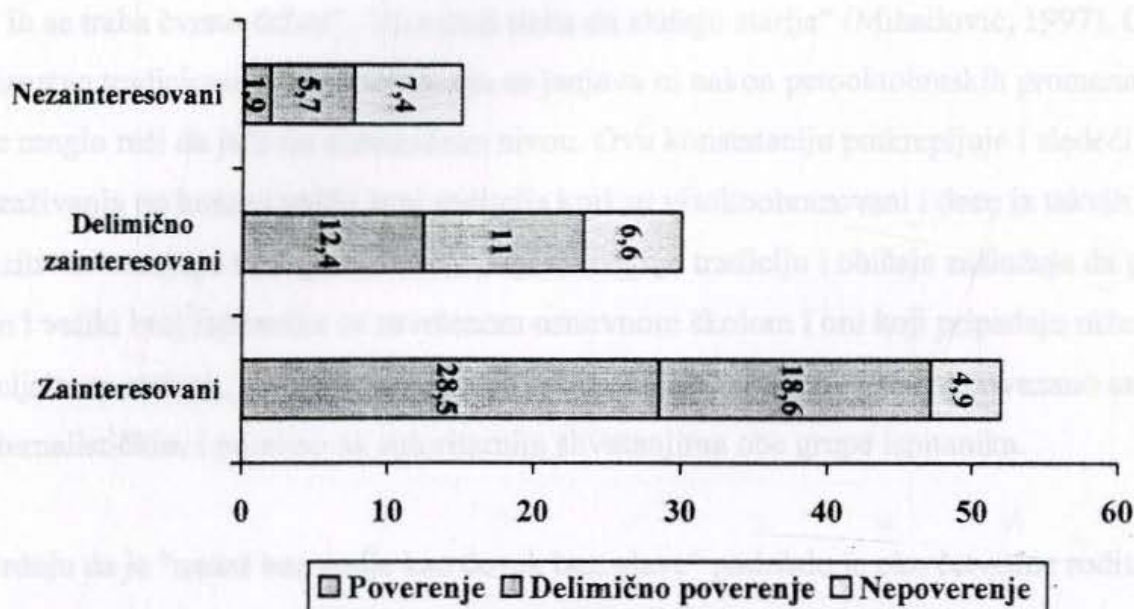
Na osnovu stepena prihvatljivosti ovih tvrdnji ne mogu se izvući konačni zaključci o prisustvu određenih vrednosnih orijentacija, jer je za to bilo neophodno upotrebiti celovitije merne instrumente. Međutim, na osnovu korelacije ovih stavova sa drugim nezavisnim i zavisnim varijablama ipak se mogu dobiti određene naznake vrednosnih preferencija, koje se uslovno mogu nazvati tradicionalistički, odnosno modernistički pogled na svet.²⁷

²⁷ Izjašnjavanje ispitanika o tvrdnji da "žene ne treba da se bave politikom" biće posebno analizirano u odeljku "Politička socijalizacija iz rodne perspektive".

Bazično poverenje u bližnje i u ljude uopšte se u literaturi navodi kao jedan od važnih faktora za uspešnu političku socijalizaciju. Smatra se da je gubitak bazičnog poverenja u ljude velika prepreka za političko angažovanje. Kod ove tvrdnje posebno je izražena razlika između adolescenata i roditelja. Skoro polovina anketiranih roditelja i oko trećine adolescenata nemaju poverenje u druge ljude. Ovako visok stepen nepoverenja je bio prisutan u gotovo svim tranzicijskim zemljama. On predstavlja dobru predispoziciju za zatvorenost, autarhičnost, ksenofobiju i sklonost ka nacionalnim, etničkim, rasnim i verskim predrasudama. Sa porastom obrazovanja kod roditelja raste i njihovo poverenje u ljude. S druge strane, sa opadanjem poverenja, raste socijalna distanca prema drugim društvenim grupama, prevashodno prema pripadnicima druge nacije, vere i seksualne orijentacije. Kada je reč o ovoj dimenziji, nema generacijskih razlika, stav roditelja i srednjoškolaca su ujednačeni.

Pokazalo se da veza između bazičnog poverenja u ljude i odnosa prema politici postoji. Ispitanici koji pokazuju veću zainteresovanost za politiku, odnosno bolje su informisani i češće učestvuju u diskusijama o politici, istovremeno iskazuju i veći stepen poverenja u druge ljude. Među roditeljima koji su pokazali potpunu ili delimičnu zainteresovanost za politiku ima najviše onih koji pokazuju veći stepen bazičnog poverenja u ljude (40%) i najmanje onih koji nemaju uopšte poverenje (11%) (grafikon 22.). Rezultati dalje potvrđuju da su tip porodične organizacije i opšta atmosfera u porodici značajni prediktori razvoja poverenja u druge ljude kod adolescenata. Srednjoškolci koji potiču iz porodica gde dominira permissivni ili kombinovani stil vaspitanja, gde je autonomija pojedinca i učešće u donošenju odluka veće, pokazuju i viši stepen bazičnog poverenja. S druge strane, autoritarno vaspitanje od strane roditelja, tradicionalna i hijerarhijska struktura porodičnih odnosa ili zatvorena porodica koju karakteriše isključivanje članova iz procesa odlučivanja, predstavljaju nepogodnu sredinu za razvoj međusobnog poverenja članova porodice i verovanja u druge ljude.

Grafikon 22. Bazično poverenje i zainteresovanost za politiku kod roditelja

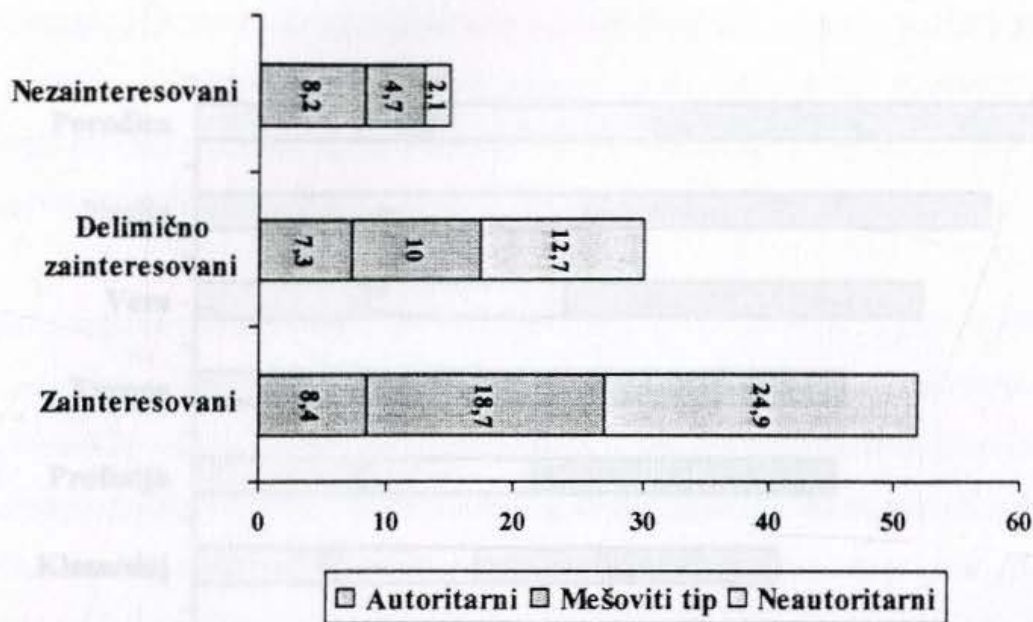
Jedan od vrednosnih obrazaca koji je posebno intenziviran u godinama krize je paternalistički odnos prema mlađoj generaciji i njihovom položaju u društvu. Paternalizam nije samo vidljiv u vaspitavanju i socijalizaciji dece, već je prisutan i široko rasprostranjen u odnosu građana prema institucijama države i društva, te se može reći da je to jedna od glavnih odlika političke kulture na ovim prostorima. Više od trećine roditelja i znatno manje adolescenata (15%) smatra "da omladina treba bezrezervno da sluša starije i da joj je potrebna stroga disciplina". Očekivano je da su ovde generacijske razlike najizraženije u poredjenju sa drugim vrednosnim varijablama. Ovakva shvatanja su više prisutna kod nižeobrazovanih roditelja i onih koji pripadaju nižim socijalnim slojevima. Odnos prema politici je u obrnutoj korelaciji sa ovim shvatanjem. Ispitanici koji iskazuju aktivan odnos prema politici izražavaju veće neslaganje sa ovom tvdnjom, ali ova veza nije toliko izražena kao kod varijable bazičnog poverenja u druge ljude. Međutim, postoji izrazito slaganje između autoritarnog vaspitnog stila i tradicionalističke porodice sa paternalističkim shvatanjima obe grupe ispitanika.

Shvatanje da treba insistirati na običajima i tradiciji sopstvene nacije prisutno je kod oko trećine ispitanika obe generacije. Interesantno je da ovde nema generacijskih razlika, odnosno da i roditelji i deca zastupaju istu vrednosnu matricu "povratak patrijarhalnoj običajnosti" koju sociolozi smatraju jednom od najznačajnijih dimenzija stila života u Srbiji devedesetih

(Milić, 2002). U brojnim sondažama javnog mnjenja dolazimo do podataka da većina ispitanika još uvek smatra "da se treba žrtvovati za porodicu", da su "običaji izuzetno važni i da ih se treba čvrsto držati", "da mladi treba da slušaju starije" (Mihailović, 1997). Ovo prisustvo tradicionalističkih shvatanja ne jenjava ni nakon petooktobraskih promena, već bi se pre moglo reći da jača na sistemskom nivou. Ovu konstataciju potkrepljuje i sledeći nalaz istraživanja po kome i veliki broj roditelja koji su visokoobrazovani i dece iz takvih porodica pozitivno ocenjuju tvrdnju da "narod koji ne neguje tradiciju i običaje zaslužuje da propadne", kao i veliki broj ispitanika sa završenom osnovnom školom i oni koji pripadaju nižem socijalnom statusu. Insistiranje na poštovanju običaja i tradicije je usko povezano sa paternalističkim i posebno sa autoritarnim shvatanjima obe grupe ispitanika.

Tvrdnju da je "narod bez vodje kao čovek bez glave" podržalo je oko četvrtine roditelja i petine adolescenata. Pojedini istraživači tvrede da poslušnost autoritetu, konformizam, kolektivna identifikacija i grupna homogenizacija i dalje predstavljaju okosnicu političke svesti dobrog dela populacije u Srbiji. Međutim, autoritarnost od početka devedesetih do danas konstantno opada, a to potvrđuju rezultati istraživanja na opštoj populaciji, po kojima je ona sa 58% opala na 31% (Mikloš Biro, *Danas*, 2002). U ovom istraživanju obe grupe ispitanika pokazuju niži stepen autoritarnosti od pomenutog proseka za Srbiju. Budući da je obrazovanje u pozitivnoj korelaciji sa autoritarnošću, pokazalo se da obrazovaniji roditelji i adolescenti iz takvih porodica iskazuju manju sklonost da prihvate pomenutu tvrdnju. Veća autoritarnost u takodje u tesnoj vezi sa nižim nivoom socijalne tolerancije, nižim stepenom poverenja u druge ljude i nižim stepenom zainteresovanosti za politiku. Oko četvrtine neautoritarnih, spram 8,4% autoritarnih ispitanika pokazuje veću zainteresovanost za politiku (grafikon 23.). Više autoritarno nastrojeni ispitanici, koji su niže obrazovani i nižeg socijalnog statusa, u manjem broju su zainteresovani za politiku, slabije su informisani, retko diskutuju o politici unutar porodice i pokazuju oskudno poznavanje političkih pojmova i sadržaja.

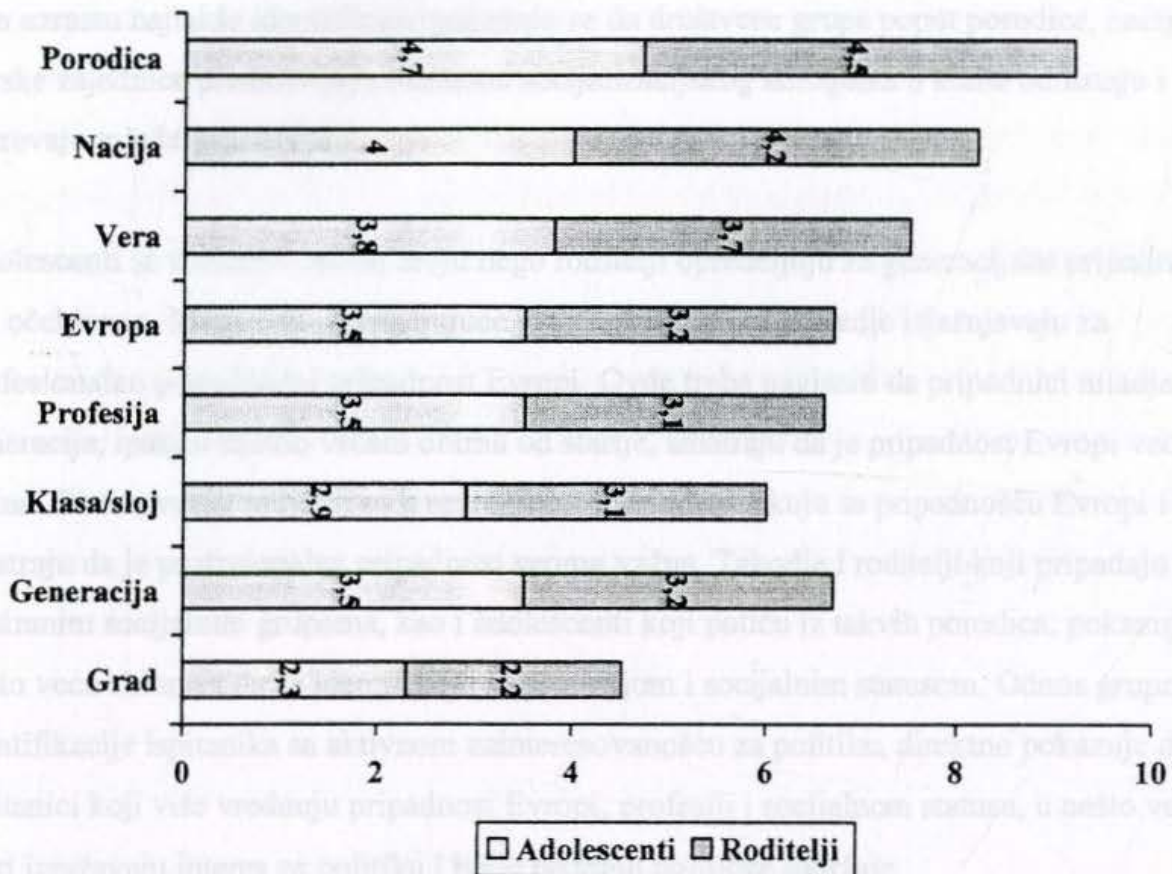
Grafikon 23. Autoritarnost i zainteresovanost za politiku kod roditelja

7.1.3. Grupna identifikacija

Grupna identifikacija obe skupine ispitanika merena je skalom Likertovog tipa, sa vrednostima od 1-5, od potpunog slaganja, preko delimičnog slaganja, delimičnog neslaganja i potpunog neslaganja. Na osnovu izračunavanja prosečne ocene za svaku grupu dobijena je određena slika zastupljenosti odgovora (grafikon 24.). Najviše pripadnika i starije i mlađe generacije je na prvo mesto stavilo pripadnost porodici (adolescenti 4.7, roditelji 4.5). Drugo i treće mesto zauzimaju pripadnost naciji (4.0/4.2) i identifikacija sa pravoslavnom verom i crkvom (3.8/3.7). Kod mlađe generacije je pripadnost Evropi (3.2/3.5), generaciji (3.5) i profesiji (3.5/3.1) veća nego kod starije. Poslednja mesta na skali pripala su klasi ili sloju kod adolescenata (2.9/3.1), generacijskoj pripadnosti kod roditelja (2.5) i lokalnom identitetu kod obe grupe ispitanika (2.3/2.2).

Grafikon 24. Grupna identifikacija adolescenata i roditelja (prosečna ocena)

Ovakva distribucija grupne identifikacije je očekivana, s obzirom na istorijske okolnosti u kojima istraživanje radjeno, i u mnogome se razlikujemo od one ustanovljene u istraživanjima osamdesetih godina. Odmah upada u oči da su mlađji ispitanici tada generacijsku pripadnost i profesiju stavljali na prvo mesto, a nacionalnu i konfesionalnu na poslednje (Mihailović, Pantić 1990). Ako podjemo od toga da modernistička vrednosna orijentacija uslovno podrazumeva grupisanje na osnovu slobodnog izbora (profesija, Evropa), dok tradicionalistička objedinjuje pripadništvo običajnim, primarnim grupama (porodica, nacija, konfesionalna pripadnost), onda se lakše može razumeti i objasniti dobijena slika socijalne identifikacije ispitanika. Naglašena pripadnost porodici, naciji i veri tokom devedesetih godina, nastala je kao posledica raspadanja sistema vrednosti, patrijarhalizacije i familijarizacije društva i povratka običajnosti kao dominantnog stila svakodnevnog života u tranziciji. U uslovima gradjanskih ratova, sankcija, bombardovanja, izbeglištva, povratak naciji, veri i porodici se

javlja kao vrednosni obrazac koji treba da pomogne pojedincima u prevazilaženju krize vlastitog identiteta. Iako sam očekivala da adolescenti znatno intenzivnije osećaju vezanost za generaciju, odnosno lokalnu pripadnost i mesto življenja, jer su to skupine sa kojima se oni u tom uzrastu najlakše identifikuju, pokazalo se da društvene grupe poput porodice, nacije i verske zajednice predstavljaju okosnicu socijalizacijskog ambijenta u kome odrastaju i sazrevaju mlade generacije.

Adolescenti se u znatno većem broju nego roditelji opredeljuju za generacijsku pripadnost, što je i očekivano. Međutim iznenadjujuće je da se srednjoškolci redje izjašnjavaju za profesionalnu pripadnost i pripadnost Evropi. Ovde treba naglasiti da pripadnici mlađe generacije, ipak, u znatno većem obimu od starije, smatraju da je pripadnost Evropi veoma važna. Obrazovaniji roditelji se u nešto većoj meri identifikuju sa pripadnošću Evropi i češće smatraju da je profesionalna pripadnost veoma važna. Takođe i roditelji koji pripadaju bolje situiranim socijalnim grupama, kao i adolescenti koji potiču iz takvih porodica, pokazuju nešto veću sklonost da se identifikuju sa profesijom i socijalnim statusom. Odnos grupne identifikacije ispitanika sa aktivnom zainteresovanošću za politiku, direktno pokazuje da oni ispitanici koji više vrednuju pripadnost Evropi, profesiji i socijalnom statusu, u nešto većoj meri izražavaju interes za politiku i bolje poznaju političke sadržaje.

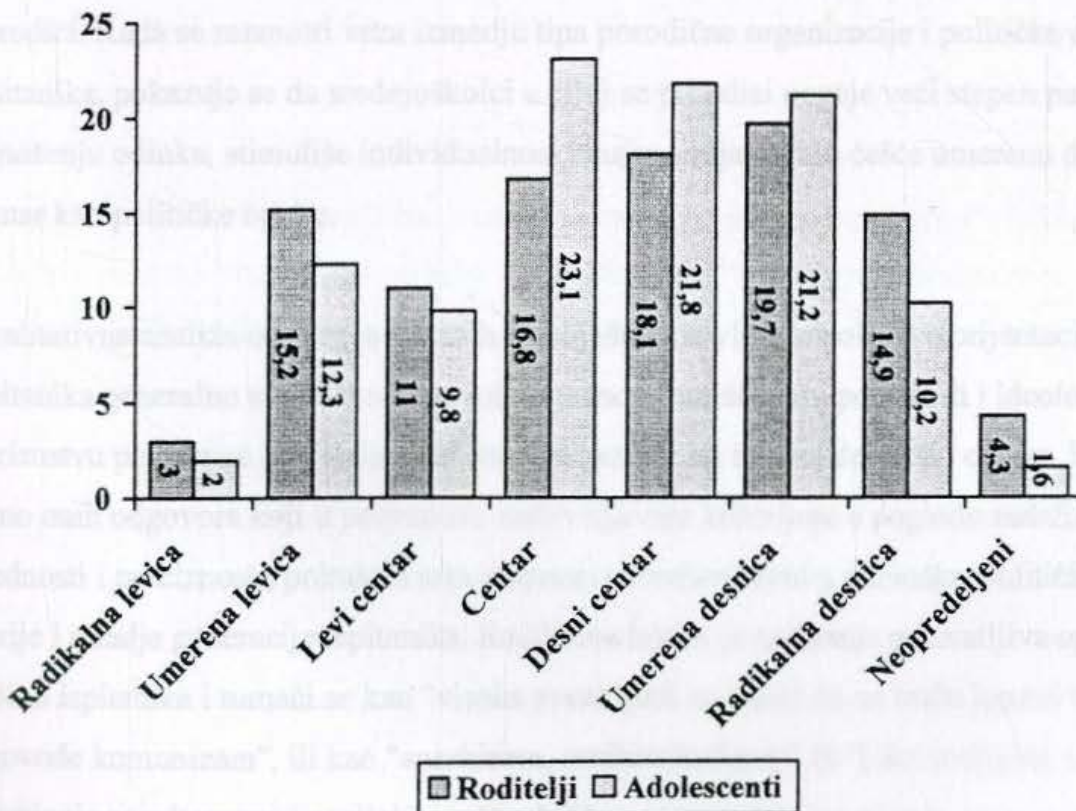
Korelacija sa drugim varijablama vrednosne orijentacije je potvrdila da je izbor nacionalne pripadnosti kao najvažnije društvene grupe, povezan sa ispoljavanjem nepoverenja u druge ljude, većom distancom prema društvenim grupama, netolerantnošću i izraženijom autoritarnošću. Pokazalo se da tip porodične organizacije i model vaspitanja takođe utiču na izbor grupne identifikacije ispitanika. Adolescenti koji potiču iz porodica koje neguju tradiciju i čvrstu hijerarhijsku strukturu, bez veće samostalnosti u odlučivanju, pokazuju viši stepen identifikacije sa nacijom, verom i porodicom. Pripadnost Evropi najviše na skali ocenjuju pripadnici porodica sa egalitarnom strukturom, većom slobodom u odlučivanju i individualnošću. Na osnovu ovih nalaza, kao i prethodnih vrednosnih preferencija ispitanika, može se zaključiti da tradicionalistički pogled na svet ima prevagu nad modernističkim shvatanjima i opredeljenjima obe generacije.

7.2. Ideološki profil ispitanika

7.2.1. Politička orijentacija

Tradicionalna podela na levicu i desnicu pružala je oduvek oskudne mogućnosti za objašnjenje političke orijentacije ispitanika. Stoga je u istraživanju korišćena proširena skala sastavljena od sedam stavki, od radikalne desnice, umerene desnice, desnog centra, preko centra, levog centra, umerene levice i radikalne levice, koja pruža detaljniji uvid u politička opredeljenja ispitanika. Od njih je dodatno traženo da ukratko obrazlože značenje političke opcije za koju su se odlučili. Preko polovine adolescenata i preko 40 % roditelja se odlučuje za centralnu opciju koja objedinjuje levi centar, centar i desni centar. Najviše ispitanika je odabralo umerenu desnicu, oko petine i adolescenata i roditelja, ali je izjašnjavanje za radikalnu desnicu bilo neočekivano prisutno kod čak 10% učenika i 15% roditelja. Svaki drugi srednjoškolac prihvata radikalnu levicu, dok se 12% odlučuje za umerenu varijantu ove opcije (grafikon 25.).

Grafikon 25. Politička orijentacija roditelja i adolescenata

Generacijske razlike su najprimetnije kada je reč o centru i umerenoj desnici, gde prednjače mlađji ispitanici, i radikalnoj desnici, gde je više roditelja, što govori o većem prisustvu simpatizera vladajućih stranaka medju starijom populacijom. Kao i kod adolescenata, veoma mali broj roditelja se izjašnjava za radikalnu levicu (3%). Samo 1,6% učenika i 4,3% roditelja nisu mogli da odrede svoju političku opciju, što je u poredjenju sa rezultatima drugih istraživanja, daleko manji broj od očekivanog. Ovde svakako treba uzeti u obzir vanredne okolnosti pod kojima je realizovan empirijski deo istraživanja, jer su podaci prikupljeni uoči septembarskih izbora i petooktobarskih promena 2000. godine. To je u značajnoj meri opredelilo odgovore ispitanika i uticalo na njihovu verodostojnost.

Medju niže obrazovanim roditeljima dominiraju orijentisani prema radikalnoj desnici, umerenoj levici i radikalnoj levici. Pripadnici nižeg socijalnog statusa se takodje češće izjašnjavaju za ove opcije. Srednje i visokoobrazovani su više orijentisani ka centralnim opcijama i umerenoj desnici. Ako analiziramo odnos roditelja i srednjoškolarca prema političkoj orijentaciji i prema zainteresovanosti za politiku, pokazuje se da oni ispitanici koji su bliži radikalno levim i desnim opcijama i umereno levim opcijama, nisu zainteresovani za politiku i slabije poznaju politike sadržaje. Medju ispitanicima koji su orijentisani prema centralnim opcijama i umerenoj desnici, znatno je više onih koji su aktivno zainteresovani za politička zbivanja, raspolažu sa više informacija i imaju razvijeniju političku komunikaciju u porodici. Kada se razmotri veza izmedju tipa porodične organizacije i političke orijentacije ispitanika, pokazuje se da srednjoškolci u čijoj se porodici neguje veći stepen participacije u donošenju odluka, stimuliše individualnost i autonomija, biraju češće umerenu desnicu i centar kao političke opcije.

Kvalitativna analiza odgovora vezanih za objašnjenje vlastite političke orijentacije obe grupe ispitanika generalno svedoči o nedovoljno jasnom tumačenju političkih i ideoloških termina i prisustvu pojmovne konfuzije oko osnovne podele na levicu, desnicu i centar. Izdvajanjem samo onih odgovora koji u potpunosti zadovoljavaju kriterijume u pogledu sadržinske vrednosti i preciznosti, pokušala sam steknem odredjeni uvid u deološko-politički profil starije i mlađje generacije ispitanika. Radikalna levica je najmanje prihvatljiva opcija za većinu ispitanika i tumači se kao "visoka svest ljudi na vlasti da ne budu lopovi već samo da sprovode komunizam", ili kao "anarhizam, antiklerikalizam" ili "jaka socijalna zaštita, visoko izdvajanje za zdravstvo i socijalnu zaštitu", "časne namere", "postizanje ravnopravnosti medju ljudima". Umerenu levicu ispitanici najčešće vezuju za socijalno-demokratsku orijentaciju i

opisuju je kao "koncept države blagostanja kao Švedska, Nemačka Kanada", "socijalna pravda, jednakost bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost", "švedska levica", "borba za jednake šanse demokratskim metodama", "najidealniji socijalni program", "bez lopovluka, pravedno, mirno, uz uvažavanje nacionalnosti i mogućnosti zaposlenja i življenja od svog rada", "rešenje socijalnog statusa građana", "u svetu je ovaj model pokazao najviše uspeha", "živela socijalna pravda". Centar, i levi i desni, ispitanici uglavnom tumače kao orijentaciju ka građanskoj i pravnoj državi i objašnjavaju ih kao "dobar ekonomski program", "zlatna sredina", "jer su nešto između", "građanska država gde svi imaju ista prava, gde nema nacionalizma", "slobodni mediji, razgovori sa svim političkim strankama", "pokazalo se da takva orijentacija daje najbolje rezultate", "izbegavanje krajnosti svake vrste u politici", "pravna država bez lopovluka", "najbolje rešenje za napredak", "centar nudi relativno skladno društvo, bez većih trzavica i kontradikcija", "građanska opcija najbolja za Srbiju", "višepartijsko društvo gde parlament ima ulogu centra moći i odlučivanja".

Umerena desnica je vezivana za rešavanje nacionalnog pitanja, uvođenje demokratije, liberalizma i za prihvatanje tradicionalnih i konzervativnih vrednosti. Ispitanici su ponudili sledeće komentare: "podelu povezujem sa nacionalnim pitanjem", "što se tiče ekonomskog programa i uredjenja društva protiv sam levo orijentisanih partija", "levih mi je stvarno dosta, a radikali su suviše radikalni za mene", "uvođenje kapitalizma", "zbog održanja nacije", "najadekvatnija je za prelazak u kapitalizam koji smatram adekvatnim društvenim uredjenjem za našu zemlju", "pruza najoptimalnija rešenja za izlazak iz krize u kojoj se nalazi naša zemlja", "treba se vratiti trajnim vrednostima", "podrazumeva parlamentarizam, zalaganje za nacionalna i istorijska prava Srba, i istovremeno poštuje i prava manjina", "slobodan prostor za kreativnost sa blagim nacionalnim opredeljenjem", "ne volim radikalne rezove", "zbog demokratije i kapitalizma", "demokratsko uredjenje sa tradicionalističkom orijentacijom", "podržava liberalizam i elitizam", "porodična tradicija", "zbog vrednosti poremećnih komunističkom vladavinom", "parlamentarna monarhija", "bez tradicije nema budućnosti", "privatna svojina osnova društva, liberalizam, individualizam", "objedinjuje nacionalnu odgovornost i demokratiju", "umerenost je važna u svemu", "blago sam konzervativan, ali sam i kosmopolita uz osvrt na tradiciju", "koliko ko radi toliko zaradjuje, ko ne radi ne treba da ima", "život u socijalizmu mi se nije svideo".

Radikalnu desnicu ispitanici opisuju na sledeći način: "jedino radikalna rešenja mogu da dovedu do poboljšanja uslova života", "volim rad, red i mir, a društvo je rulja kojoj se pušta

na volju", "pokazalo se da smo narod kome treba čvrsta ruka", "zalažem se za nacionalno pitanje", "samo tako možemo da se očuvamo kao narod, vera i država", "smatram da sve iz korena treba izmeniti", "radikalne promene u svim strukturama života", "jača nacionalna identifikacija društva". Oni koji nisu mogli da se odluče ni za jednu opciju najčešće su kao razloge navodili nepoverenje u političare i partije, konfuziju na političkoj sceni i nedefinisane ideološku podelu među partijama. Oni zaključuju: "teško je u ovoj zemlji biti politički orijentisan jer su mnogi pravci iskrivljeni", "nisam zainteresovan za političku orijentaciju već za visok standard i slobodan život", "niko mi ne uliva poverenje", "poremećeni društveni odnosi i sistem vrednosti", "ne verujem postojećim strankama, usko stranački interesi, nedoslednost, neuravnoteženost", "više sam za ideologiju koja razmišlja o opstanku naše planete", "više ne znam šta je levo, šta desno a šta centar", "nemam dovoljno iskustva da odredim tako nešto", "ni jedna orijentacija mi ne nudi krajnja rešenja za ovaj opšti kaos", "nije jasna politička i ideološka podela u zemlji, svi lažu, mnogo pričaju a ništa ne rade", "smatram da ne živimo u savremenom društvu".

7.2.2. Poverenje u institucije države i društva

Poverenje u funkcionisanje društvenih institucija je jedan od najznačajnijih indikatora legitimnosti postojećeg političkog sistema i funkcioniše kao važan faktor političke socijalizacije. Prema rezultatima istraživanja, stepen poverenja u institucije i države i društva je rapidno opadao tokom devedesetih godina. Jedine institucije koje su zadržavale visok rejting na skali legitimiteta su vojska i crkva. Mesto ostalih ustanova je variralo je u zavisnosti od političkih okolnosti. Kada se ocenjuje poverenje u institucije vrši se istovremno i valorizacija glavnih aktera na političkoj sceni. Ilustrativan primer je institucija predsednika koja je danas jaka, a tokom Miloševićeve vladavine je doživela najveći pad. Slična sudbina zadesila je i druge političke ustanove, političke partije, vladu i parlament, koje su, međutim, i danas zadržale nizak rejting. Višepartijski parlamentarni sistem je od svog uvođenja 1990. godine više predstavljao mimikriju i kvazi sistem nego što je pavilno i zakonito funkcionisao. Proces razaranja državnih i društvenih institucija u Srbiji se odvijao vrlo temeljito, tako da odlaskom Miloševića sa vlasti, nova politička garnitura biva suočena sa činjenicom da gotovo nijedna ustanova ne funkcioniše.

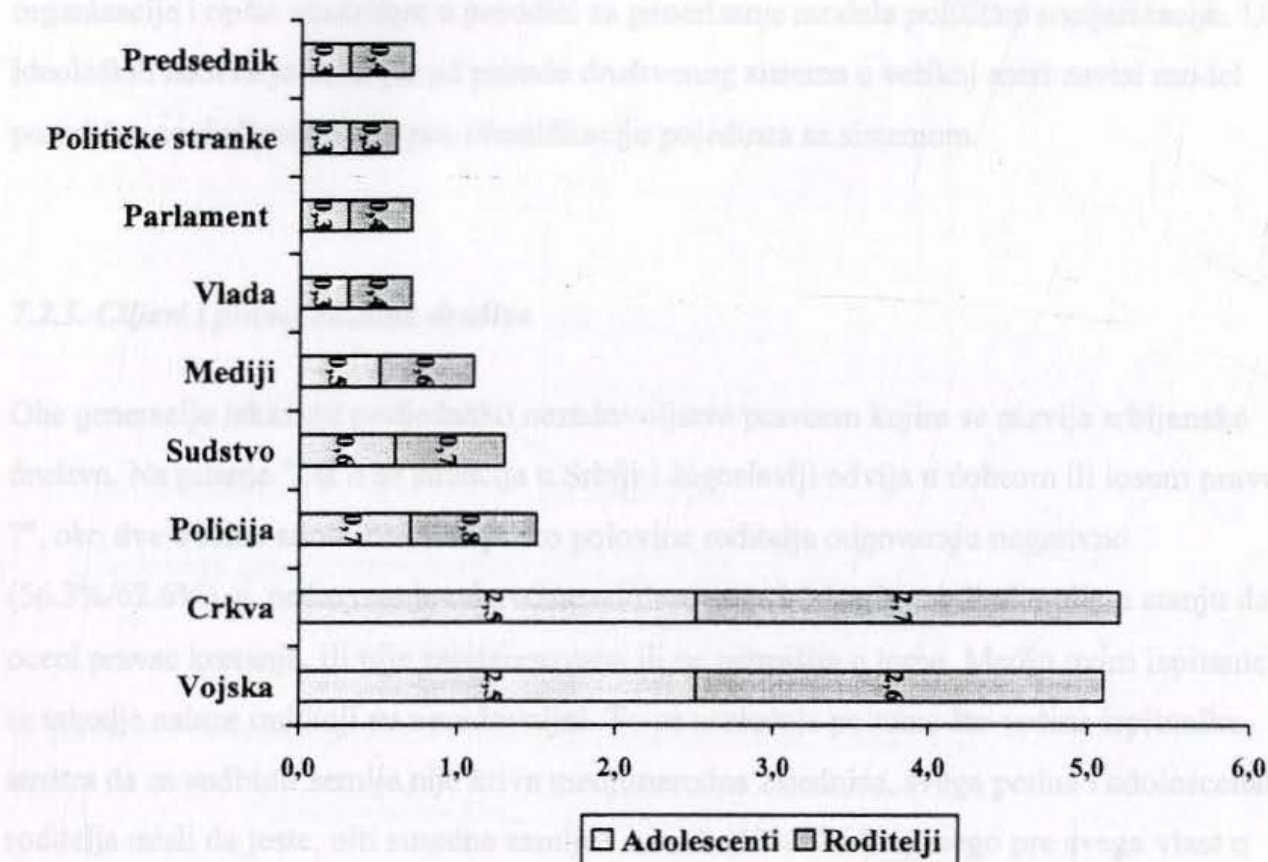
Prema rezultatima najnovijih istraživanja, institucije kojima građani najviše veruju su vojska, crkva i predsednik države, što govori o stepenu autoritarne i tradicionalne svesti još uvek vrlo prisutne kod nas (Institut društvenih nauka, 2002). Poverenje građana u novi poredak i u vladajuću garnituru političara nakon petooktobarskih promena je izuzetno nisko, i kreće se negde oko nivoa iz 1997. godine kada je legitimitet Miloševićevog režima bio na najnižem stupnju. Nepoverenje u društvene institucije kod nas ima dugu tradiciju i datira još iz perioda pre drugog svetskog rata i kasnije iz socijalističkog sistema, kada je postojala oligarhijska struktura političke vlasti, a monopolska politička partija sama donosila odluke, ne rukovodeći se principima zakonitosti već "revolucionarnom pravdom" (Goati, 1998:97). Tako se u socijalizmu i kasnije, u postsocijalističkom periodu, razvijala politička kultura koju karakteriše nepoverenje građana u političke institucije, inertno političko ponašanje i netrpeljivost prema političkim neistimišljenicima. Nepoverenje u institucije i politički sistem u celini, podstiče i gubitak poverenja u mogućnost vlastitog delovanja i organizovanja u društvu, što proizvodi neparticipativnu političku kulturu i vrlo nepovoljnu klimu za politiku socijalizaciju. Međutim, sa krizom legitimiteta političkog sistema suočile su se sve postkomunističke zemlje u tranziciji, jer su morale da pribegnu socijalnom inženjeringu i redizajniranju institucija i ustanova poretka.²⁸

Poverenje u institucije je u ovom istraživanju mereno pomoću Likertove skale od devet kategorija, gde su ispitanici davali ocene od 1-5, od potpunog nepoverenja, preko delimičnog poverenja, neutralnog stava, do delimičnog poverenja i potpunog poverenja. Računanjem srednjih vrednosti za obe grupe ispitanika dobijeni su indeksi poverenja koji su poslužili za merenje koeficijenta korelacije sa drugim varijablama - političkom orijentacijom, vrednosnim preferencijama, vezanošću za politiku, obrazovanjem, socijalnim statusom, vaspitnim stilom i strukturom porodične organizacije. Generalno posmatrano, mlađja generacija ima manje poverenja u društvene i političke institucije od starijih (grafikon 26.). Nepoverenje u većinu ustanova je toliko veliko da čak preko 90% adolescenata i roditelja ne veruje u političke stranke, vladu, parlament, predsednika, medije i sudstvo. To su institucije koje su najčešće bile uzurpirane od strane autoritarnog režima i koje su funkcionisale kao

²⁸ Slovenački nedeljnik *Mladina* sproveo je 2002. godine opsežno istraživanje raspoloženja među Slovencima između 16 i 29 godina, gde je ustanovljeno da, iako je Slovenija kao najnaprednija od svih tranzicijskih zemalja završila sa transformacijom privrede i društva i pridružila se Evropskoj Uniji, i dalje omladina nema poverenje u politički sistem u celini. Političkim strankama ne veruje 79,8% ispitanih, vodećim političarima ne veruje 74,4%, sveštenicima i crkvi ne veruje 62,3%, a onih koji nisu religiozni je čak 52,7%. Slovenačkoj vojsci ne veruje 34%, medijima ne veruje 38,4%, NATO-u ne veruje 41,6%, a Evropskoj uniji ne veruje 41,5% mladih. Konstataciju "Svi političari su isti" kao tačnu je ocenila polovina ispitanih, a sa njom se ne slaže trećina.

kvazi institucije. Najveći legitimitet uživaju vojska i crkva, jer se smatra da su kako tako odolele razaranju zahvaljujući čvrstoj strukturi i hijerarhijskoj prirodi odnosa.

Grafikon 26. Poverenje u institucije adolescenata i roditelja (srednje vrednosti)

Sa porastom obrazovanja i socijalnog statusa ispitanika opada poverenje u legitimitet institucija. Najviše poverenja u vojsku, političke partije i policiju iskazuju najniže obrazovani roditelji i oni koji pripadaju nižem socijalnom statusu. Tip porodične organizacije je u značajnoj korelaciji sa legitimnošću postojećeg sistema. Veće subjektivno učešće članova porodice u donošenju značajnih odluka, demokratičnost i individualnost, proizvode veći stepen nepoverenja u društvene i državne institucije. Dok tradicionalistički i izolacionistički model porodičnih odnosa generišu viši stepen institucionalnog poverenja. I odnos ispitanika prema politici je u obrnutoj korelaciji sa poverenjem u društveni sistem. Oni ispitanici koji imaju najviše poverenja u vojsku, crkvu, medije i sudstvo, pokazuju izuzetno nizak stepen

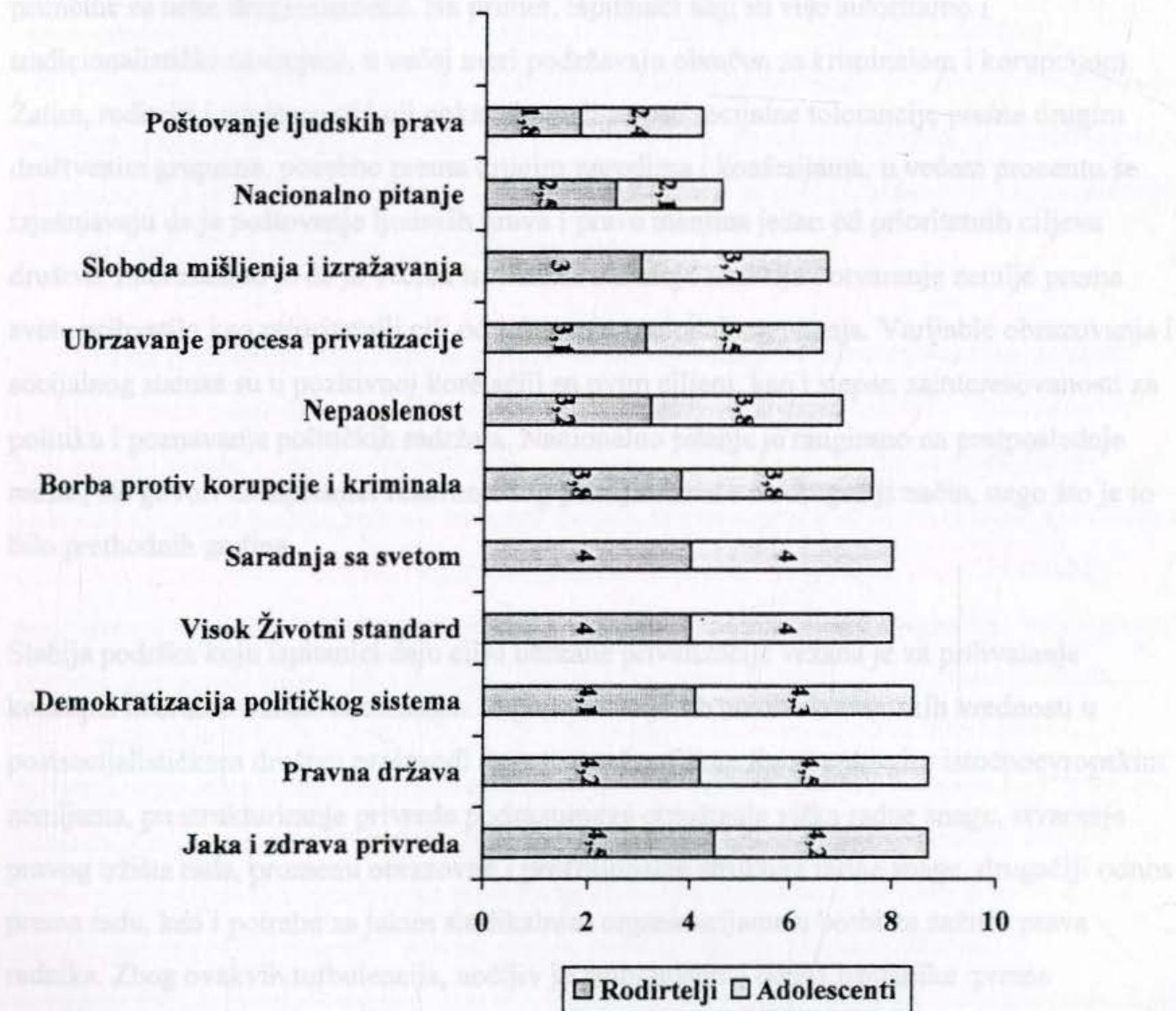
interesovanja za politiku i poznavanje političkih sadržaja. Rezultati brojnih istraživanja iz ove oblasti pokazuju da je u razvijenim demokratskim društvima situacija obrnuta. Labavija struktura odnosa i participativna kultura u porodici doprinose razvoju pozitivnog odnosa prema postojećem demokratskom političkom sistemu i proizvode veći stepen identifikacije sa institucijama društva i države (Easton, Dennis, 1989). Nalazi ovog istraživanja potvrđuju tezu da tip političkog i društvenog sistema, odnosno ideološki faktori, umanjuju značaj tipa organizacije i opšte atmosfere u porodici za generisanje modela političke socijalizacije. Uticaj ideoloških faktora je veći, jer od prirode društvenog sistema u velikoj meri zavisi model porodične socijalizacije i stepen identifikacije pojedinca sa sistemom.

7.2.3. Ciljevi i pravci razvoja društva

Obe generacije iskazuju podjednako nezadovoljstvo pravcem kojim se razvija srbijansko društvo. Na pitanje "Da li se situacija u Srbiji i Jugoslaviji odvija u dobrom ili lošem pravcu?", oko dve trećine adolescenata i preko polovine roditelja odgovaraju negativno (56.3%/62.6%), a nešto manje od trećine adolescenata i četvrtine roditelja nije u stanju da oceni pravac kretanja, ili nije zainteresovana ili ne razmišlja o tome. Među ovim ispitanicima se takodje nalaze oni koji su nezadovoljni. To se naslućuje po tome što većina ispitanika smatra da za sudbinu zemlje nije kriva međunarodna zajednica, svega petina i adolescenata i roditelja misli da jeste, niti susedne zemlje i narodi (12% /16.8%), nego pre svega vlast u Srbiji (62,8%/59%). Medjutim, poražavajuća je činjenica da svaki peti adolescent i svaki četvrti roditelj sebe smatra odgovornim za tu situaciju. Za adolescente je to prihvatljivo, jer pripadaju generaciji koja nije bila u prilici da odlučuje ni o čemu, da glasa na izborima ili da učestvuje u protestima. Medjutim, kod starije generacije se prepoznaje potpuno odsustvo odgovornosti za društvena zbivanja, odsustvo svesti o njenom udelu u kreiranju razarajuće politike i propadanju institucija društva. Zabrinjava odsustvo društvene odgovornosti kod roditelja i uticaj tog faktora na socijalizaciju mlađe generacije. Među srednje i visoko obrazovanim roditeljima je najviše onih koji se izjašnjavaju za kritiku postojeće vlasti. Ispitanici sa osnovnom školom i nižeg socijalnog statusa, češće pominju druge narode u susedstvu i posebno međunarodnu zajednicu kao glavne krivce teške situacije u kojoj se nalazimo. Takvi ispitanici su istovremeno i oni koji su nezainteresovani za politiku i politička zbivanja.

Onos prema prioritetnim ciljevima društva ispitan je kao značajan element ideološke orijentacije i jedan od glavnih indikatora demokratičnosti političkih stavova ispitanika. Od ispitanika je traženo da vrednuju jedanaest društvenih ciljeva na skali od 1-5, kao vrlo važne, srednje važne, malo važne i nimalo važne, a postojala je mogućnost i da ne odgovore. Izračunavanjem srednje vrednosti za svaku tvrdnju dobijena je rang lista prema stepenu važnosti ciljeva za ispitanike (grafikon 27.).

Grafikon 27. Glavni ciljevi društva u budućnosti (rang)

Rangiranje jake i zdrave privrede, demokratizacije političkog sistema i pravne države na prva tri mesta na skali društvenih ciljeva govori o podjednakom značaju koji ispitanici obe grupe pridaju ekonomskim, političkim i pravnim aspektima društvenog razvoja. Orijentacija prema

sva tri cilja je nešto poželjnija za mladju nego za stariju generaciju. Demokratizaciju sistema kao prioritet je više zastupljena među visoko i srednje obrazovanim roditeljima, pripadnicima viših slojeva i zaposlenima u privatnom sektoru. Ispitanici koji su aktivno zainteresovani za politiku i bolje poznaju političke sadržaje, takodje, visoko rangiraju ovaj društveni cilj.

Drugu grupu prioritenih ciljeva čini saradnja sa svetom, visok životni standard i borba protiv korupcije i organizovanog kriminala. Roditelji svih obrazovnih i socijalnih profila pokazuju istu zainteresovanost za ovakve društvene probleme. Interesantno je da su skorovo za obe grupe ispitanika isti, odnosno da uopšte nema generacijskih razlika u stavovima. Medjutim, primetne su neke druge naznake. Na primer, ispitanici koji su više autoritarno i tradicionalistički nastrojeni, u većoj meri podržavaju obračun sa kriminalom i korupcijom. Zatim, roditelji i adolescenti koji pokazuju veći stepen socijalne tolerancije prema drugim društvenim grupama, posebno prema drugim narodima i konfesijama, u većem procentu se izjašnjavaju da je poštovanje ljudskih prava i prava manjina jedan od prioritetnih ciljeva društva. Interesantno je da je većina ispitanika ukidanje sankcija i otvaranje zemlje prema svetu prihvatilo kao prioritetniji cilj od rešavanja nacionalnog pitanja. Varijable obrazovanja i socijalnog statusa su u pozitivnoj korelaciji sa ovim ciljem, kao i stepen zainteresovanosti za politiku i poznavanja političkih sadržaja. Nacionalno pitanje je rangirano na pretposlednje mesto, što govori da ispitanici rešavanje tog pitanja tumače na drugačiji način, nego što je to bilo prethodnih godina.

Slabija podrška koju ispitanici daju cilju ubrzane privatizacije vezana je za prihvatanje koncepta liberalne tržišne ekonomije. Implementacija tih novih ekonomskih vrednosti u postsocijalističkom društvu proizvodi dugotrajne konflikte. Kao i u drugim istočnoevropskim zemljama, prestrukturiranje privrede podrazumeva otpuštanje viška radne snage, stvaranje pravog tržišta rada, promenu obrazovne i profesionalne strukture radne snage, drugačiji odnos prema radu, kao i potrebu za jakim sindikalnim organizacijama u borbi za zaštitu prava radnika. Zbog ovakvih turbulencija, uočljiv je ambivalentan odnos ispitanika prema privatizaciji i shodno tome, manji stepen podrške. Pozitivniji odnos prema ovom cilju imaju više, visoko i srednje obrazovani roditelji, oni koji su višeg socijalnog statusa i stručnjaci. To su ispitanici koji bi se uslovno mogli nazvati "dobitnicima" u tranziciji. Rangiranje poštovanja ljudskih prava i slobode mišljenja i izražavanja na poslednja mesta skale prioriteta govori o odsustvu svesti o značaju ovih vrednosti za razvoj participativne političke kulture ispitanika.

8. PARTICIPATIVNA KULTURA U PORODICI

8.1. Politički aktivizam

8.1.1. Političko ponašanje i kultura u tranziciji

Političko ponašanje je usko povezano sa čitavim spektrom faktora političke socijalizacije od kojih su najvažniji i najčešće ispitivani, politička komunikacija i informisanost, poznavanje političkih pojmova i procesa, poverenje u političke institucije i politički sistem i aktivnost u društvenim organizacijama i udruženjima. U literaturi su već opisane i objašnjene različite tipologije političkog ponašanja. Ono može biti direktno ili indirektno, konvencionalno ili nekonvencionalno, formalno ili neformalno, institucionalno ili vaninstitucionalno i konzervativno, odnosno alternativno. Politička participacija kao oblik političkog ponašanja je najodgovornija za stvaranje pojedinca kao političkog bića, za razvoj političke kompetentnosti i efikasnosti, za formiranje političkog i ideološkog pogleda na svet i konačno na zaokruživanje njegovog političkog identiteta i političke kulture.

Sklonost ka političkom delovanju je velikim delom povezana sa poverenjem koje građani iskazuju prema postojećem političkom sistemu. U razvijenim demokratskim društvima oni koji najviše veruju u legitimitet postojećeg sistema, najviše su skloni da smatraju da je politička aktivnost za njih važna i da mogu svojim delovanjem da utiču na izvesne korekcije u političkim procesima. Politički neaktivni građani, koji čak i ne glasaju, iskazuju izrazito nepoverenje prema političkim institucijama, dok trećoj grupi pripadaju pojedinci koji iskazuju izvestan stepen poverenja, ali smatraju i da oni lično nemaju uticaj na društvena kretanja. Njima nedostaje političko samopouzdanje i društvena reflektivnost. Ova tipologija nije primenjiva na autoritarna, nedemokratska, represivna društva, gde je poverenje koje građani iskazuju u legitimitet sistema u obrnutoj korelaciji sa stepenom njihove političke efikasnosti i participacije. Rezultati istraživanja političkog identiteta omladine u Poljskoj potvrđuju da najniži stepen politizovanosti i najveći stepen podrške vladajućem autoritarnom sistemu pokazuju deca iz ruralnih sredina, čije su porodice nižeg obrazovnog i socijalnog statusa, dok su deca iz porodica srednje klase više politički aktivna i znatno manje podržavaju postojeći sistem (Fratczak-Rudnicka, 1991). Do sličnih rezultata došlo se i u istraživanju studentske populacije kod nas, gde je ustanovljeno da su najaktivniji članovi, organizatori i protagonisti studentkog protesta protiv režima Slobodana Miloševića 1996/97, bili mladi ljudi koji potiču

iz porodica srednje klase, gde su roditelji urbanog porekla, visokog obrazovanja, stručnjaci i intelektualci (Milić, Čičkarić, Jojić, 1997; Milić, Čičkarić, 1998).

određene društvene grupe. Čičkarić, Milić, Jojić, 1997; Milić, Čičkarić, 1998).

Prema mišljenju mnogih teoretičara participativna orijentacija u političkom ponašanju je uslovljena konceptom građanina koji varira u zavisnosti od pripadanja određenoj društvenoj klasi. Rezultati brojnih istraživanja su potvrdili da klasna pripadnost utiče na političku participaciju preko procesa socijalizacije za političko delovanje. Papripadnici određene klase imaju i određeni koncept političke socijalizacije. Dok niže klase građanina vide kao pasivnog činioca političkog sistema, više klase češće smatraju da građanin treba da se aktivno angažuje kroz političku participaciju. Norme participativnog političkog ponašanja se prenose sa roditelja na decu. Dečica iz porodica koje pripadaju srednjoj klasi su više podsticana unutar porodice da kreiraju i da iskažu sopstveno mišljenje, makar to značilo i neslaganje sa mišljenjem odraslih (Flanagan, 1998). Ovo je posebno karakteristično za razvijena, demokratska društva, gde već postoji određeni kontinuitet u aktivnom političkoj participaciji medju generacijama koje pripadaju srednjoj višoj klasi.

Budući da je politička kultura skup predstava o političkom poretku, pojedini autori naglašavaju da se primer političke kulture zajednice koja počiva na organskom jedinstvu društva i države, upravo može naći u Srbiji. Takva politička zajednica je uvek praćena jednim tipom paternalističke političke kulture koja se zasniva na ideji da je država glavni depoziter ljudskih sloboda, prava i imovine (Podunavac, 1998:30). Paternalizam uvek počiva na atomizovanoj i bespomoćnoj masi, a takva politička zajednica je uvek bojažljiva i zatvorena prema okolini, ali iskazuje sposobnost da sačuva identitet i u situacijama najtežih socijalnih i političkih kataklizmi. Medjutim, taj snažni i trajni identitet se plaća sniženim kapacitetom za socijalne i političke promene. Za razliku od političke kulture razvijenih demokratskih društava anglosaksonskog ili kontinentalnog tipa, u Srbiji nije još uvek izvršen proces racionalizacije i modernizacije političkog života. Kao i čitavo društvo i politička kultura je u tranziciji i prate je identični efekti procesa retradicionalizacije i repatrijarhalizacije.

Za vitalnost političkih i društvenih institucija od velikog značaja je postojanje zdravog i dinamičnog civilnog društva koje obuhvata razne vrste dobrovoljnih asocijacija, organizacija, klubova, sindikate, crkvene i humanitarne organizacije. Nivo društvenog kapitala jedne zemlje meri se stepenom socijalnog poverenja u društvene institucije, angažmanom u građanskom životu, povezanošću sa zajednicom, članstvom u vladinim i nevladinim

organizacijama i glasanjem na izborima. To su ključni elementi civilnog života kroz koje se ostvaruje neposredan politički interes i zadovoljavaju socijalne potrebe pojedinca ili određene društvene grupe. Civilno društvo dobrim delom počiva i na porodici, jer pomoću nje pojedinci bivaju integrisani u društvo, stiču norme i obrasce ponašanja, određene vrednosti i znanje koje se prenose sa generacije na generaciju.

Političko ponašanje u ovom segmentu istraživanja analizirano je na osnovu izjašnjavanja ispitanika o odnosu prema političkom delovanju (aktivizam), spremnosti da se politički aktiviraju i uključe u društveni život (efikasnost i kompetencija), učešću u formalnim i neformalnim oblicima političke participacije, odnosno aktivnosti u političkim organizacijama i udruženjima (participacija). Ove varijable su potom posmatrane u korelaciji sa stepenom obrazovanja, socijalnim statusom i tipom porodične organizacije, kako bi se formirala što preciznija slika o političkom ponašanju i prisustvu participativnog modela političke kulture kod obe generacije.

8.1.2. Odnos prema političkom delovanju

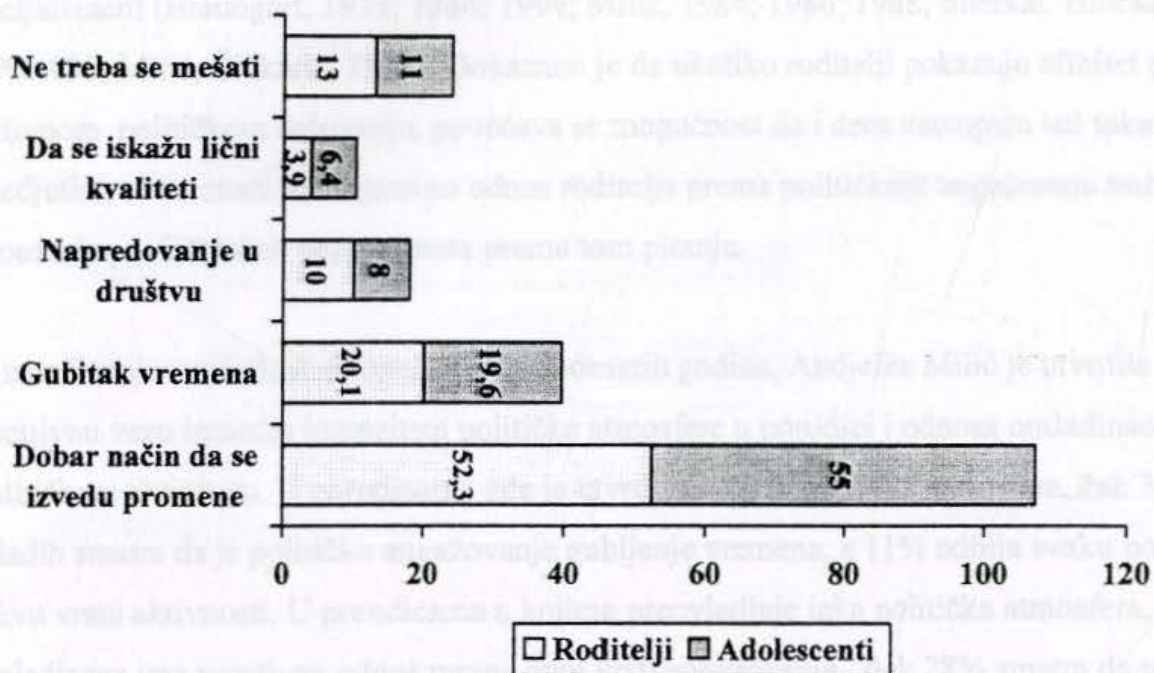
Jedan od glavnih indikatora političkog ponašanja je odnos prema bilo kojoj vrsti političkog angažmana. Motivacija za političko delovanje u prvom redu zavisi od procene sopstvene spremnosti za akciju i verovanja u mogućnost da se tom akcijom mogu ostvariti određene promene u društvenom životu. Ove kategorije, pak, počivaju na raspolaganju određenim političkim znanjem i iskustvom, odnosno specifičnim političkim vrednostima i stavovima. Drugi motivacioni faktor političkog delovanja je odnos prema vladajućem političkom sistemu, koji je najčešće obojen cinizmom, skepticizmom, negativizmom i kritičkim stavom prema politici kao delatnosti i političarima kao glavnim akterima na političkoj sceni.

Pojačan socijalni aktivizam devedesetih godina u Srbiji, posebno kod mlađe populacije, je posledica intenzivne politizacije svakodnevnog života i sazrevanja u uslovima krize i tranzicije društva. Ako uporedimo podatke iz istraživanja omladinske populacije u svetu tokom poslednjih nekoliko decenija, može se uočiti da je stav prema društvenom angažmanu varirao od visoke potrebe za aktivitetom tokom i nakon studentske pobune 1968. godine, do opadanja prosocijalne motivacije mladih sedamdesetih i osamdesetih godina, da bi početkom devedesetih ponovo došlo do svojevrsnog jačanja političkog i socijalnog aktivizma, posebno studenata i mladih,

obrazovanih pripadnika srednje klase. Za omladinsku populaciju posebno postaje interesantno učešće u neformalnim i vaninstitucionalnim oblicima političkog delovanja, a to podrazumeva angažman u novim društvenim pokretima, ekološkim, mirovnim, feminističkim, antiglobalističkim i antimonopolističkim. Sklonost ka ovakvim oblicima političkog delovanja bila je uvek prisutna i kod naše omladine, što potvrđuju i rezultati istraživanju života neformalnih grupa u Beogradu osamdesetih godina, gde se preko polovine anketiranih omladinaca izjasnilo da bi učestvovalo u demonstracijama i štrajkovima (Joksimović, Milić, Marić, Popadić, 1988). I u jednom drugom istraživanju, ustanovljeno je da bi se 70% mladih ispitanika angažovalo u akcijama koje doprinose društvenim promenama. Fokus političke akcije i ponašanja mladih kretao se od perifernih ka centralnim društvenim pitanjima, od sekundarnog ka primarnom društvenom uticaju i od institucionalne ka vaninstitucionalnoj formi aktiviteta (Mihailović, 1990).

Uticaj roditeljske političke aktivnosti na adolescente se ostvaruje direktno i indirektno. Kako je već u ovom istraživanju ustanovljen veliki uticaj roditelja na odnos prema politici i političko znanje i iskustvo, u ovom poglavlju se analizira proces putem kojeg se prenose određene participatorske norme i standardi političkog ponašanja sa starije na mladju generaciju. Preko polovine i roditelja i adolescenata su iskazali pozitivan stav prema političkom delovanju, odgovorivši da je to "dobar način da se nešto promeni u društvu" (grafikon 28.). Ovakav aktivistički potencijal je znatno viši od očekivanog, ali ga je relativno jednostavno objasniti. Empirijski deo istraživanja obavljen je u vreme velikih tenzija oko predstojećih izbora i rastuće represije Miloševićevog režma 2000 godine. U to vreme aktivistički potencijal stanovništva je bio u konstantnom usponu. Delovanje pokreta Otpor, opozicionih partija, medija i nevladinih organizacija podsticalo je motivaciju građana za društvenim angažmanom, te se moglo očekivati da će većina ispitanika biti pozitivno orijentisana prema političkom delovanju, koje se u prvom redu shvatalo kao doprinos u svrgavanju autoritarnog i destruktivnog režima Slobodana Miloševića.

Grafikon 28. Odnos prema političkom delovanju

Oko petine i adolescenata i roditelja su politički neaktivni i iskazuju izraziti pesimizam u pogledu mogućnosti da se njihovim političkim angažovanjem nešto promeni u društvu, izjašnjavajući se najčešće da je "to gubirak vremena". Svaki deseti roditelj, odnosno osmi adolescent političko delovanje posmatra isključivo kroz utilitarnu funkciju, kao način da se ostvare određene beneficije, napreduje u karijeri i u društvu. Oko 11% adolescenata i 13% roditelja pripada grupi indiferentnih, koji smatraju da se "ne treba uopšte mešati u politiku". Vrlo mali broj srednjoškolaca i roditelja shvata politički angažman kao kreativan čin i mogućnost da se "iskažu vlastite sposobnosti i lični kvaliteti". Ovo su retki ispitanici koji politiku kao delatnost tumače pozitivno i koji predstavljaju potencijalne aktiviste. Generalno posmatrano, oko trećine pripadnika obe starosne grupe je iskazalo nespремnost, a preko polovine bi aktivno uključilo u tekuća politička zbivanja.

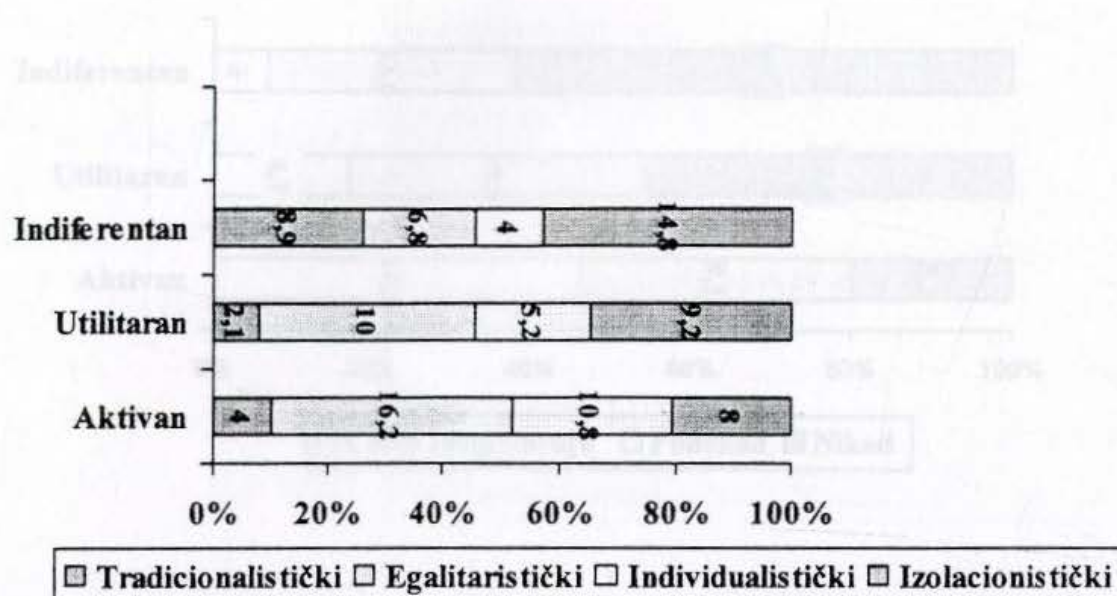
Generacijske razlike nisu posebno izražene kada je reč o odnosu prema političkom delovanju. I stariji i mlađji ispitanici u velikom broju podržavaju aktivni odnos prema političkoj participaciji. To je potvrda teze o uticaju istorijskih okolnosti i situacionih faktora na porast

aktivizma, ali je istovremeno i dokaz o izvesnom uticaju koji roditelji svojim političkim iskustvom ostvaruju na mladju generaciju. Nalazi brojnih istraživanja su potvrdili da je odnos roditelja prema društvenom i političkom angažmanu jedan od najvažnijih faktora u političkoj socijalizaciji (Braungart, 1975; 1984; 1994; Milić, 1984; 1986; 1988; Sherkat, Blocker, 1994:830; Milić, Čičkarić, 1998). Dokazano je da ukoliko roditelji pokazuju afinitet prema aktivnom političkom delovanju, povećava se mogućnost da i deca zastupaju isti takav odnos. Međutim, to ne znači da negativan odnos roditelja prema političkom angažmanu nužno prouzrokuje i isti takav odnos deteta prema tom pitanju.

U istraživanju omladinske populacije osamdesetih godina, Andjelka Milić je utvrdila pozitivnu vezu između intenziteta političke atmosfere u porodici i odnosa omladinaca prema političkom aktivitetu. U porodicama gde je utvrđena slaba politička atmosfera, čak 35% mladih smatra da je političko angažovanje gubljenje vremena, a 11% odbija svaku pomisao na takvu vrstu aktivnosti. U porodicama u kojima preovladjuje jaka politička atmosfera, čak 80% omladinaca ima pozitivan odnos prema ovoj vrsti angažovanja, dok 28% smatra da takvo angažovanje omogućava iskazivanje individualnih potreba, vrednosti i sposobnosti. (Milić, 1988:84). I u istraživanju studentske populacije u protestu 1996/97. godine, potvrđeno je da je kontinuitet političkog delovanja u porodici jedan od najznačajnijih faktora za generisanje prosocijalne motivacije kod studenata. Više od trećine roditelja aktivnih učesnika studentskog protesta su učestvovali studentskoj pobuni 1968. godine. Takođe, veliki broj roditelja studenata aktivista su redovno učestvovali u građanskim protestima tokom devedesetih. Čak više od polovine protagonista i organizatora protesta je odgovorilo da njihovi roditelji potpuno i aktivno podržavaju studentski protest, što potvrđuje da protest nije nastao kao izraz generacijskog konflikta i antagonizma između roditelja i dece, već je bio manifestacija radjanja nove političke paradigme (Milić, Čičkarić, 1998:191).

Rezultati pokazuju da je intenzitet političke atmosfere u porodici usko povezan sa socio-ekonomskim obeležjima roditelja. Srednjoškolci čiji roditelji imaju visoko ili više obrazovanje, koji pripadaju višim slojevima i stručnjaci su i intelektualci, češće prihvataju aktivistički odnos prema političkom delovanju i obrnuto, adolescenti čiji su roditelji niže obrazovani, pripadaju radničkim zanimanjima i nižim slojevima, najčešće smatraju da se "ne treba mešati u politiku" i "da je to gubitak vremena".

Grafikon 29. Tip porodične organizacije i odnos adolescenata prema političkom delovanju

2.1.3. Politička efikasnost i kompetencija

Pokazalo se, takodje, da tip porodične organizacije i opšta atmosfera u porodici značajno utiču na aktivistički odnos prema političkom delovanju (grafikon 29.). Srednjoškolci koji žive u porodicama u kojima vlada veća jednakost, sa jače izraženom autonomijom pojedinca i većim učešćem u odlučivanju, pokazuju pozitivniji odnos prema političkom delovanju (10%-16%). S druge strane, ispitanici iz tradcionalističkih porodica, gde se retko učestvuje u donošenju odluka i gde je autonomija pojedinca ograničena, redje prihvataju aktivnu političku participaciju (4%-8%).

Zainteresovanost za politiku i intenzivna politička komunikacija unutar porodice su faktori od velikog značaja za odnos prema političkom aktivizmu. Čak 27% adolescenata koji su se izjasnili da su potpuno indiferentni prema političkom angažmanu, nikad sa roditeljima ne razgovara o politici. Među onima koji često razgovaraju, najviše je onih srednjoškolaca koji zastupaju aktivistički stav, smatrajući da je politički angažman dobar način da se izvedu promene u društvu (12%) (grafikon 30.). Ovakvi nalazi još jednom potvrđuju polaznu hipotezu da od intenziteta političke atmosfere u porodici direktno zavisi odnos prema političkoj participaciji i da je politički aktivizam adolescenata usko povezan sa roditeljskim iskustvom.

Grafikon 30. Politička komunikacija u porodici i odnos prema političkom delovanju

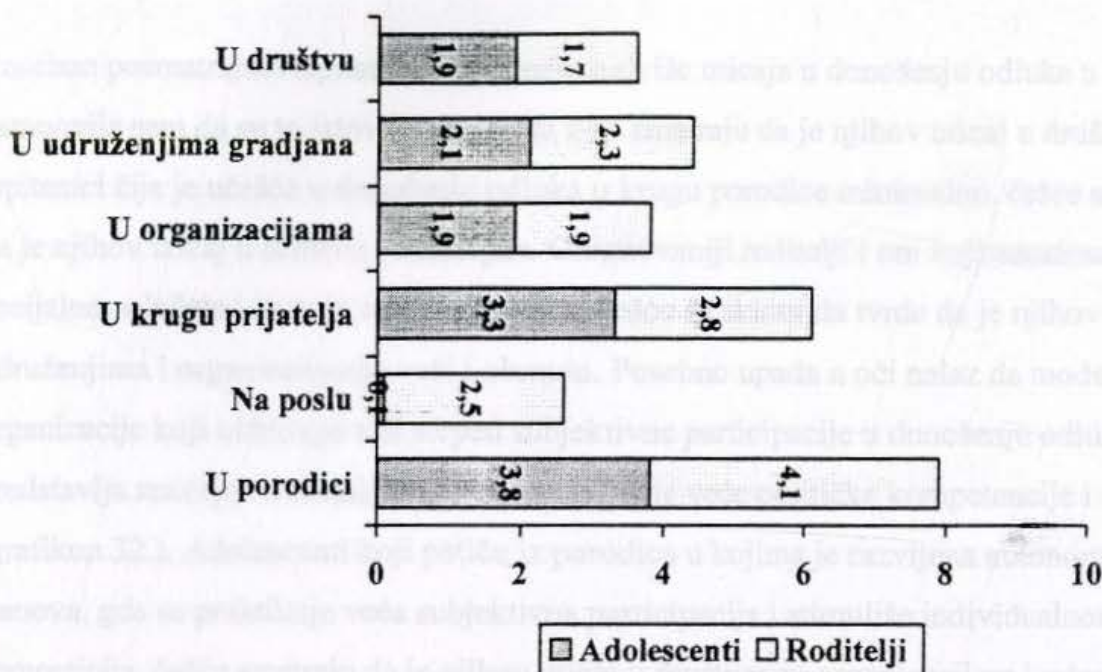

8.1.3. Politička efikasnost i kompetencija

U pozadini odnosa prema socijalnom i političkom angažmanu nalazi se pitanje procene mogućnosti vlastitog uticaja na donošenje značajnih odluka, kako u porodici, tako i u široj okolini i društvu. Participacija u donošenju značajnih odluka u porodici je jedan od ključnih faktora za razvoj socijalne odgovornosti i svesti o neophodnosti aktivističkog političkog ponašanja (Almond, Verba, 1989). Uticaj na donošenje značajnih odluka u porodici podstiče socijalnu odgovornost, poverenje u institucije društva i sistem kao celinu, te predstavlja predispoziciju za potencijalni politički angažman. Samopozdanje i vera u vlastitu moć da se utiče na društvena zbivanja predstavlja bazičnu pretpostavku političke efikasnosti i političke kompetencije, najvažnijih indikatora participativne političke kulture.

Na pitanje "Da li možete da utiče na donošenje važnih odluka u sredini u kojoj živite?", ispitanici su se izjašnjavali u modalitetima na skali od 1-5, odlučivši se za kategorije nimalo, malo, srednje, mnogo i ne mogu da procenim. Sumarno posmatrano, većina ispitanika je odgovorila da najviše uticaja ima u svojoj porodici (adolescenti 3,8, a roditelji 4,1), a tek onda u krugu prijatelja (3,3/2,8), na poslu (2,5), u udruženjima i organizacijama (1,9) i uopšte u društvu (1,9/1,7). Po njihovom mišljenju, uticaj na donošenje značajnih odluka u društvu je minimalan (grafikon 31.).

Grafikon 31. Uticaj u donošenju značajnih odluka

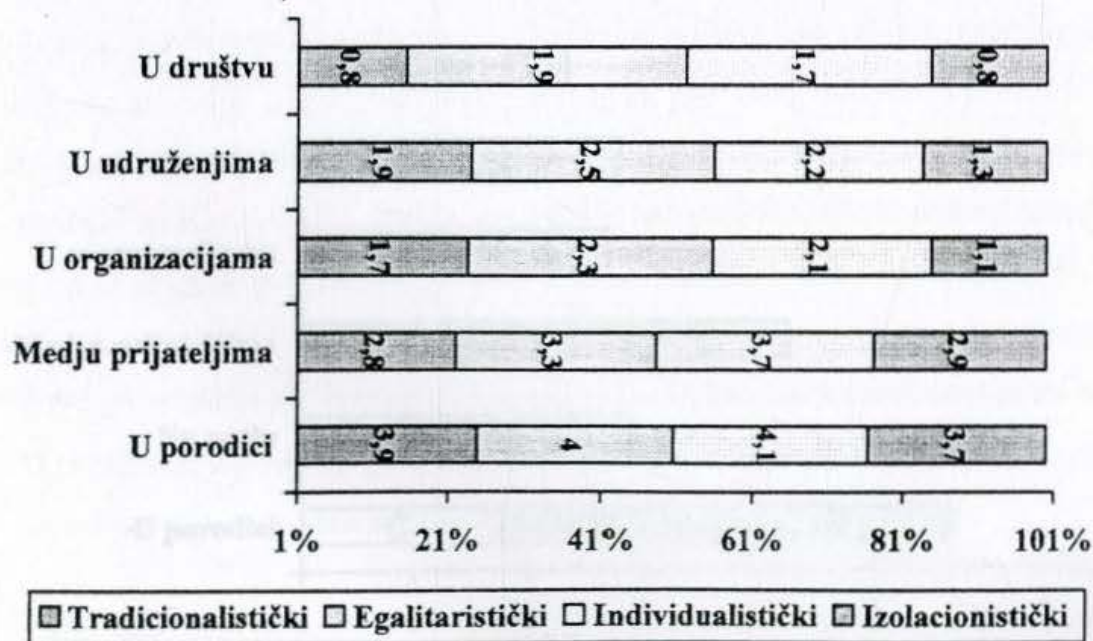
Dobijene srednje vrenosti pokazuju da generacijske razlike nisu previše izražene. Može se ipak primetiti, što je bilo i očekivano, da roditelji češće smatraju da je njihov uticaj u porodici veći, dok adolescenti misle da su uticajniji među svojim prijateljima i vršnjacima. Kada je reč o uticaju koji ostvaruju u društvenim asocijacijama i organizacijama i društvu kao celini, ocene za obe grupe ispitanika su niske i identične. Istovetnost u izjašnjavanju starije i mlađe generacije potvrđuje da je generalno nivo političke kompetencije i političke efikasnosti nizak i navodi nas na ishitren zaključak da veća participacija u porodici nije nužno preduslov za veću političku kompetentnost i efikasnost.

Medjutim treba imati u vidu jednu vrlo važnu činjenicu. Politička efikasnost i kompetencija dobrim delom zavise i od identifikacije ispitanika sa vladajućim političkim sistemom. Kao što se vidi na osnovu dobijenih rezultata, identifikacija ispitanika sa postojećim autoritarnim Miloševićevim režimom i vladajućim političkim sistemom je u vreme istraživanja 2000. godine bila minimalna, odnosno na najnižem nivou od početka njegovog osnivanja. U privatnom životu, unutar porodice i među prijateljima ispitanici ostvaruju visok stepen participacije i veliki uticaj u odlučivanju, ali u javnom životu nivo učešća i uticaja opada. To

nedvosmisleno potvrđuje da od stepena identifikacije sa političkim sistemom u velikoj meri zavisi i stav ispitanika o sopstvenom uticaju na donošenje značajnih odluka u društvu.

Posebno posmatrajući ispitanike koji imaju najviše uticaja u donošenju odluka u porodici, ustanovila sam da su to istovremeno i oni koji smatraju da je njihov uticaj u društvu veći. Oni ispitanici čije je učešće u donošenju odluka u krugu porodice minimalno, češće se izjašnjavaju da je njihov uticaj u društvu beznačajan. Obrazovaniji roditelji i oni koji zauzimaju više socijalne položaje i deca iz takvih porodica, češće su skloni da tvrde da je njihov uticaj u udruženjima i organizacijama veći i obrnuto. Posebno upada u oči nalaz da model porodične organizacije koji uključuje viši stepen subjektivne participacije u donošenju odluka predstavlja značajan mehanizam za uspostavljanje veće političke kompetencije i efikasnosti (grafikon 32.). Adolescenti koji potiču iz porodica u kojima je razvijena autonomija njenih članova, gde se praktikuje veća subjektivna participacija i stimuliše individualnost i kompeticija, češće smatraju da je njihov uticaj u društvenim organizacijama i udruženjima veći (2,1-2,5). Oni koji potiču iz porodica sa tradicionalnom, hijerarhijski uređenom strukturom, autoritarnim obrescima uređenja odnosa, pokazuju nezainteresovanost za participaciju, kako u porodici, tako i u organizacijama i institucijama društva (1,1-1,9).

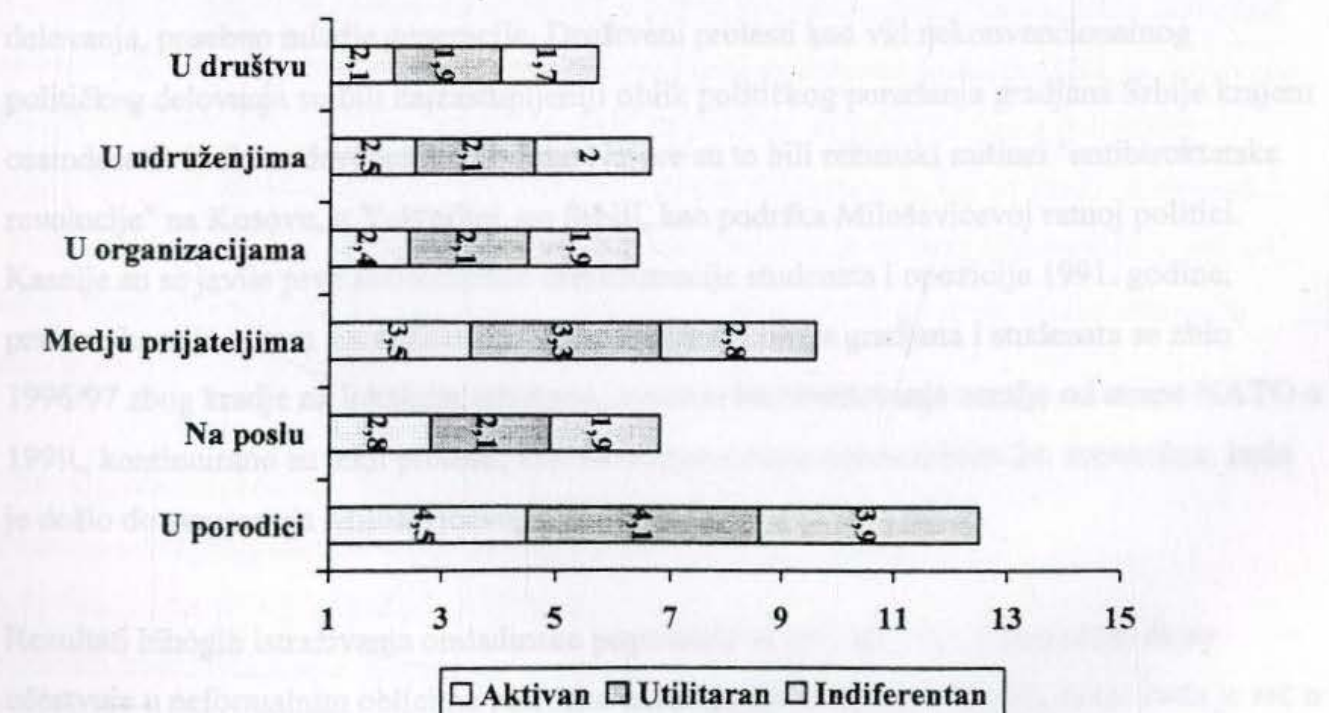
Grafikon 32. Tip porodične organizacije i uticaj adolescenata u donošenju odluka

Sa porastom vezanosti za politiku raste i politička efikasnost ispitanika. Posmatranjem onih ispitanika koji su zainteresovani za politiku, bolje informisani i bolje poznaju političke sadržaje, ustanovila sam da oni češće smatraju da mogu da utiču na donošenje odluka u društvu. Ispitanici koji nezainteresovani za politiku, najčešće smatraju da je njihov uticaj na društvena zbivanja minimalan. I među adolescentima koji u krugu porodice češće diskutuju sa roditeljima o političkim temama, ima više onih koji smatraju da je njihova moć u donošenju odluka, kako u porodici, tako među prijateljima, u društvenim roganizacijama, asocijacijama značajna.

Skлонost ka socijalnom aktivizmu je usko povezana sa shvatanjem da pojedinac ima veću moć da odlučuje u društvu. Iz interakcije ova dva faktora proističe veća politička kompetencija i efikasnost. Roditelji koji ocenjuju politički angažman kao značajan za sprovođenje društvenih promena, smatraju da imaju i više mogućnosti da utiču na donošenje značajnih odluka kako u udruženjima (2,5), tako i u političkim organizacijama (2,4), i šire u društvu (2,1). Sdruge strane, roditelji koji smatraju da je politički aktivizam nesvrshodan ili ga ne prihvataju iz nekih drugih razloga, smatraju takodje da su njihov uticaj u društvu, odnosno politička kompetentnost i efikasnost na niskom nivou (grafikon 33.).

Grafikon 33. Odnos prema poličkoj delatnosti i uticaj na donošenje odluka

Na osnovu analize vrednosnog i ideološkog profila ispitanika i uticaja koji ostvaruju u društvu, ustanovila sam da i ovi faktori igraju značajnu ulogu u formiranju političke efikasnosti i kompetencije. Ispitanici koji pokazuju veću toleranciju prema drugim društvenim grupama i imaju veće poverenje u druge ljude, iskazuju viši stepen uticaja u društvenim organizacijama i udruženjima. S druge strane, više autoritarno i tradicionalno orijentisani pojedinci najčešće smatraju da je njihov uticaj na donošenje odluka u društvu minimalan. Ispitanici koji su više orijentisani ka demokratizaciji političkog života, uspostavljanju tržišne privrede, ukidanju sankcija i integraciji Srbije u Evropu, češće su skloni da tvrde da je politički angažman značajan za sprovođenje društvenih promena i da je njihova moć odlučivanja u organizacijama, udruženjima i društvu kao celini veća. Iz ovoga se može zaključiti da mogućnost za ispoljavanje višeg stepena političke efikasnosti i kompetencije počiva i na prisustvu specifičnih vrednosnih preferencija kod ispitanika (otvorenost, tolerantnost, poverenje u druge ljude) i određenih političkih i ideoloških stavova (liberalizam, tržišna privreda, demokratizacija političkog života, integracija u EU).

8.2. Politička participacija

8.2.1. Protestno ponašanje

Neformalna politika, koja između ostalog uključuje i društvene proteste i pokrete u lokalnoj sredini, ali poslednjih decenija sve više i na globalnom nivou, najčešći je vid političkog delovanja, posebno mlađe generacije. Društveni protesti kao vid nekonvencionalnog političkog delovanja su bili najzastupljeniji oblik političkog ponašanja građana Srbije krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina. Najpre su to bili režimski mitinzi "antibirokratske revolucije" na Kosovu, u Vojvodini, po Srbiji, kao podrška Miloševićevoj ratnoj politici. Kasnije su se javile prve antirežimske demonstracije studenata i opozicije 1991. godine, praćene kasnije nizom sporadičnih protesta. Najveći protest građana i studenata se zbio 1996/97 zbog krađe na lokalnim izborima, a nakon bombardovanja zemlje od strane NATO-a 1999., kontinuirano su tekli protesti, sve do demonstracija nakon izbora 24. septembra, kada je došlo do svrgavanja Miloševićevog režima 5. oktobra 2000. godine.

Rezultati mnogih istraživanja omladinske populacije su potvrdili da je spremnost da se učestvuje u neformalnim oblicima političke participacije neuporedivo veća, nego kada je reč o

konvencionalnoj politici, glasanju na izborima, članstvu u partijama i profesionalnim političkim delatnostima (Mihailović, 1988; 1990; 1994). Neformalni socijalni aktivizam mladih je posebno bio naglašen u tranzicijskim društvima gde je bila neophodna mobilizacija što većeg broja građana u akcijama za svrgavanje socijalističkih režima. Rezultati istraživanja studentske populacije kod nas u protestima 1991/92. godine pokazuju izrazito visok stepen zainteresovanosti ove kategorije mladih za politička zbivanja, ali i izrazito nisku spremnost za angažovanje u političkim strankama i oficijelnoj politici (Stojanović, 1995; Kuzmanović, Popadić, 1992; Djordjević, Dukić, 1992). Studenti su tada ispoljili veću sklonost ka vaninstitucionalnim oblicima političkog delovanja i alternativnim oblicima organizovanja, koristeći različite vidove protestnih akcija: štrajkove, demonstracije, marševe, istupanja u medijima, publikovanje pamfleta i informatora, organizovanje javnih tribina i okruglih stolova, potpisivanje peticija, pozivanje na građansku neposlušnost. To je bio svojevrsni začetak organizovanog i konitnuiranog otpora režimu i pokušaj stvaranja nove participativne političke kulture na ovim prostorima.

Angažman u neformalnoj i nekonvencionalnoj politici oduvek je bio atraktivniji od oficijelne politike, članstva u partijama, obavljanja političkih funkcija i glasanja na izborima. Ovo se posebno odnosi na mladju generaciju koja u svim sredinama pokazuje sklonost ka tim aktivnostima, dok u *mainstream* politici gotovo i ne učestvuje. Angažman na lokalnom nivou, u dobrovoljnim organizacijama i društvenim pokretima, oduvek je bio privlačniji za mladje visokoobrazovane pripadnike srednje klase (Craig, Bennett, 1997). Međutim, u svim tranzicijskim društvima, nakon entuzijazma u prvim godinama, politička protestna aktivnost mladih naglo opada. I kod nas se nakon petooktobarskih promena mladi povlače sa društvene i političke scene. Sve su manje zainteresovani za politiku, za participaciju u političkim organizacijama ili neformalnim i vaninstitucionalnim delatnostima, što ne znači da ne prate aktuelana zbivanja. Taj svojevrsni politički cinizam rezultat je velikog nepoverenja u još uvek krhke institucije demokratskog društva i velikog nezadovoljstva još uvek niskim životnim standardom većine građana.

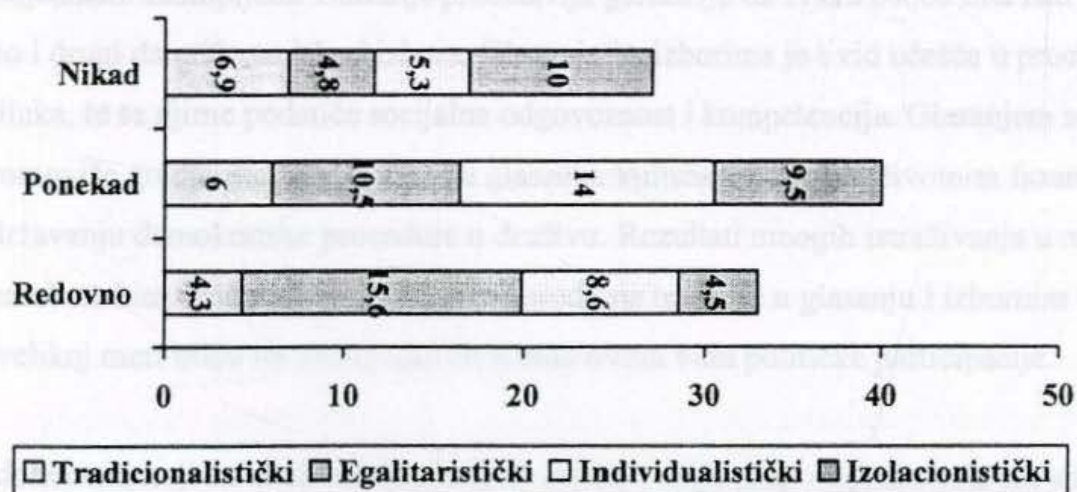
Ako pogledamo protestnu istoriju roditelja u ovom istraživanju, odmah upada u oči da je izuzetno veliki broj učestvovao u protestima tokom devedesetih godina. Oko trećine je redovno, preko 40% je ponekad participiralo, a oko četvrtine nije nikad uzelo učešća u ovakvim manifestacijama. Korelacija sa drugim varijablama otkriva značajne detalje. Protestno orijentisani roditelji su uglavnom oni koji su srednje i visoko i više obrazovani i

uglavnom se izjašnjavaju da pripadaju višim društvenim slojevima. Roditelji koji u svojim porodicama razvijaju participativnu kulturu i demokratske odnose, gde članovi porodice podjednako učestvuju u donošenju značajnih odluka, gde se forsira individualizam i kompeticija (individualistički i egalitaristički tip porodične organizacije), najčešće se izjašnjavaju da redovno participiraju u društvenim protestima (15,6%) (grafikon 34.).

Roditelji koji često učestvuju u protestima su uglavnom bolje obavješteni pojedinci koji bolje poznaju političke pojmove i sadržaje, češće diskutuju o političkim temama sa ukućanima, te među onima koji redovno učestvuju u protestima 17% ima razvijenu političku komunikaciju u porodici, dok 5% nikad ne razgovara o političkim temama. Ovi roditelji su takodje u većem procentu skloni da tvrde da je njihova politička delatnost korisna za sprovođenje društvenih promena, te se može tvrditi da ih karakteriše viši stepen političke efikasnosti i kompetencije. Njihov vrednosni profil obeležavaju veća otvorenost i tolerancija prema drugim društvenim grupama i veće bazično poverenje u druge ljude.

3.3.2. Glasanje na izborima

Grafikon 34. Struktura porodične organizacije i učešće roditelja u protestima

Većina i roditelja i adolescenata podržava proteste srednjoškolaca i aktivnosti organizacije Otpor (53%/61%). Čak oko četvrtine anketiranih srednjoškolaca se izjasnilo da učestvuje u aktivnostima Otpora (distribuirajući propagandni materijal i "vrbuje" nove članove). Petina roditelja ne podržava proteste, ali ne bi branili detetu da učestvuje. Svega 9% roditelja ne dozvoljava deci da participiraju u ovakvim vrstama manifestacija. Većina i roditelja i adolescenata (57%/55%) podržava i štrajk prosvetnih radnika koji je u to vreme bio aktuelan u osnovnim i srednjim školama. Na osnovu ovih rezultata se može zaključiti da je protestna kultura kod obe generacije izrazito prisutna, ali da za protestnu kulturu adolescenata nije od presudnog značaja odnos roditelja prema ovom vidu političkog delovanja. Naglašeno protestno ponašanje je pre svega posledica delovanja istorijskih i političkih okolnosti i faktora epohe na političku socijalizaciju pojedinca, te se protesti devedesetih s pravom tumače kao značajni agensi političke socijalizacije i mlađe i starije generacije.

8.2.2. Glasanje na izborima

Izlazak i glasanje na izborima je još jedan od načina da se izmeri politička zainteresovanost i povezanost sa politikom. Mladi tradicionalno u svim političkim sistemima nisu posebno zainteresovani za glasanje na izborima. Međutim, njihov glas je uvek vrlo značajan, jer se njihovi politički interesi u velikoj meri razlikuju od interesa starijih i treba da budu podjednako zastupljeni. Glasanje predstavlja garanciju da svaka osoba ima istu mogućnost kao i drugi da utiče na ishod izbora. Glasanje na izborima je i vid učešća u procesu donošenja odluka, te se njime podstiče socijalna odgovornost i kompetencija. Glasanjem se, takođe, promovira građanska svest i razvija glasačka kultura u kasnijim životnim fazama, što pomaže održavanju demokratske procedure u društvu. Rezultati mnogih istraživanja u razvijenim, demokratskim društvima pokazuju da porodične tradicije u glasanju i izbornim orijentacijama u velikoj meri utiču na odnos mladih prema ovom vidu političke participacije.

Adolescenti koji su obuhvaćeni uzorkom predstavljaju grupu mladih koja tek stiže pravo da prvi put izadje na izbore i glasa za nekog političkog kandidata. Kod nas su do sada srednjoškolci, koji prvi put glasaju, uglavnom u vrlo malom broju izlazili na izbore. Na izborima 1996. godine svega 23% mladih je iskoristilo svoje glasačko pravo. Međutim, adolescenti u ovom istraživanju su se u preko 70% slučajeva izjasnili da će glasati, što je izrazito veliki broj, i to ne samo u odnosu na raniji period, već i u poredjenju sa drugim

tranzicijskim i razvijenim društvima. Oko 7% je apstinencata, dok je njih 23% neodlučno. Ovde treba opet uzeti u obzir uticaj situacionih faktora na okolnosti u kojima je realizovano istraživanje. To je bio period uoči petooktobarskih promena kada je bila izrazito povišena socijalna aktivnost ispitanika i kada se vodila velika kampanja od strane opozicionih partija, nevladinih organizacija i medija za što veću izlaznost građana za izbore, jer se jedino na taj način moglo postići da Miloševićev protivkandidat za predsednika pobedi u prvom krugu.

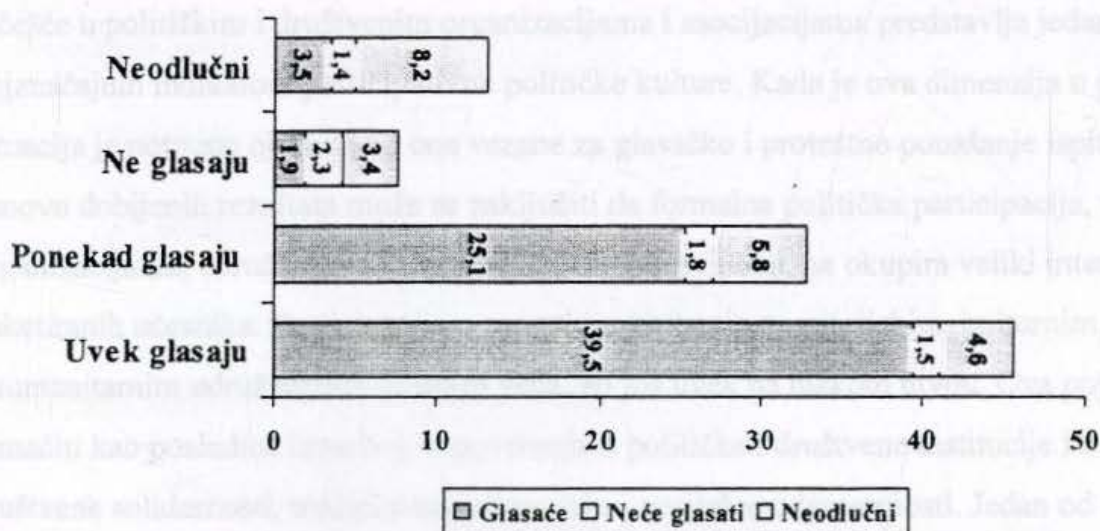
Odnos roditelja prema glasanju je takodje vrlo pozitivan. Oko dve trećine je planiralo da glasa, dok je 13% apstinencata i oko petine neodlučnih. Medjutim, broj apstinencata je veći nego kod srednjoškolaca. U odgovorima na pitanje "Zašto se odlučuju da glasaju?", oko trećine i roditelja i adolescenata smatra da je njihov glas značajan i da je to efikasno sredstvo u borbi za promene. To su optimistički nastrojeni ispitanici. Njima se zatim pridružuju realisti i pragmatično nastrojeni, oko trećine, koji smatraju da je to njihova građanska dužnost i da "ako se ne glasa ne može se ni kritikovati vlast". Svaki jedanaesti roditelj i osmi adolescent zapaža da je glasanje na izborima i njihovo građansko pravo. To su politički najobrazovaniji ispitanici koji zastupaju i najaktivniji odnos prema političkom delovanju. Iako je tradicionalno shvatanje procedure glasanja kao građanske dužnosti dominantno medju ispitanicima, faktor koji ih je najviše mobilisao da ovog puta glasaju je bila svest o neophodnosti promena u društvu.

Oni koji su se izjasnili da neće glasati na izborima su pesimisti i po pitanju ishoda izbora i po pitanju vlastitog učešća u promena u društvu. Najčešće su navodili da se "glasanjem ništa neće promeniti" (35% roditelja i 29% adolescenata) ili da "im nijedna stranka ne odgovara" (23% roditelji i 26% adolescenti). Zatim su odgovarali da nisu imali dovoljno informacija, da "ne primećuju razlike medju kandidatima", a bilo je i onih koji su rekli da "iz protesta neće glasati jer ne vole politiku". Korelacija sa drugim varijablama potvrdila je da su apstinenci najčešće roditelji sa nižim obrazovanjem i socijalnim statusom. Uglavnom su to ispitanici nezainteresovani za politiku, nedovoljno informisani, koji retko razgovaraju o političkim temama u krugu porodice. Najčešće su politički i ideološki neopredeljeni, skeptični su prema promenama u društvu i zastupaju izrazito negativan odnos prema politici.

Ako pogledamo istoriju glasanja roditelja, na prethodnim izborima je uvek (45%) ili ponekad (32%) glasala većina. Medjutim, tek nešto više onih koji nikad ne glasaju i onih koji su neodlučni planiraju da izadju na sledeće izbore. Pokazalo se da su važni predikatori glasačkog

ponašanja srednjoškolaca, obrazovanje i socijalni status roditelja, zainteresovanost za politiku, znanje, kompetentnost i efikasnost. Adolescenti čiji su roditelji bolje obrazovani pokazuju veće interesovanje da izadju na izbore. Takodje i oni u čijim porodicama je razvijenija politička atmosfera, odnosno komunikacija i informisanost o politici. Pokazuje se odnos roditelja prema glasanju u značajnoj meri definiše glasačku kulturu dece. Srednjoškolci čiji roditelji uvek glasaju, u velikom broju odlučuju da glasaju na izborima 2000. godine (40%) (grafikon 35.). Među adolescentima koji su se izjasnili da neće glasati, najviše je onih čiji roditelji nikada ne glasaju, ne učestvuju u protestima i zastupaju indiferentan odnos prema politici. Protestna kultura je još jedan od faktora koji je u pozitivnoj korelaciji sa biračkim ponašanjem. Roditelji koji su bili redovni učesnici protesta tokom devedesetih, izrazili su veći interes da učestvuju na predstojećim izborima (33,7%). S druge strane, oni roditelji koji su povremeno, ili nikad nisu učestvovali u protestima, češće se izjašnjavaju da neće glasati na sledećim izborima (11%).

Grafikon 35. Glasanje na izborima roditelja i adolescenata

Još jedan faktor koji značajno opredeljuje glasačko ponašanje je tip porodične organizacije i opšta atmosfera u porodici. Porodice koje karakteriše veća lična autonomija njenih članova i subjektivna participacija u odlučivanju, predstavlja pogodno tle za razvoj glasačke kulture kao oblika političke participacije kod ispitanika. Među srednjoškolcima koji glasaju prednjače oni koji potiču iz egalitaristički (22,6%) i individualistički strukturisanih porodica (20%). Adolescenti koji se odlučuju da neće glasati, najčešće potiču iz porodica sa tradicionalnom strukturom i izolacionističkim tipom organizacije.

Navedeni podaci nedvosmisleno sugerišu da još jednom ustvrdimo da se transfer participativne kulture sa starije na mlađu generaciju, odnosno sa roditelja na decu, odvija dvojako. Direktno, kroz prenos obrazaca protestnog i glasačkog ponašanja i indirektno, kroz opštu i političku atmosferu u porodici. Struktura porodičnih odnosa sa većom participacijom, autonomijom i demokratičnijim ponašanjem članova, i intenzivnija politička komunikacija, aktivistički odnos prema politici i viši stepen političke kompetencije i efikasnosti kod roditelja, generišu intenzivan razvoj participativne političke kulture kod potomstva.

8.2.3. Političko organizovanje

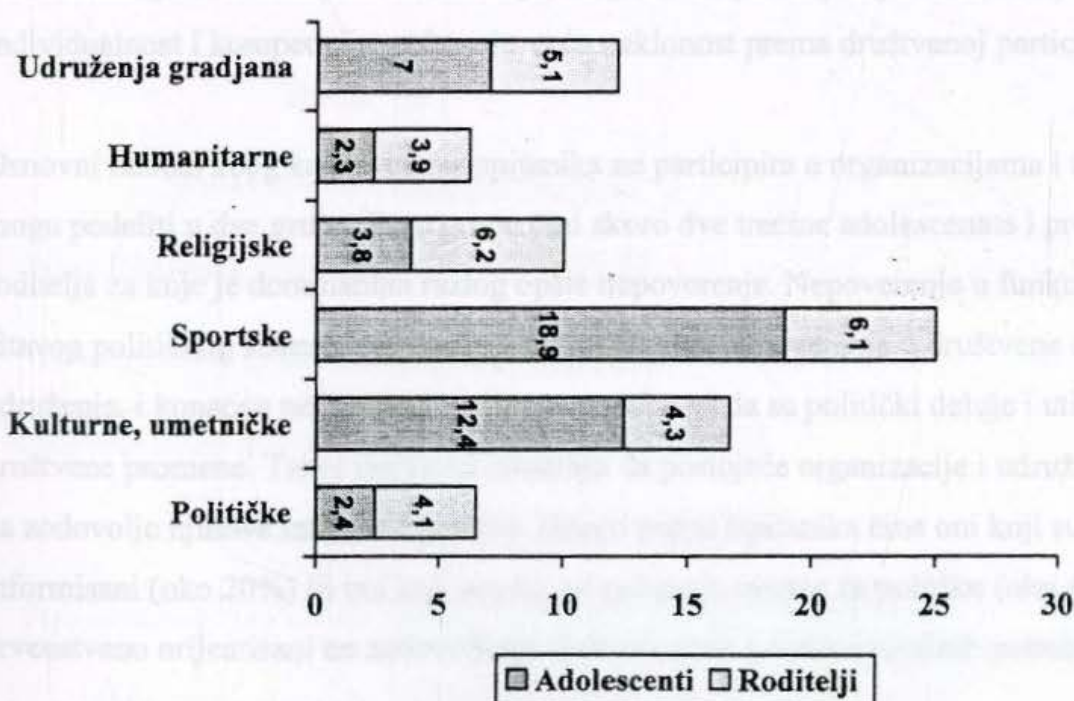
Učešće u političkim i društvenim organizacijama i asocijacijama predstavlja jedan od najznačajnijih indikatora participativne političke kulture. Kada je ova dimenzija u pitanju, situacija je potpuno obrnuta od one vezane za glasačko i protestno ponašanje ispitanika. Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da formalna politička participacija, u političkim organizacijama, udruženjima i sindikalnim organizacijama, ne okupira veliki interes anketiranih učesnika. Participacija u sportskim klubovima, religijskim, kulturnim, umetničkim i humanitarnim udruženjima, je nešto veća, ali još uvek na niskom nivou. Ova pojava se može tumačiti kao posledica izrazitog nepoverenja u političke i društvene institucije i odsustva društvene solidarnosti, tradicije organizovanja i socijalne odgovornosti. Jedan od uzroka je svakako i paternalistički odnos prema državi i društvu, ali i izrazito merkantilistička orijentacija, što je karakteristično za sva tranzicijska društva. Sa naglim porastom potrošačkog mentaliteta raste i potreba za što većim prihodima, tako da ekonomska aktivnost postaje glavni

motiv delovanja, potiskujući socijalne i političke aktivnosti. Ovo se posebno odnosi na mladju populaciju.²⁹

Svega 6% roditelja se izjasnilo da je u članstvu neke od političkih stranaka, dok oko 5% obavlja neku funkciju unutar partijske organizacije. Njih 7% je obavljalo neku funkciju u prošlosti, ali danas to više ne čini. Ovi ispitanici uglavnom imaju srednje i visoko obrazovanje, najčešće su rukovodioci ili stručnjaci i pripadaju najčešće srednjem društvenom sloju.

Pokazuju veći interes za politiku i dobro poznavanje političke situacije. Oni češće od ostalih ispitanika smatraju da političko delovanje predstavlja dobar i koristan način da se izvedu društvene promene i u najvećem broju se izjašnjavaju da uvek glasaju i da će glasati na predstojećim izborima. Niska participacija u političkim organizacijama je karakteristična za obe generacije ispitanika. Oko tri četvrtine i roditelja i adolescenata je izjavilo da nije zainteresovano za takve vrste društvenih aktivnosti (grafikon 36.).

Grafikon 36. Učešće u društvenim organizacijama i udruženjima

²⁹ Prema rezultatima komparativnog istraživanja učešća mladih u politici i u zapadnoj i u istočnoj Evropi, trenutno je indeks participacije najniži u zemljama jugoistočne Evrope, gde čak 93% mladih ne učestvuje ni u kakvim oblicima političkog organizovanja (Hearpfer, Wallace, Spannring, 2002).

Kada je reč o sportskim i kulturnim aktivnostima situacija je drugačija. Najviše adolescenata je navelo sportske (19%), a zatim kulturne, umetničke i zabavne aktivnosti (12%). Kod roditelja su religijske (6%) i sportske aktivnosti (6%) najprisutnije. Humanitarnim radom se bavi izuzetno mali broj ispitanika (2,3% / 4%), što je i očekivano, jer to nije delatnost koja ima tradiciju u civilnom angažmanu kod nas. Učešće u različitim udruženjima građana je nešto prisutnije i kod starije i kod mlađe generacije, te je 7% adolescenata i 5% roditelja uključeno u rad takvih asocijacija.

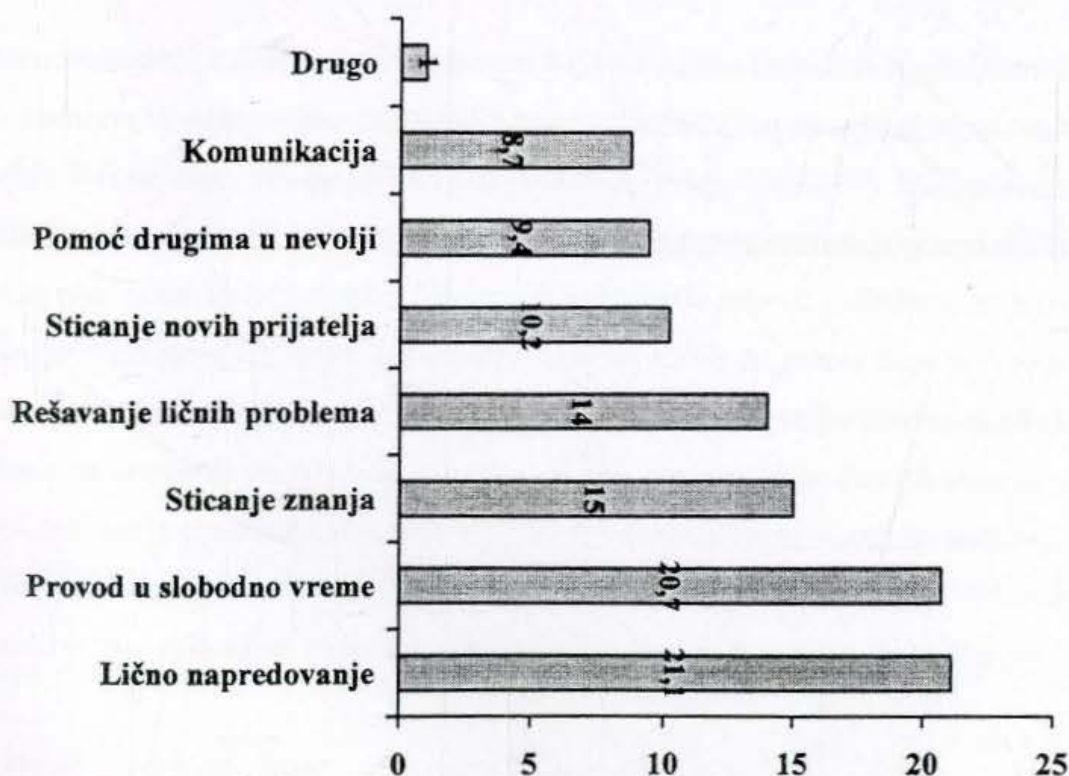
Odustvo većeg interesovanja za učešće u društvenim organizacijama i udruženjima kod ispitanika govori o nedostatku tradicije u negovanju ove vrste civilnog angažmana u našem društvu. Ovakvi rezultati bi nas mogli navesti na zaključak da je ova vrsta političkog ponašanja nedovoljno razvijen u samoj porodici. Međutim, pažljivijim uvidom u odnos roditelja i adolescenata prema organizovanju, može se zaključiti da roditelji koji raspolažu tradicijom učestvovanja u društvenim organizacijama i udruženjima, uspevaju da to nasleđe prenesu na potomstvo. Adolescenti koji potiču iz porodica gde su roditelji u većem obimu uključeni u rad društvenih organizacija i asocijacija, takodje pokazuju interes za takvom vrstom udruživanja. Takodje i srednjoškolci čiji su roditelji višeg obrazovanja i u čijim porodicama je više razvijena autonomija, subjektivna participacija u donošenju odluka i individualnost i kompeticija, pokazuju veću naklonost prema društvenoj participaciji.

Osnovni razlozi zbog kojih većina ispitanika ne participira u organizacijama i udruženjima se mogu podeliti u dve grupe. Prvu grupu čini skoro dve trećine adolescenata i preko polovine roditelja za koje je dominantan razlog opšte nepoverenje. Nepoverenje u funkcionisanje čitavog političkog sistema, nepoverenje u institucije, nepoverenje u društvene organizacije i udruženja, i konačno nepoverenje u ličnu sposobnost da se politički deluje i utiče na društvene promene. Takvi ispitanici smatraju da postojeće organizacije i udruženja ne mogu da zadovolje njihove interese i potrebe. Drugu grupu ispitanika čine oni koji su nedovoljno informisani (oko 20%) ili oni koji uopšte ne pokazuju interes za politiku (oko 40%), koji su prvenstveno orijentisani na zadovoljenje individualnih i egzistencijalnih potreba porodice.

Pažljivijom analizom rezultata može se zaključiti da ispitanici koji zastupaju aktivistički odnos prema političkom delovanju, učestvuju redovno u protestima, redovno glasaju i smatrasu da mogu da utiču na promene u društvu, ipak ne ispoljavaju i tako visok stepen participacije u društvenim organizacijama i udruženjima. Međutim, treba imati u vidu da

formalna politička participacija kroz insistucije, koja povlači velike obaveze i resurse, uvek privlači mali broj interesenata. Nedostatak tradicije organizovanja na lokalnom nivou radi zaštite zajedničkih interesa, takodje je kočnica razvoja participativne kulture kod nas. Ove nalaze potvrđuju odgovori roditelja i adolescenata zbirno, na pitanje: "Kakva su očekivanja od učešća u društvenim organizacijama i udruženjima?". Pokazuje se da su najveći razlozi za socijalno organizovanje ispitanika pre svega lične i psihološke prirode. To su želja da se lično izraze, da napreduju, da steknu nova saznanja i da reše neke svoje lične probleme. Socijalno-psihološku dimenziju koja uključuje mogućnost komunikacije i mogućnost da steknu novi prijatelji navodi od 8.7% do 10% ispitanika. Čisto socijalni razlozi ili razlozi altruističke prirode nisu primarni, što govori o nedostatku socijalne odgovornosti. I sama priroda društvenih organizacija i asocijacija za koje su se najčešće odlučivali (sportske i kulturne), navodi na isti zaključak, da se ne udružuju da bi delovali u cilju rešavanja važnih društvenih pitanja. Tek svaki deveti roditelj i adolescent smatra da je svrha organizovanja da se nekom pomogne ili reši neki značajni društveni problem (grafikon 37.).

Grafikon 37. Očekivanja od učešća u društvenim organizacijama i udruženjima

Za naše društvo karakterističan je visok stepen atomizacije odnosa, kako u porodici, tako i van nje. Zatvaranje u usko porodično okruženje, familijarizacija i razvijanje socijalnih mreža radi rešavanja egzistencijalnih problema, rezultirali su marginalizacijom političkih potreba pojedinca. U Srbiji kao izrazito familijarističkom društvu, koje nije sklono spontanoj socijabilnosti i dobrovoljnom udruživanju i gde je stepen nepoverenja ljudi prema drugima i prema društvenim institucijama izrazito veliki, još uvek ne postoji adekvatan socijalni kapital koji bi omogućio razvoj participativne političke kulture. Takvo stanje korene ima u kulturi koju odlikuje preterana zavisnost od države, redukcija preduzetničke energije, izostanak sklonosti ka kompromisu i saradnji. To su faktori koji koče razvoj aktivnog političkog ponašanja koje su u sociološkoj teoriji naziva društvenom reflektivnošću.

9. POLITIČKI IDENTITET IZ RODNE PERSPEKTIVE

9.1. Žene između tradicije i transformacije

9.1.1. Rodna socijalizacija i politika

Problemu proučavanja političke socijalizacije iz rodne perspektive posvećeno je izuzetno malo pažnje u teorijskom i praktičnom fundusu društvenih nauka. Gotovo svi teorijski pravci koji razmatraju odnos politike i pojedinca su androcentrični, dok iskustvo žena u političkoj socijalizaciji predstavlja istraživačku marginaliju. Vladajući rodni poredak u savremenim društvima, u kome je žena u podređenom položaju spram muškarca, reflektuje se i na stanje u sociološkoj teoriji i praksi. Dragocen i redak primer u istoriji sociologije predstavlja studija Morisa Diveržea iz 1955. godine, koja obuhvaća prvo komparativno i sistematsko istraživanje političkog ponašanja žena. Uglavnom su stavovi žena ispitivani *ad hoc* ili kao sastavni deo istraživanja glasačkog ponašanja opšte populacije. U literaturi je racionalno političko ponašanje definisano prema modelu muškaraca. Ukoliko stavovi, ponašanje i preferencije žena ne odgovaraju ovim standardima, onda se žene automatski proglašavaju apolitičnim ili politički naivnim individuama.

Stereotipan *image* žena u nauci se koristi da bi se legitimizovala dominacija muškaraca. Najčešće *mainstream* ili *malestream* istraživanja ženu oslikavaju kao manje zainteresovanu za politiku, slabije informisanu, manje politički sofisticiranu (Price, 1989:133). Međutim, rodne razlike u političkoj participaciji, koje reflektuju razlike u odgovoru institucija prema muškarcima i ženama, nikad nisu posebno razmatrane. Uglavnom se ignoriše priroda političkog okruženja koje je neprijateljski raspoloženo prema ženama, stavljajući im do znanja da je to "muški svet". Ekspanzija feminističke teorije osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka je presudno uticala na sve češće razmatranje ženskog pitanja u akademskim disciplinama, a posebno je značajno što je podstaknula razvoj interdisciplinarnog pristupa u proučavanju pretpostavki o političkim kapacitetima žena. Povezivanje političkih nauka, sociologije i feminističke teorije postao je proveren ključ za svako serioznije proučavanje političke socijalizacije žena.

Rezultati empirijskih istraživanja potvrđuju da porodica ima veći uticaj u procesu rodne

socijalizacije nego drugi agensi (Jones, Wallace, 1992:21;70;93). Medjutim, pored porodice, svakako treba uzeti u razmatranje i uticaj škole i medija, posebno predstava o muško-ženskim odnosima u udžbenicima i u TV programima, koji u velikoj meri utiču na oblikovanje polnih i rodni uloga. Seksualne i polne predrasude i ponašanje bazirano na njima, generišu se tipom rodne socijalizacije prvenstveno u porodici, i to pre svega socijalnim, a ne primarno biološkim i gentskim faktorima. Neformalni odnosi u porodici stvaraju kontekst u kome se oblikuje odnos adolescenata prema rodnim ulogama. U ovom istraživanju sam pošla od opšte hipoteze da se ekonomska i politička emancipacija žene najpre odvija u porodici, a potom i šire u društvu. Shodno tome, ona počiva prvenstveno na specifičnom modelu porodične socijalizacije kao ključnom mehanizmu za definisanje rodnog identiteta.

U procesu socijalizacije kreiraju se rodni kodovi uz pomoć kojih se uspostavljaju kategorije maskuliniteta i feminiteta, određuju granice i odnosi među njima. Dominantni i podređeni kodovi reflektuju i generišu borbu između "ženskosti" i "muškosti" na ideološkoj ravni. Razlike u iskustvima muškaraca i žena na simboličkom planu obuhvataju drugačije obrasce i modele značenja, stereotipa, metafora i diskursa. Dok devojke znatno češće ispoljavaju brigu za druge i podstiču stvaranje i razvijanje međuljudskih veza, dečaci su preokupirani individualnim pravima i apstraktnim principima pravednosti (Bois-Reymond, 1993). U svojim međusobnim odnosima, devojke nastoje da izbegnu hijerarhiju, konflikte i agresiju, insistirajući na dinamici interakcije i grupnoj harmoniji (Gilligan, 1982). U ovim rodnim razlikama suštinski su perpetuirane ideološke razlike sadržane u binarnim dihotomijama kao što su javno/privatno, hijerarhijsko/jednako, kompetitivno/kooperativno, pojedinačno/zajedničko.³⁰

U savremenim patrijarhalnim društvima devojke se dalje vaspitavaju da se u svom razvoju orijentišu na personalne, porodične probleme i privatni život i da se klone participacije u javnim poslovima i vršenja određenih političkih i rukovodećih funkcija. Kako su kategorije femininiteta i maskuliniteta društveno konstruisane, deca se već u porodici socijalizuju da obavljaju takve uloge. Mlade žene se uče da prihvataju kontradiktorne i konzervativne androcentrične simboličke

³⁰ Prema rezultatima novijih istraživanja među evropskom mladom populacijom, većina podržava polnu i rodnu jednakost, ali oko polovine i dalje gaji rodne predrasude, posebno u Mediteranskim zemljama, Belgiji i Austriji (*Study on the State of Young People and Youth Policy in Europe*, IARD, 2001).

predstave, pri čemu se maskulinitet vezuje za dominaciju i agresiju, a femininitet za potčinjenost. Pojedini autori smatraju da se može govoriti i o pojavi "hegemonijskog maskuliniteta" koji je utemeljen u fizičkom i ekonomskom nasilju savremenog patrijarhalnog društva (Connell, 2002:60). Oni opravdano tvrde da postoji tesna sprega i slaganje između "hegemonijskog maskuliniteta" i "naglašenog femininiteta". Međutim, treba napomenuti da se danas položaj žene polako menja i da mlade žene ipak egzistiraju u novom habitusu rodnih odnosa unutar kojih su manje od muškaraca vezane za tradicionalne rodne uloge (Bourdieu, 1984).

Rodne razlike u političkoj socijalizaciji počivaju na tradicionalnim patrijarhalnim kulturnim obrascima i rasprostranjenim predrasudama i stereotipima po kojima se politika i javni život smatraju oblastima rezervisanim za muškarce, a kuća, deca, porodični i privatni život "neprikosnovenim carstvom" žena. Porodica ima veći i značajniji udeo u širenju takvih stereotipa od drugih agensa koji deluju u procesu socijalizacije. Jedan broj feministički orijentisanih teoretičarki smatra da same žene putem socijalizacije i vaspitanja dece održavaju postojeći tradicionalni sistem vrednosti i patrijarhalni poredak. Na primer, činjenica što se podizanjem dece isključivo bave žene predstavlja psihološku osnovu muške dominacije (Chodorow, 1978). Odnos između sfere javne politike i privatnog sveta je dinamičan i menjao se tokom istorije (Pejtmn, 2001). Političku moć koju su pojedine žene u istoriji imale proizilazila je iz njihovog položaja u porodici i familiji. I u moderno doba žene su isključene iz institucija koje se bave javnim poslovima. Zadatak muškarca je da štiti privatizovanu sveru žena od spoljašnjeg sveta. Muškarci su postali medijatori između privatnog i javnog, između porodice i politike. Za žene se, i pored izvojevanog prava glasa i nekih drugih postignuća u oblasti pravosudja, ništa nije suštinski promenilo. Ideologija o pravima žena je ostala ista, kao što je i institucija porodice koja daje legitimitet takvoj ideologiji nepromenjena. Porodica i dalje predstavlja prvu kočnicu ženinom ulasku u javnu arenu. Druga kočnica je savremena država koja podstiče zavisnost žena od muškarca. Kroz socijalne programe, žena unutar porodice deluje kao agens države, pridržavajući se uputstava kako treba da podiže decu, brine o suprugu i vodi domaćinstvo. Sve dok status žena i njihove obaveze koje proističu iz podele rada u porodici ostaju isti, žensko pitanje će biti uvek politički relevantno.

U svim istočnoevropskim tranzicijskim društvima, te i u Srbiji devedesetih, ustanovljen je

svojevrsni "povratak porodici" i reprivatizacija i "re-patrijarhalizacija predstava o ulogama polova u društvu i porodici" (Milić, 2002:13). Tradicionalna porodična reprezentacija majke i oca kao "domaćice" i "dominantnog muškaka" predstavlja prateću pojavu društvene regresije na simboličkom planu. Ta repatrijarhalizacija je u velikoj meri potkopala nasleđe iz socijalističkog sistema u kome je postojao izvestan stepen demokratičnosti rodnih odnosa. Izbijanje nacionalističkih ratova, uvođenje sankcija i rasprostiranje siromaštva dovodi do zaoštavanja polne i rodne segregacije, marginalizacije žena u svim oblastima društvenog života i posebno, do širenja seksizma i mizoginije na kulturnom i simboličkom planu. Žene postaju institucionalno nevidljive i izostaju iz političkog i javnog života.

Efekte političke socijalizacije žena u aktuelnom kontekstu u Srbiji nastojala sam da ispitam na osnovu analize odgovora ispitanika oba pola. Ustanovljene su evidentne rodne razlike u stavovima, znanju, iskustvu, vrednostima i političkom ponašanju. Rezultati potkrepljuju polaznu hipotezu o postojanju segregiranog obresca političkog ponašanja i starije i mlađe generacije ispitanica.

9.1.2. *Ženski identitet u tranziciji*

U zemljama u tranziciji najčešće su empirijski istraživane razlike među muškarcima i ženama u odnosu na mišljenje i socijalno ponašanje u uslovima društveno-istorijskih promena. Vrlo malo studija je načinjeno o posledicama tranzicije na ekonomski i politički položaj žena. U većini istraživanja žene su portretisane kao glavni gubitnici u transformacijskim procesima. Nisu učestvovala u politici, marginalizovane su na tržištu rada, vratile su se porodičnim obavezama i tradicionalnom načinu života karakterističnom za presocijalistički period. Taj proces je najčešće opisivao kao *backlashe*, raskid sa tadašnjim i povratak na prethodno stanje. Dolazi do promena obrazaca porodičnog života, ekonomskog ponašanja, zahteva u obrazovanju i profesionalnoj karijeri žena. Sve to je uzrokovalo ozbiljne probleme sa kojima se suočavaju žene na planu ličnog identiteta.

Rizik od negativnih efekata tranzicije nije podjednako distribuiran u društvu, klasno je i rodno uslovljen i shodno tome, koncentrisan među ženskom populacijom, decom i starima kao

najugroženijim društvenim grupama. Siromaštvo i društvena marginalizacija žena idu pod ruku sa političkom pasivnošću. Žene gubitnice u tranziciji ne mogu uspešno da se adaptiraju na nagle promene i brzo usvoje nova neophodna znanja i veštine. One pripadaju nižim društvenim slojevima, starijoj i izbegličkoj populaciji, koja je po pravilu nižeobrazovana, nezaposlena i "izvan sistema". Ove žene uglavnom sebe doživljavaju kao grupu izolovanu i odvojenu od društvene zajednice, bez institucionalne podrške, marginalizovanu, sa dubokom krizom identiteta. Jedina efikasna strategija opstanka za njih su bile mreže neformalnih familijarnih kontrakata.

Budući da su promene u tranziciji intenzivne i duboke, narušava se uspostavljeni balans između muških i ženskih uloga. Društvena definicija i samoidentifikacija žene, polne uloge i organizacija odnosa u domaćinstvu se menjaju u uslovima kontinuiranog institucionalnog propadanja i osiromašenja. Novi rodni identitet u tranzicijskom društvu generiše nerazumevanje i sukobe kako na partnerskom, tako i na generacijskom nivou. Odsustvo komunikacije između polovica i između generacijama postaje značajni prediktor tog nesporazuma. Okosnicu muško-ženskih odnosa u tranzicijskom društvu čini još intenzivnija dominacija muškaraca i kontrola i potčinjavanje žena, što rezultira pogoršanim socijalnim položajem i nejednakom raspodelom najvažnijih društvenih resursa: moći, bogatstva i ugleda. Žene postaju najveće žrtve jer moraju da se staraju o čak tri generacije u domaćinstvu, trošeći nemilosrdno sve raspoložive resurse (vreme, energiju, emocije). Ovaj model definisan kao "samo-žrtvujući mikro-matrijarhat" počiva na ekonomiji preživljavanja i nije karakterističan samo za agrarna društva ili društva u tranziciji. Međutim, u takvim društvima "žrtvovanje žena je funkcionalno, ideološki koherentno i opravdano", dok se ne stvore bolji uslovi za prevazilaženje tog stanja (Blagojević, 2002:289).

Žene ostvaruju vrlo mali deo u svim rukovodećim strukturama. Političko-socijalni status

Usled "ratne kulture", "kulture bede", repatrijarhalizacije i reprivatizacije društva došlo je i do regresije polnih identiteta i disbalansa u vršenju različitih socijalnih uloga kod žena. Jedan od vidova te retrogradne prakse je činjenica da su u teškim uslovima žene pomalo odustajale od svojih vlastitih života. Kada dobiju decu čini im se da su od tog trenutka samo roditelji i ništa više. Sve svoje potrebe i interese potiskuju misleći da na to više nemaju pravo. Problem nastaje kad deca odrastu i kad su žene primorane da se suoče sa sobom. Postaju posesivne i pasivne, jer su sve svoje neostvarene želje i snove projektovale kroz decu. Zanemarivanje sopstvene ličnosti u porodičnom životu predstavlja predispoziciju za institucionalno samoisključivanje i

"nevidljivost" žena u javnom i političkom životu. Međutim, modernizacijski i globalizacijski procesi i demokratizacija političkog života, nužno vode ka sve većoj participaciji žena u javnom životu, institucionalnoj politici, rukovodećim mestima u privredi i društvu. Već sada se naziru medjgeneracijske razlike na tom planu, te se mlađe i obrazovanije žene radije odlučuju za strategiju balansa između profesije i porodice nego za konflikt uloga kao njihove majke. Generacijski pomak se može označiti kao prelazak od "samo-žrtvujuće" u "samo-investirajući" model ženskog identeta (Blagojević, 2002:296).

Društveni kontekst u tranziciji je obeležen rodnom hijerarhijom i rodno segregiranom podelom rada i odgovornosti. Novi društveni ugovor koji nastaje u takvom društvu postavlja dodatne probleme za ženu. One još uvek ne mogu da uspostave balans između plaćenog posla i porodice, susreću se sa većom konkurencijom na tržištu rada, nezaposlenošću, prinudnim odmorima, erozijom socijalnog i zdravstvenog osiguranja i sistema zaštite (bez pomoći u podizanju dece, pomaganju starim i bolesnim osobama). Tranzicija uslovljava specifičan odnos žena prema promenama u društvu, te nije teško pretpostaviti kako se ona odražava na stavove mladih devojaka danas. Rezultati empirijskih studija pokazuju da su devojke senzitivnije u vrednovanju socijalnim pitanja, nego što su to mladići. Osetljivije su na povećane socijalne razlike, ekonomski disparitet i efekte socijalne reforme, obaveze države prema socijalno ugroženim kategorijama, posebno u sferi tržišta rada, socijalnog i zdravstvenog osiguranja (Macek & Kostron, 1996; Jonsson, 1994).

Muška dominacija na makro planu je i dalje najvidljivija u sferi upravljanja i javnog delovanja. Žene ostvaruju vrlo mali udeo u svim rukovodećim strukturama. Političkom scenom Srbije dominiraju muškarci, a u skupštinama na svim nivoima broj žena u proseku ne prelazi 6%.³¹ Osnovni razlog potrebe za većom prisutnošću žena u politici i na ključnim i odgovornim mestima u rukovodjenju državnim poslovima je u tome što je to indikator stvarne polne jednakosti i ravnopravnosti u društvu. Drugi razlog je *gender-role* model, uzor koji ohrabruje i podstiče nove generacije mladih žena i stvara atmosferu da je žena u politici i na odgovornim javnim

³¹ Na primer, u Hrvatskoj je broj žena u Saboru od 1990.godine sa početnih 3,8% preko 5,8% i 7,9% porastao na 22,5% 2002. , što je oko evropskog proseka, ali daleko manje od skandinavskog (*Kruh i ruže*, br. 17, 2002, Ženska infoteka, Zagreb, <http://www.zinfo.hr>).

funkcijama nešto normalno i svakodnevno, a ne slučaj ili izuzetak. Uključivanjem više žena u politiku šalje se poruka da i žene odlučuju, a ne samo da neko odlučuje u njihovo ime. Međutim, postoji problem neadekvatne percepcije žena koje su uključene u politiku, kako od strane njihovih kolega političara, tako i od javnosti, i drugih žena. Ženska reč u politici još uvek nema onu težinu koju ima muška, jer je nepoverenje prema ženama u politici još uvek vrlo rasprostranjeno. To nepoverenje je prisutno i kod većine žena, a najčešći razlozi za to leže u prisustvu tradicionalnih obrazaca socijalizacije i patrijarhalnog modela porodičnog vaspitanja. Devojke se već u porodici sreću sa raširenim rodnim predrasudama i sa nedostatkom samopouzdanja i političke efikasnosti i kompetencije.

Socijalni status, stepen obrazovanja i zaposlenost majki značajno određuju karakter rodne socijalizacije. Podjednako značajni faktori su i struktura i organizacija porodice, način odlučivanja, vaspitni stil, transfer uloga i organizacija rada u domaćinstvu. Posmatrano iz generacijske perspektive, strategije prilagodjavanja majki i ćerki se bitno razlikuju u uslovima tranzicije. Veći deo literature je koncentrisan na istraživanje položaja starije generacije žena, koja je odrastala i socijalizovala se pretežno u periodu trajanja socijalističkog društva, dok ispitivanje pozicije postsocijalističke generacije mladih žena još uvek nije dovoljno empirijski istraženo. Ključni problem koji treba ispitati je odnos mladih žena u tranzicijskim uslovima prema sticanju karijere i porodičnom životu i uskladjivanje tih uloga. Rezultati nekih istraživanja u istočnoevropskim zemljama potvrđuju da su danas mlade žene znatno ambicioznije i veću pažnju posvećuju karijeri nego što je to bio slučaj sa njihovim majkama (Bačova, 1999; Pilkington, 1996). Adolescentkinje iskazuju moderniji pogled na život, zastupaju progresivnije stavove i uvidjaju koliko strategija rodne ravnopravnosti u svim oblastima društva utiče na poboljšanje kvaliteta života. Međutim, u poredjenju sa svojim vršnjacima, mlade žene se i dalje više identifikuju sa porodicom, susedima, famijilijom i više vrednuju sigurnost kao društveni cilj. Kada je reč o položaju žene u društvu, adolescenti još uvek zastupaju znatno konzervativnije stavove, smatrajući i dalje da je tradicionalna podela uloga u porodici prihvatljiva i opravdana.

⁸² Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, u Srbiji je 2001. godine bilo 21,4% mladih žena (14-24) zaposlenih u javnom sektoru (14.260) (Obradović, 2001).

9.2. Društvena konstrukcija roda

9.2.1. Socijalni identitet ispitanica

Glavni socijalni i politički faktori na makro nivou koji oblikuju formiranje rodnog identiteta su istorijski uslovi, društvene vrednosti i norme i vladajuća politička ideologija. Prema mišljenju pojedinih istraživača grupa kulturnih faktora, koja uključuje obrazovanje, strukturu i organizaciju porodičnih odnosa, vaspitni stil i porodičnu socijalizaciju, predstavlja jaču determinantu u formiranju rodnog identiteta. Rezultati pojedinih istraživanja potvrđuju da roditelji iz različitih socio-ekonomskih grupa primenjuju slične modele i obrasce ponašanja kada je reč o polnoj i rodnoj socijalizaciji dece (McRobbie, Nava, 1984; Peters, 1994, 1996; Pilkington, 1996). Stoga sam pošla od pretpostavke da je najadekvatniji pristup u proučavanju modela rodne socijalizacije, interaktivni model koji objedinjuje razmatranje delovanja i socijalnih i političkih i kulturnih faktora. Drugi koncept na koji se oslanja istraživanje je interakcija dve perspektive, generacijske i rodne, u proučavanju političkog identiteta i političke kulture žena.

Socijalni status žena u Srbiji se naglo pogoršava tokom devedesetih godina.³² Rapidni pad standarda i osiromašenje stanovništva proizvelo je i sve izražajnije polne i rodne razlike. I rezultati ovog istraživanja potvrđuju znatno lošiji socijalni položaj majki u odnosu na očeve. U strukturi obrazovanja i zanimanja roditelja razlike su evidentne. Više je očeva sa visokom i višom stručnom spremom (28.2 % / 22.6 %). Znatno je više i stručnjaka među očevima (21.5 % / 16 %) (grafikoni 1. i 2. u petom poglavlju). Među nezaposlenim ispitanicima dominiraju majke (13%/3%) i to najčešće sa višom školom ili fakultetskim obrazovanjem. Takođe i među ispitanicima sa završenom osnovnom školom preovladjuju majke (12.3% / 8.4%). Majke su mnogo češće od očeva zaposlene u državnom (39.2 % / 22.5 %) i mešovitom sektoru (35.3 % / 27.5 %), dok očevi dominiraju u privatnom sektoru (49.2 % / 23.8 %). To su uglavnom očevi u porodicama koje zauzimaju viši status na društvenoj lestvici.

Rezultati nedovosmisleno potvrđuju da su muškarci ekonomski najaktivniji u porodici, bolje su plaćeni za svoje poslove, pokazuju veću fluktuaciju u zapošljavanju, skloniji su ekonomskom

³² Prema podacima Republičkog zavoda za tržište rada iz 2001. godine, od skoro 800.000 nezaposlenih lica, bez posla je bila svaka druga žena. Među 24.441 nezaposlene osobe sa fakultetskom diplomom, više od polovine su žene (14.066) (*Danas*, oktobar, 2001)

riziku i daleko su prisutniji na rukovodećim mestima u privatnom sektoru. U svemu tome su i institucionalno podržani. Žene su ekonomski zavisnije, statičnije, manje prilagodljive tržištu rada, u većem procentu nezaposlene i manje kompetitivne u privatnom sektoru. Interesantna je izjava jedne adolescentkinje u istraživanju koja oslikava porodičnu atmosferu koju karakteriše tradicionalni obrazac bračnih odnosa sa prisutnim sindromom "odsutnog oca": "*Moj otac radi privatno. Viđam ga samo noću, jer je po ceo dan na poslu. Mama ne radi, na birou je, iako je završila Pravni fakultet*" (učenica Trgovačke škole, 18 godina). Posvećenost deci i borba za opstanak porodice, postala je prioritetan životni cilj većine žena. I osvrt na strukturu ispitivanih porodica potvrđuje da je više majki među razvedenim i očeva među onim roditeljima koji su zasnovali drugu bračnu zajednicu. Ova pravilnost je u skladu sa uobičajenim segregiranim obrascima porodičnog života, gde žene, bilo da su razvedene ili udovice, prihvataju da podižu decu bez zasnivaja nove bračne zajednice, dok se muškarci češće odlučuju za drugi brak.

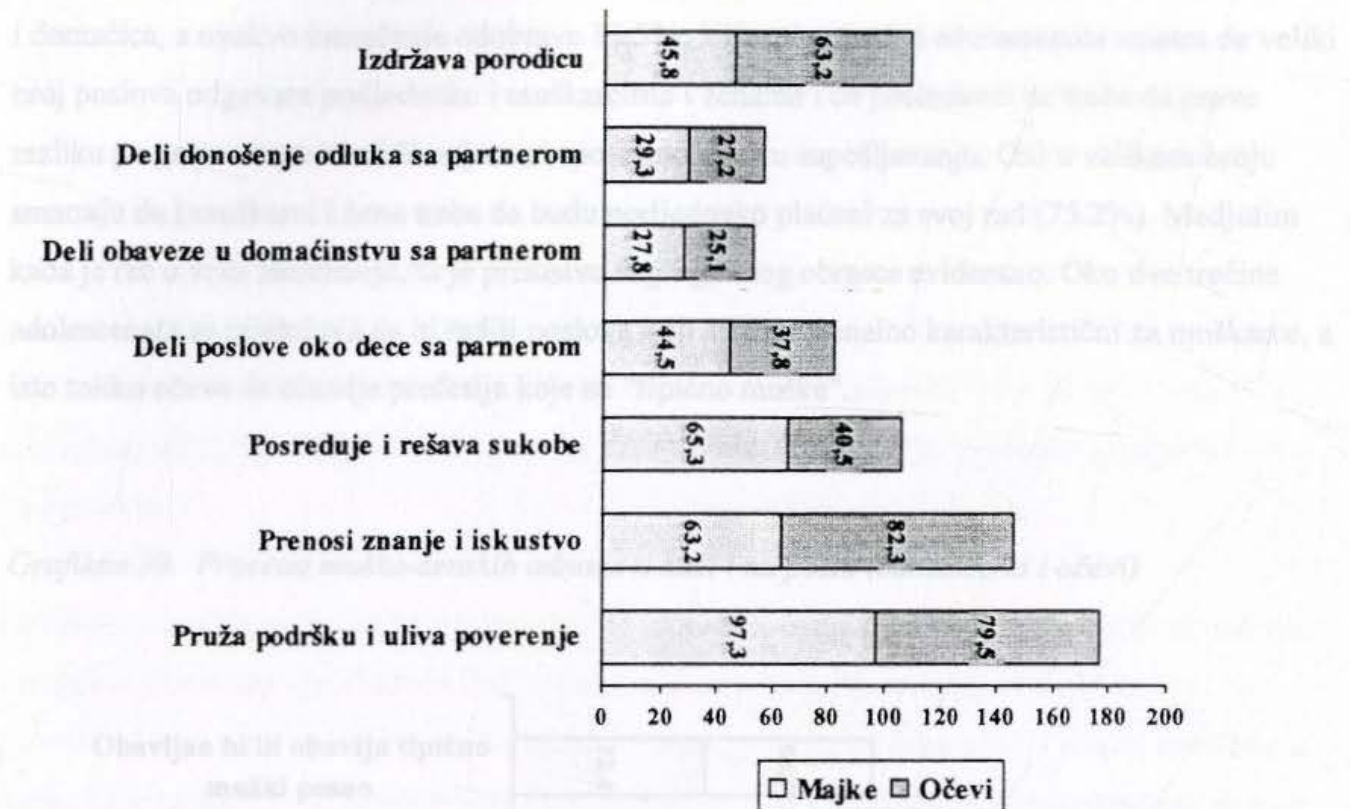
Religioznost se u literaturi često navodi kao faktor koji značajno utiče na formiranje rodnog i političkog identiteta žena. Žene najčešće religiju prihvataju kao poštovanje ličnih moralnih stavova i načela i vezuju je za privatni život u porodici gde rodne uloge oblikuju mišljenje i ponašanje. I u ovom istraživanju i majke i adolescentkinje se u nešto većem obimu izjašnjavaju kao religiozne i religiju češće tumače kao deo ličnih moralnih principa i stavova (31.6% majki/25.8% očeva). I starija i mlađa generacija žena otvorenije su prema religijskoj i verskoj identifikaciji od muškaraca, ali su manje sklone prihvatanju religijskih, verskih i nacionalnih predrasuda i stereotipa. Pokazalo se da postoji visok stepen korelacije između religioznosti i odnosa žena prema političkoj participaciji. One žene koje su se izjasnile kao religiozne, a njih je oko trećine, pokazuju i znatno slabiji interes za politiku. One su uglavnom nezainteresovane i za participaciju u protestima, glasanje na izborima i učešće u organizacijama i udruženjima. Za njih je karakterističan tradicionalan obrazac društvenog života, koji podrazumeva orijentaciju na porodicu i privatni život.

9.2.2. *Transfer modela rodnih uloga*

Organizacija porodičnog života i vaspitna praksa, dva su podjednako važna faktora opšte porodične atmosfere koja determiniše obrasce rodne socijalizacije. Od adolescenata je traženo da ocene ulogu oca i majke u sopstvenoj porodici. Prema dobijenim rezultatima može se zaključiti da je prisutan segregirani obrazac podele porodičnih uloga, koji podrazumeva podelu zaduženja i odgovornosti na tradicionalno "muške" i "ženske" aktivnosti (grafikon 38.). Utvrđeno je da su majke više popustljive prema deci, nego očevi i da češće neguju permisivni stil vaspitanja. Više se vezuju za decu, više se žrtvuju za njih, odriču se svojih potreba i povladuju im. Takodje je ustanovljeno da su majke više demokratio orijentisane u gradjenju odnosa medju članovima porodice i češće forsiraju egalitarizam. Očevi su više usmereni na razvijanje kompetitivnih i hijerarhijskih odnosa u porodici. Oni su predstavljeni kao članovi porodice koji insistiraju na disciplini dece, brinu se o izdržavanju članova i trude se da deci prenesu znanje i iskustvo. Majke forsiraju otvorenost porodice prema spoljašnjem svetu, više se zalažu za formiranje i održavanje socijalnih veza sa familijom, prijateljima, poznicima. Evidentno je da majka ima mnogo veću ulogu u razvijanju vrednosti kao što su ljubav, briga, pomoć i poverenje. Majke češće posreduju u rešavanju sukoba u porodici (65.3%/40.5%) i adolescenti više veruju njima, nego očevima (97.3%/79.5%). Sa majkama su članovi porodice najčešće i najbliži, sa njima lakše stupaju u komunikaciju, jer su one bolji slušaoci i otvorenije su za razgovor.

Model vaspitanja, tip organizacije domaćinstva i proces odlučivanja u porodici su faktori koji značajno određuju formiranje rodnog identiteta. U porodicima u kojima se više neguje autoritaran vaspitni stil, prisutnija su i tradicionalna shvatanja o položaju žena i njihovoj ulozi u domaćinstvu. Ovde je dobijen najniži procenat majki koje su se izjasnile da dele domaće poslove i brigu oko dece sa partnerom. Medjutim, treba naglasiti da i u porodicama gde roditelji neguju permisivan ili kombinovani vaspitni stil, ima znatan broj ispitanica koje zastupaju tradicionalna stanovišta o položaju žena. Porodice koje više neguju individualistički, ili egalitaran tip organizacije, gde je veća participacija svih članova u donošenju odluka, karakteriše znatno manje prisustvo rodni predrasuda o podeli rada i obavezama u porodici.

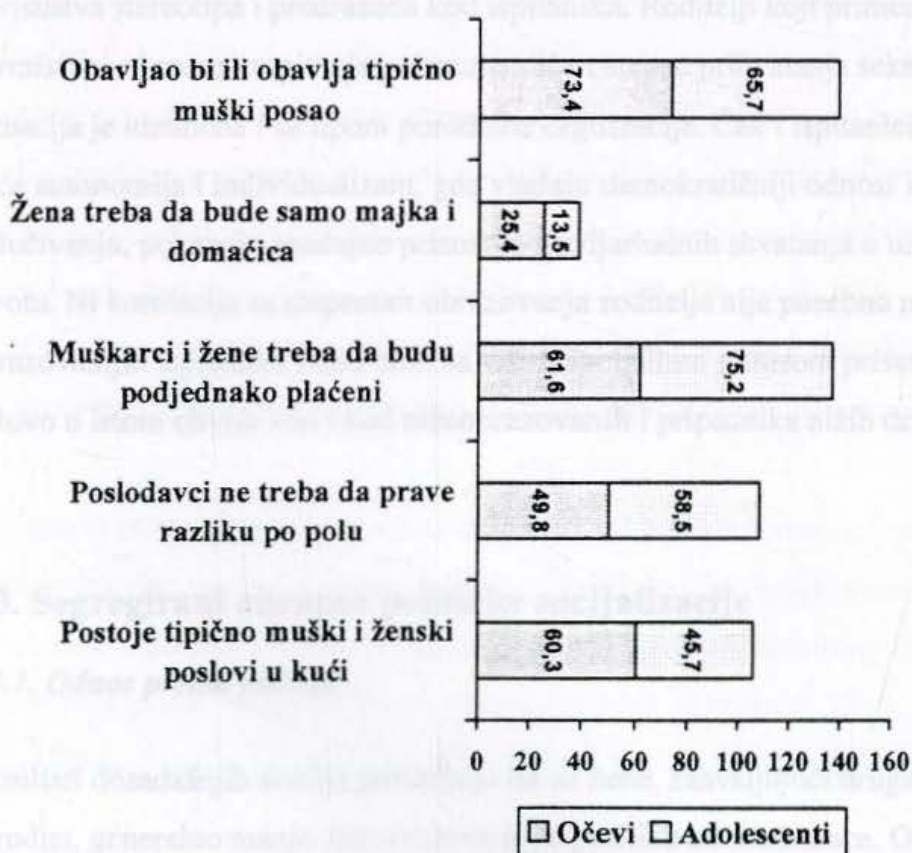
Grafikon 38. Uloga oca i majke u porodici prema ocenama adolescenata

Kada je reč o iskazima roditelja, oni se uglavnom drže tradicionalnih shvatanja o podeli uloga u porodici. Majke predstavljaju u znatnoj većoj meri centralnu figuru porodice, više su orijentisane na podršku kao važnu funkciju porodice, dok očevi manje insistiraju na potrebi za ukazivanjem pomoći i ulivanjem sigurnosti. Majke imaju primarnu ulogu u posredovanju između članova porodice i kada je reč o postignućima dece znatno su ambicioznije od očeva. Moderna uloga oca, koja podrazumeva da je aktivno uključen u poslove oko brige o detetu, da je uključen više u poslove u domaćinstvu i da deli donošenje odluka sa partnerkom, još uvek je prisutna u manjoj meri. Svega 20% majki se izjasnilo da njihovi supruzi zastupaju ovakve stavove i ponašaju se shodno tome. Međutim, uloga oca, gde on aktivno učestvuje u ostvarivanju zarade i stvaranju materijalnih uslova za izdržavanje porodice, biva prihvaćena u velikom procentu od strane svih ispitanika, što samo potvrđuje dominaciju patrijarhalnih odnosa u porodici.

Oko 60% očeva zastupa tradicionalno stanovište kada je u pitanju domaći rad, odnosno obavljanje poslova u kući (grafikon 39.). Međutim, može se reći da su adolescenti ipak pokazali da poseduju modernija shvatanja od svojih roditelja. Oni se većinski ne slažu da je žena samo majka i domaćica, a ovakvo tumačenje odobrava 13.5%. Više od polovine adolescenata smatra da veliki broj poslova odgovara podjednako i muškarcima i ženama i da poslodavci ne treba da prave razliku po polu već po kvalifikacijama i sposobnostima u zapošljavanju. Oni u velikom broju smatraju da i muškarci i žene treba da budu podjednako plaćeni za svoj rad (75.2%). Međutim kada je reč o vrsti zanimanja, tu je prisustvo segregiranog obrasca evidentno. Oko dve trećine adolescenata se izjašnjava da bi radili poslove koji su tradicionalno karakteristični za muškarce, a isto toliko očeva da obavlja profesije koje su "tipično muške".

Grafikon 39. Procena muško-ženskih odnosa u kući i na poslu (adolescenti i očevi)

Nalazi istraživanja nedvosmisleno potvrđuju prisustvo rodne hijerarhije u podeli rada, a zatim da su generacijske razlike u pogledu polnih i rodni predrasuda kod muških ispitanika očigledne. Međutim, i dalje adolescenti zastupaju konzervativnije stavove od svojih vršnjakinja, kao i očevi u odnosu na majke. Kada je reč o rasprostranjenosti rodni predrasuda i stereotipa, oni su prisutni kod oko trećine ispitanika i mlađe i starije generacije (grafikon 21. u sedmom poglavlju). U poredjenju sa prethodnim nalazima o stavovima adolescenata o muško-ženskim odnosima, iznenadjuje da je prisustvo shvatanja "da žene ne treba da učestvuju u politici" vrlo naglašeno i kod njih. Znači da tradicionalno patrijarhalno vidjenje uloge žene u javnom životu još uvek dominira i da će to biti odlika shvatanja mnogih novih generacija. Činjenica da veliki broj adolescenata, i to približno oba pola, prihvata ovakvu tvrdnju, sugerise da je izuzetno teško eliminisati uticaj tradicije, ali i opominje da je politička socijalizacija u porodici ključni faktor u tom procesu.

Međutim, rezultati ne potvrđuju jaku vezu između vaspitnog stila, strukture porodičnih odnosa i prisustva stereotipa i predrasuda kod ispitanika. Roditelji koji primenjuju i autoritarne i permisivne obrasce vaspitanja pokazuju sličan stepen prihvatanja seksualnih i polni predrasuda. Situacija je identična i sa tipom porodične orgnizacije. Čak i ispitanici iz porodica gde se neguje veća autonomija i individualizam, gde vladaju demokratičniji odnosi i veća participacija u odlučivanju, pokazuju značajno prisustvo patrijarhalni shvatanja o ulozi žene u politici i javnom životu. Ni korelacija sa stepenom obrazovanja roditelja nije posebno naglašena. I kod obrazovanijih ispitanika i kod onih sa višim socijalnim statusom prisutna je ova predrasuda gotovo u istom obimu kao i kod nižeobrazovanih i pripadnika nižih društvenih slojeva.

9.3. Segregirani obrazac političke socijalizacije

9.3.1. Odnos prema politici

Rezultati dosadašnjih studija potvrđuju da su žene, zahvaljujući drugačijem tipu socijalizacije u porodici, generalno manje zainteresovane za politiku od muškaraca. One, međutim, pokazuju veći stepen empatije i brige za opšte društveno dobro, senzibilnije su prema drugim ljudima, te se najčešće bave socijalnim problemima, poput zaštite ljudskog zdravlja i životne sredine

(Eisenberg, Mussen, 1989). Češće su politički orijentisane ka rešavanju ekonomskih pitanja i obavezama koje država treba da ispuni prema rešavanju problema porodice, dece, bolesnih, hendikepiranih i starih lica (Flanagan, Macek, 1998). Manje su sklone rasnim i nacionalnim predrasuda i konfliktnim situacijama kakve su česte i u političkom i u javnom životu. Lošije su informisane i redje diskutuju o politici u porodici i izvan nje. Žene koje su pak, aktivne u politici češće dolaze iz srednje i više klase i iz profesionalnih zanimanja. One se znatno više od muškaraca oslanjaju na podršku i resurse svojih porodica (Price, 1989:151).

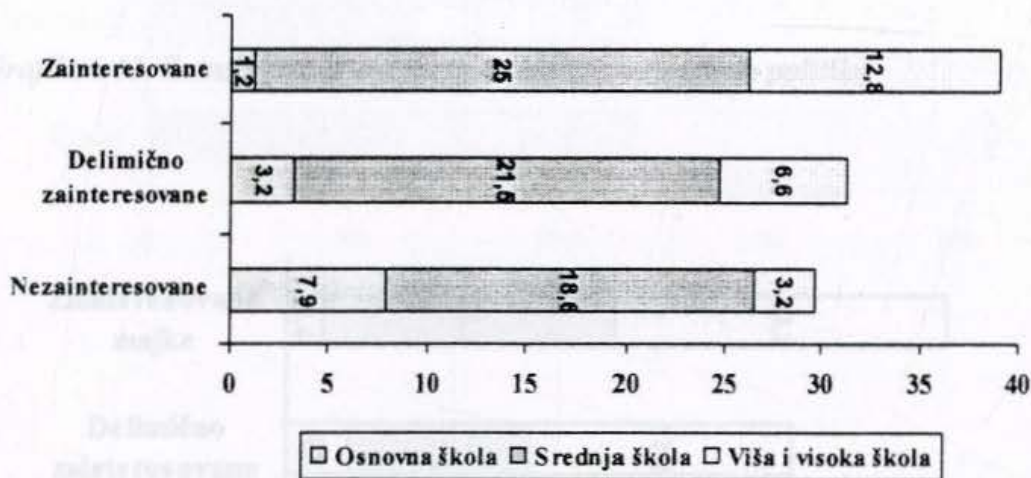
Svi ovi nalazi su samo potvrda marginalnog položaju žena u javnom životu, gde važi pravilo "tamo gde je moć, tamo nema žena". Pitanja koja se vezuju za žene u javnoj politici se postavljaju isključivo u kontekstu porodičnog insitucionalnog okvira. Muška predrasuda je da kada žene istupaju u političkom životu, one treba da se bave samo ženskim i porodičnim problemima. Najčešće se ti ženski interesi deklariraju kao nepolitički. Medjutim, suštinsko pitanje je da li se podzastupljenost žena u politici može jednostavno tumačiti njihovim nedostatkom interesa za politiku ili je pre reč o nastojanju muškaraca da ih na sve moguće načine spreče da u njoj učestvuju? Ako se uključe u politiku žene se pojavljuju uvek na manje uticajnim i značajnim mestima, pre na lokalnom i regionalnom, nego na nacionalnom nivou i pre u savetničkim, nego u telima u kojima se donose značajne političke odluke. Opadanje zainteresovanosti omladinske i ženske populacije za politiku karakteristično je za sva, kako razvijena, tako i tranzicijska evropska društva.³³ Stoga je pretpostavka od koje sam pošla da je socijalizacijska paradigma ključni faktor u formiranju političkog identiteta žena. Koren niske političke participacije devojaka leži dobrim delom i u izrazito slabom političkom identitetu majki.

Na osnovu uvida u rezultate koji se odnose na zainteresovanost ispitanika za politiku, uočene su evidentne rodne razlike. I medju majkama i medju adolescentkinjama je više pasivnih i indiferentnih osoba, dok medju aktivno zainteresovanima dominiraju muškarci. Odnos i stavove žena prema politici determinišu pre svega, varijable socijalnog statusa i obrazovanja. Može se zaključiti da devojke iz bolje stojećih porodica, gde su oba ili bar jedan roditelj sa fakultetskim

³³ Prema rezultatima istraživanja Agencije za proučavanje omladine u Italiji (IARD), medju ispitanicima koji pokazuju odijum prema politici dominiraju devojke. Ako se porede rezultati istraživanja sprovedenih medju omladinom početkom i krajem devedesetih godina, evidentno je da je broj zainteresovanih mladih ljudi muškog pola opao sa 29% na 19%, a ženskog sa 27% na čak 13% (IARD, 2002).

obrazovanjem, češće pokazuju veće interesovanje za politiku. Posebno one ispitanice čije su majke sa višom i visokom školom (grafikon 40.). S druge strane, adolescentkinje iz porodica sa nižim socijalnim statusom, posebno nižim stepenom obrazovanja majki, najčešće prihvataju tradicionalni obrazac koji podrazumeva otklon od politike i izbegavanje komunikacije o politici.

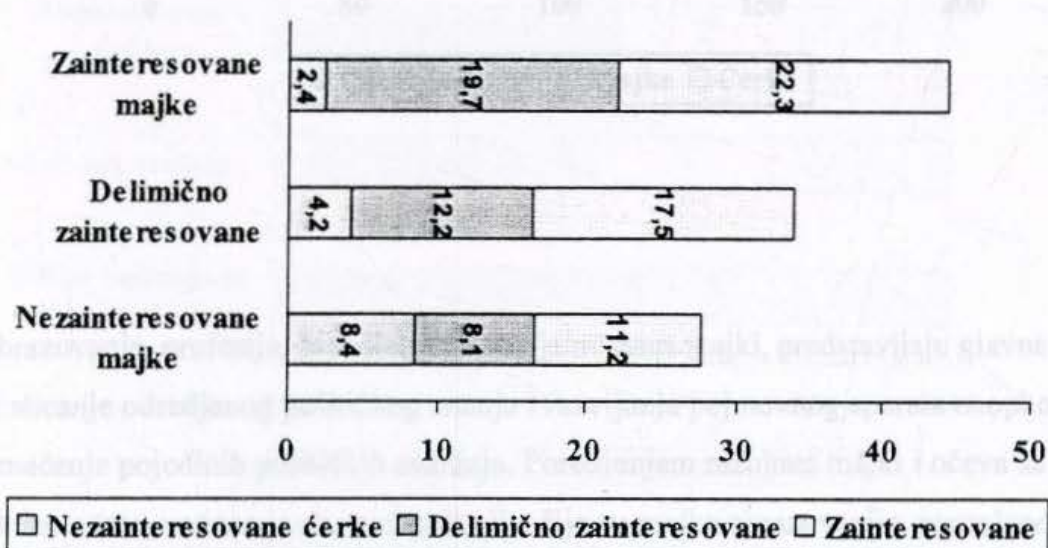
Grafikon 40. Obrazovanje majki i stepen zainteresovanosti adolescentkinja za politiku

Kao posebno značajan diskriminatorski faktor pokazala se zaposlenost majki. U onim porodicama gde su majke nezaposlene više je srednjoškolki koje su indiferentne ili se pak cinično odnose prema politici. To se posebno odnosi na majke koje su se izjasnile da su domaćice, sa završenom osnovnom ili srednjom školom. Profesionalna pripadnost majki takodje igra značajnu ulogu u izgradjivanju odnosa prema politici. Medju ispitanicama koje potiču iz porodica čije su majke stručnjakinje, profesionalke ili intelektualke, devojke pokazuju veći interes za politiku. Pažljivijim uvidom u rezultata može se čak zaključiti da devojke, koje potiču iz jednoroditeljskih porodica, gde žive samo sa majkom koja ima viši stepen obrazovanja, pokazuju veći interes za politiku od onih adolescentkinja, koje žive u kompletnim porodicama, gde je samo otac sa višim stepenom obrazovanja.

Još značajniji nalaz je da adolescentkinje čije majke pokazuju veće interesovanje za politiku, i same zastupaju takav odnos prema politici (22,3%) (grafikon 41.). Direktna uticaj roditeljske kulture, posebno ponašanja majke, ovde dolazi do izražaja. Najveće slaganje postoji kod onih adolescentkinja čije su majke visokoobrazovane, zaposlene i pokazuju znatno veće interesovanje za političke sadržaje od drugih ispitanica. S druge strane, kod majki koje su nižeobrazovane i bave se radničkim zanimanjima ili su nezaposlene, identifikovan je najniži stepen zainteresovanosti adolescentkinja za politiku. Ovi nalazi su direktna potvrda polazne hipoteze istraživanja da je političko ponašanje roditelja jedan od glavnih prediktora političkog ponašanja dece i da je ono velikim delom uslovljeno obrazovnim i socijalnim karakteristikama oba roditelja.

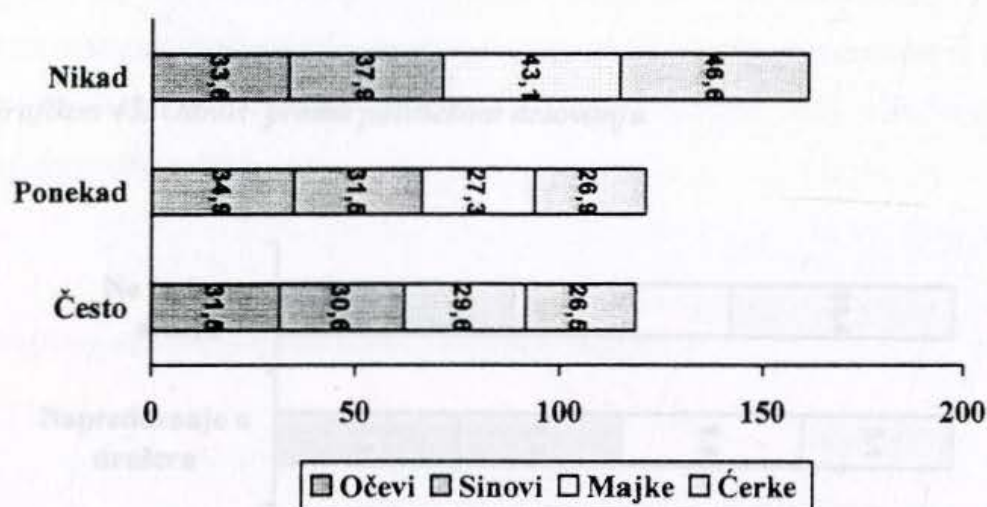
Grafikon 41. Zainteresovanost majki i adolescentkinja za politiku

Kada je reč o političkoj komunikaciji, pripadnice i starije i mlađe generacije znatno redje od muškaraca upražnjavaju političku komunikaciju (46,6%/33,6%, odnosno 43,1%/37,9%). Majke, ipak, češće učestvuju u takvim razgovorima nego ćerke (grafikon 42.). To je direktna posledica socijalizacijskog procesa u kome se žena uči da govori samo kroz usta drugih, odnosno svojih muževa ili očeva. Taj obrazac se kontinuirano ugrađuje u proces formiranja političke ličnosti i

ponašanja žene u porodici, što za posledicu ima nedostatak sposobnosti za razvijanje diskursa pomoću koga bi žene bile u stanju da artikuliraju svoje mišljenje i stavove.

Grafikon 42. Politička komunikacija u porodici

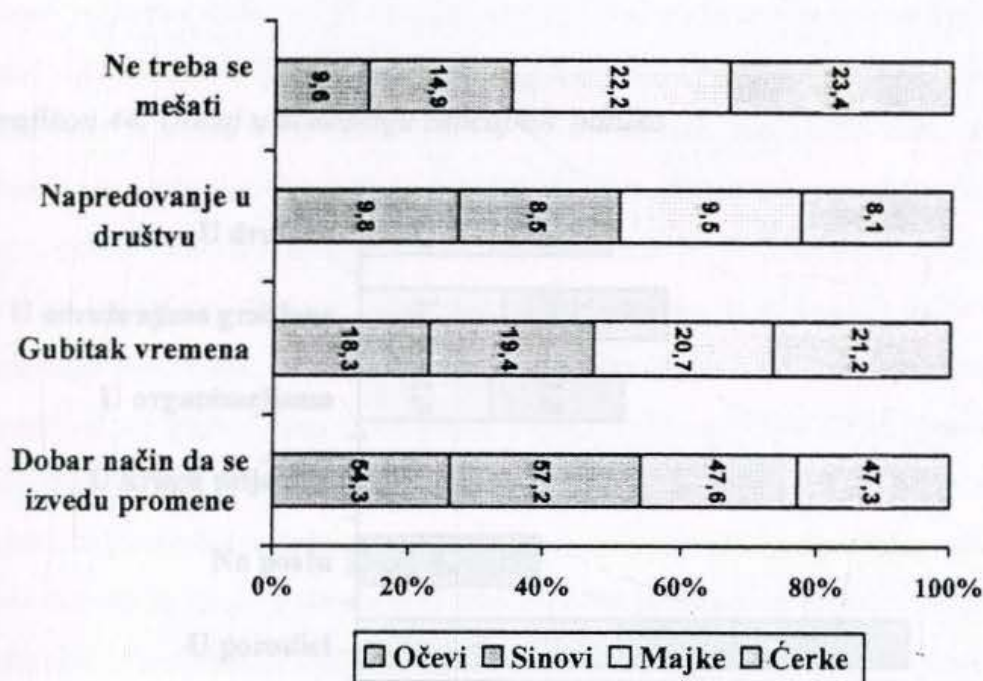
Obrazovanje, profesija, zaposlenost i socijalni status majki, predstavljaju glavne predispozicije i za sticanje određenog političkog znanja i razvijanje pojmovnog aparata neophodnog za tumačenje pojedinih političkih sadržaja. Poređenjem rezultata majki i očeva sa rezultatima adolescenata, uočeno je da srednjoškolke čije su majke obrazovanije, zaposlene i stručnjakinje i koje su zainteresovane za politiku, pokazuju veću političku zrelost, bolju moć prosudjivanja aktuelne političke situacije i veću zainteresovanost za politička bivanja.

9.2.2. Politička participacija

U literaturi se, kada se govori o političkom identitetu žena, najčešće ističe činjenica da one generalno pokazuju niži nivo političke kompetencije i efikasnosti od muškaraca (Acock, Clarke, 1990; Jennings, Niemi, 1981). Iako su žene tolerantnije, one se u političkoj participaciji manje

rukovode racionalnim razlozima i ne suprotstavljaju se često tradicionalnim autoritetima putem organizovanja u sistemske kolektivne akcije (Sherkat, Blocker, 1994:826). Kada su u pitanju oblici političkog delovanja, žene su manje orijentisane prema klasičnoj oficijelnoj politici, odnosno učešću u vlasti, političkim partijama i sindikatima. Češće su spremne da participiraju u volonterskim i humanitarnim aktivnostima i redje se odlučuju da koriste svoje glasačko pravo na izborima.

Grafikon 43. Odnos prema političkom delovanju

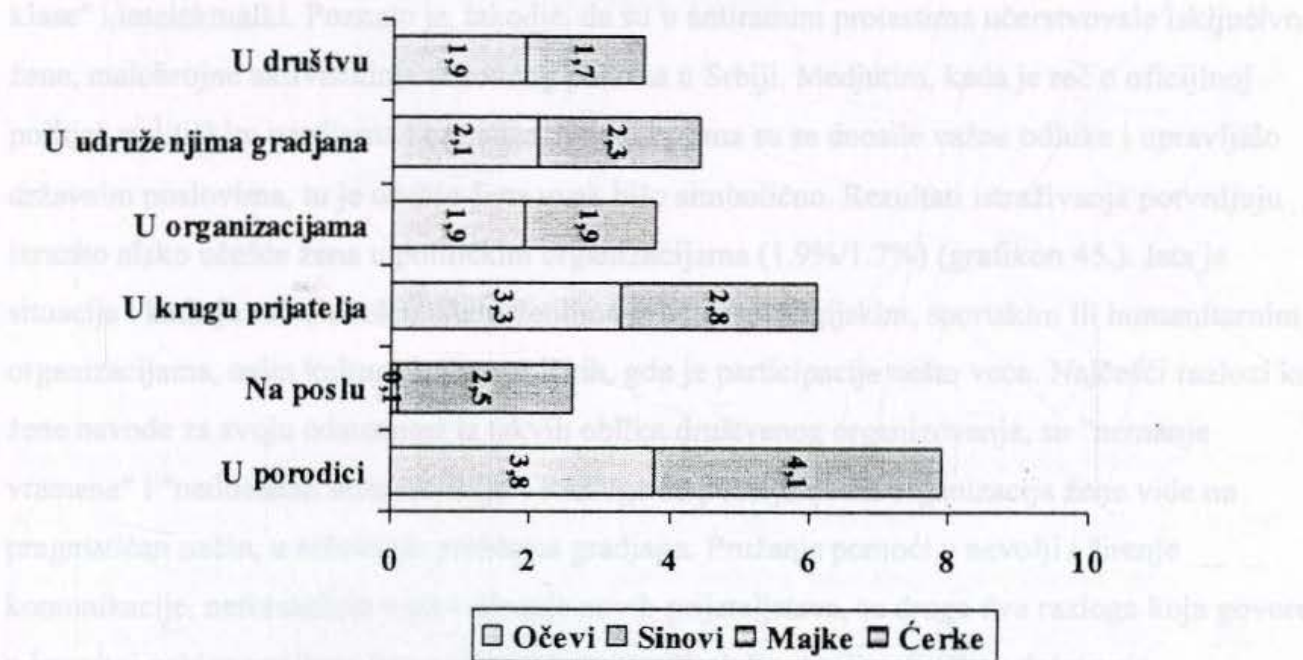
Prema dobijenim rezultatima na prvi pogled se može zaključiti da nema rodni razlika u pogledu stepena političkog aktivizma kod ispitanika, jer se oko polovine i žena i muškaraca izjašnjava "da je to dobar način da se izvedu promene". Međutim, pažljivijom analizom onih ispitanika koji nisu iskazali aktivan odnos prema političkom delovanju, potvrđuje se izneta pretpostavka da je aktivistički odnos prema politici manje prisutan kod žena nego kod muškaraca. Žene se češće izjašnjavaju da su indiferentne prema političkom delovanju (oko 23%) i da je to "gubitak

vremena" (21%) i redje tu aktivnost smatraju poželjnom i utilitarnom (8%) (grafikon 43.).

Nalazi nedvosmisleno pokazuju da adolescentkinje zastupaju gotovo identično shvatanje kao i njihove majke, što potvrđuje činjenicu da je obrazac političkog aktivizma rodno i generacijski uslovljen.

Uticaj žena na donošenje odluka, kako u porodici tako i van nje, predstavlja sledeći važan faktor njihove političke efikasnosti i kompetencije. Dobijeni rezultati pokazuju vrlo interesantnu sliku. Žene češće od muškaraca smatraju da mogu da imaju uticaja u donošenju odluka u porodici, ali su mnogo manje efikasne na poslu, u političkim organizacijama, udruženjima i u društvu kao celini (grafikon 44.).

Grafikon 44. Uticaj u donošenju značajnih odluka

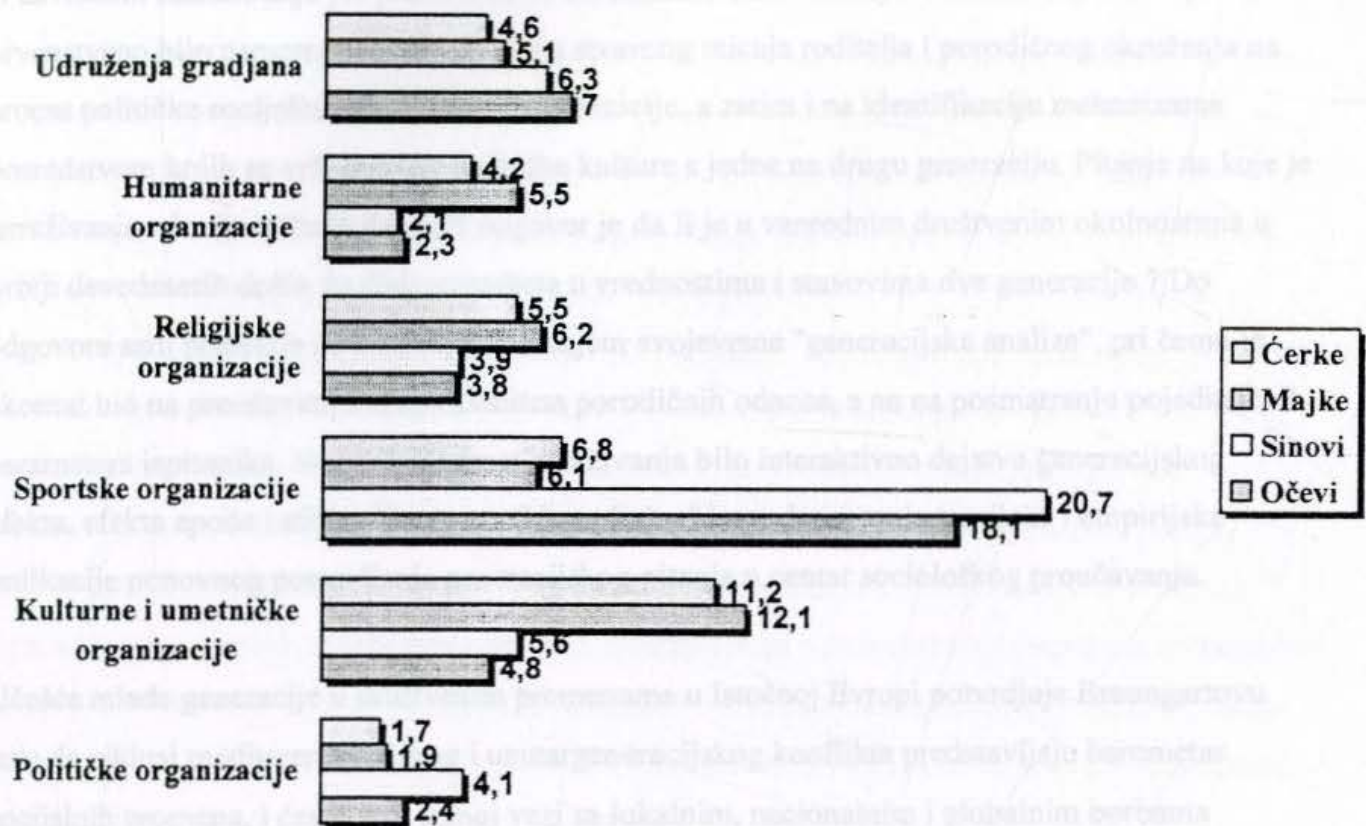
Činjenica da žene ne veruju da mogu utiču na situaciju i događaje van kuće i porodičnog okruženja, govori o stepenu njihove društvene isključenosti i nevidljivosti u institucionalnom životu. U većini slučajeva, žene su tokom devedesetih, u vreme turbulentnih društvenih procesa,

ratova, sankcija, bombardovanja i siromaštva, prihvatale ovakvu podelu uloga i obavljale sve dužnosti i obaveze u poziciji majke i domaćice, bez posebne želje da se društveno aktiviraju i razviju svoj politički potencijal. Većina žena, pored tereta koji su nosile u porodici, nije imala vremena, snage, energije, niti personalne i institucionalne podrške za takvu vrstu aktivnosti. Time je njihov društveni položaj još više marginalizovan. Intezivan proces repatrijarhalizacije, reprivatizacije i familijarizacije društvenog života tokom devedesetih vratio je ženski identitet decenijama unazad, odnosno anulirao je pozitivno socijalizacijsko iskustvo iz socijalističkog perioda, koje je počivalo na izvesnim standardima rodne ravnopravnosti.

Prema iskazima ispitanica o neformalnim oblicima političkog angažovanja, utvrđen je visok stepen protestne kulture kod obe generacije. Ovaj podatak nije iznenadjujući je je participacija žena bila vrlo zastupljena u društvenim protestima u Srbiji devedesetih (Blagojević, 1997). U tim protestima je učestvovao veliki broj visokobrazovanih, zaposlenih žena, pripadnica "srednje klase" i intelektualki. Poznato je, takodje, da su u antiratnim protestima učerstvovale isključivo žene, malobrojne aktivistkinje mirovnog pokreta u Srbiji. Medjutim, kada je reč o oficijlnoj politici, političkim partijama i organizacijama u kojima su se dnosile važne odluke i upravljalo državnim poslovima, tu je učešće žena uvek bilo simbolično. Rezultati istraživanja potvrđuju izrazito nisko učešće žena u političkim organizacijama (1.9%/1.7%) (grafikon 45.). Ista je situacija i kada je reč o učešću u udruženjima građana, religijskim, sportskim ili humanitarnim organizacijama, osim kulturnih i umetničkih, gde je participacija nešto veća. Najčešći razlozi koje žene navode za svoju odsustnost iz takvih oblika društvenog organizovanja, su "nemanje vremena" i "nedostatak interesovanja". Razloge za postojanje tih organizacija žene vide na pragmatičan način, u rešavanju problema građana. Pružanje pomoći u nevolji i širenje komunikacije, neformalnih veza i sticanje novih prijateljstava, su druga dva razloga koja govore o izrazitoj naklonosti žena ka socijalnoj i altruističkoj dimenziji političkog delovanja.

Suprotno rezultatima prethodnih istraživanja, nalazi pokazuju da su i majke i ćerke u neuobičajeno velikom broju izrazile želju da glasaju na izborima. Ovakva opredeljenja su prevashodno posledica jakog upliva spoljašnjih socijalnih i istorijskih faktora na glasačku kulturu ispitanika u momentu sprovođenja istraživanja, neposredno pred petooktobarske promene.

Grafikon 45. Učešće u društvenim organizacijama i udruženjima

Značajni politički događaji i procesi doveli su postepeno do rasta socijalnog aktivizma, protestne i glasačke kulture kod svih slojeva stanovništva, a posebno kod omladinske i ženske populacije. Međutim, i pored makro strukturalnih faktora, političku participaciju žena u najvećem obimu određuje model socijalizacije u porodi i obrazovanje, socijalni status, zanimanje i zaposlenost majki. Pokazalo se da su ćerke čije su majke visokoobrazovane, zaposlene, stručnjakinje ili intelektualke, više zainteresovane za političku participaciju. Zatim, da srednjoškolke čije majke participiraju u političkim organizacijama i udruženjima, iskazuju pozitivan odnos prema ovoj vrsti političke delatnosti. Sumiranjem ovih nalaza može se zaključiti da se obrasci političkog ponašanja linearno prenose sa majki na ćerke, jer su prisutna izvesna slaganja u političkom ponašanju starije i mlađe generacije žena.

ZAKLJUČAK

U završnom razmatranju još jednom ću se osvrnuti na osnovne ciljeve istraživanja. Ono je prvenstveno bilo usmereno ka utvrđivanju stvarnog uticaja roditelja i porodičnog okruženja na proces političke socijalizacije u uslovima tranzicije, a zatim i na identifikaciju mehanizama posredstvom kojih se vrši transfer političke kulture s jedne na drugu generaciju. Pitanje na koje je istraživanje takodje trebalo da pruži odgovor je da li je u vanrednim društvenim okolnostima u Srbiji devedesetih došlo do diskontinuiteta u vrednostima i stavovima dve generacije? Do odgovora sam pokušala da dodjem korišćenjem svojevrstne "generacijske analize", pri čemu je akcenat bio na proučavanju skupa kvaliteta porodičnih odnosa, a ne na posmatranju pojedinačnih parametara ispitanika. Stoga je predmet istraživanja bilo interaktivno dejstvo generacijskog efekta, efekta epohe i efekta životnog ciklusa, kako bi se odgonetnule teorijske i empirijske implikacije ponovnog postavljanja generacijskog pitanja u centar sociološkog proučavanja.

Učešće mlade generacije u društvenim promenama u Istočnoj Evropi potvrđuje Braungartovu tezu da ciklusi međugeneracijskog i unutargeneracijskog konflikta predstavljaju barometar socijalnih promena, i često su u tesnoj vezi sa lokalnim, nacionalnim i globalnim borbama (Braungart, 1984). Dramatične ekonomske i političke okolnosti i institucionalni vakuum nastao transformacijom društvenog sistema, stvorili su povoljne uslove za formiranje političkih generacija. Intenzivno raste značaj "generacijske politike", koja svoje uporište nalazi u specifičnom socijalizacijskom iskustvu, kako političkom, tako i nepolitičkom. Politički i istorijski događaji poput građanskih ratova, sankcija, izolacije zemlje, migracija i bombardovanja u Srbiji devedesetih, predstavljaju ključne agense socijalizacije za dolazeće generacije. Izuzetno visok stepen politizacije svakodnevnog života i specifičan tip političke kulture koji nastaje u uslovima institucionalnog raspadanja društva, stvaraju takodje pogodno tle za uspon političkih generacija. To su generacijske kohorte koje ranije sazrevaju i prinudjene su da se intenzivnije bore za društveno vreme i prostor. To im omogućava da se bolje adaptiraju na nove uslove, za razliku od roditelja čije iskustvo postaje sve manje upotrebljiv resurs u strukturalnim promenama. Međutim, razaranje institucionalnog, normativnog i vrednosnog okvira društva, nezaposlenost, siromaštvo, nemogućnost rešavanja stambenog pitanja i zasnivanja porodice, opšta bezperspektivnost, faktori su koji, s jedne strane, stimulišu pojedince sposobne za

manevrisanje da "eksperimentišu sadašnjosti", ali s druge strane, dovode do izolacije, marginalizacije i samoisključivanja mladih iz društvenog i političkog života.

U porodičnoj sredini razvijaju se kontradiktorni procesi. S jedne strane, porodica nastoji da zaštiti pojedinca od spoljašnjih udara koji ugrožavaju ne samo njene tradicionalne uloge već i integritet i autonomiju. U tom slučaju dolazi do redukovanja uticaja porodice kao agensa političke socijalizacije i čak smanjene podložnosti uticajima drugih agensa, do socijalnog pasiviziranja i otklona od bilo kog vida zainteresovanosti i bavljenja politikom. S druge strane, ukoliko se te spoljne promene ne doživljavaju kao pretnja već kao izazov i prilika za delovanje, uloga porodice u politizaciji se intenzivira i interaktivno dopunjuje uticajima drugih agensa političke socijalizacije, škole, vršnjaka, medija, omladinskih organizacijama i udruženja. Rezultati istraživanja u istočnoevropskim zemljama u tranziciji pokazuju da je defanzivni stav prema politici postao dominantna karakteristika porodične socijalizacije u periodu transformacije ka demokratskom, liberalnom tržišnom društvu. Komunikacija u porodici naglo opada, a orijentacija na privatno-svojinske odnose i potrošački mentalitet produkuje "anti-politički" vrednosni sistem. Porodica postaje kontraproaktivna u političkom obrazovanju i glavni izvor političke pasivnosti mladih (Szabo, 1989).

Međutim, nalazi ovog istraživanja dokumentuju suprotno. U specifičnim okolnostima koje su zahvatile Srbiju devedesetih, kada je došlo do zastoja u modernizaciji društva i tranziciji ka demokratskom političkom sistemu i tržišnoj privredi, dolazi i do velikog porasta identifikacije i vezanosti za porodicu kao primarnu društvenu grupu. Ta intenzivna privatizacija i familijarizacija odnosa sa jedne strane i snažna politizacija svakodnevnog života sa druge, doveli su do promene uloge porodice u procesu političke socijalizacije. Rezultati nedvosmisleno potvrđuju da je uloga porodice u stvaranju specifične političke atmosfere pojačana i da je to svakako jedan od najvažnijih mehanizama za razvoj političkog identiteta i političke kulture pojedinca. U većini porodica je prisutna atmosfera koju karakteriše pojačano interesovanje za politiku, svojvrсна radikalizacija političkih stavova i vrednosti i pojačan interes za političku akciju i participaciju. Neuobičajeno visoko interesovanje za političke teme, razvijena politička komunikacija kod većine ispitanika i izrazito visok stepen participacije u pojedinim oblicima neformalnih i formalnih političkih aktivnosti (protesti, glasanje), govori u prilog polaznoj pretpostavci

istraživanja, da je u tranzicijskom društvu, proces formiranja političkih stavova, vrednosnih orijentacija i ponašanja više uslovljen aktuelnim socijalnim i političkim kontekstom, nego što je pod uticajem nekadašnjeg formativnog socijalizacijskog iskustva.

Prihvatanje određenih političkih stavova, vrednosnih orijentacija i vrste političkog ponašanja u velikoj meri zavisi od uticaja opšte atmosfere u porodici, uslova i obrazaca socijalizacije, vaspitavanja i edukacije. Potvrdilo se da organizacija porodičnog života, struktura odnosa među članovima, participacija u odlučivanju, stil vaspitanja i odnos prema spoljašnjem svetu, predstavljaju važan mehanizam posredstvom koga se stvara i razvija politička atmosfera u porodici. Porodice koje veću pažnju posvećuju autonomiji pojedinca, razvoju individualnosti i kompeticije, većoj subjektivnoj participaciji u donošenju odluka, koje imaju labaviju strukturu i egalitarnije i demokratičnije odnose, pružaju znatno bolje uslove i veće mogućnosti za razvoj socijalne odgovornosti, političke kompetencije i efikasnosti i participativne kulture kod mladih ljudi. Tradicionalistički model porodične organizacije, koji podrazumeva strogu hijerarhiju uloga u porodici, autoritaran stil vaspitanja, poštovanje običaja i neprihvatanje promena, ili pak, izolacionalistički tip, koji forsira zatvaranje porodice, atomizaciju sukoba, isključenost članova iz procesa odlučivanja, generišu uslove za nastajanje socijalno neodgovornih pojedinca, koji nisu skloni kritičkom mišljenju, koji su politički pasivni i apatični. Takvi ispitanici u krugu porodice nisu opskrbljeni adekvatnim kategorijalnim aparatom i vrednosnim sistemom posredstvom koga bi mogli kompetentno politički da rasuđuju i efikasno politički da deluju.

Rezultati istraživanja u razvijenim, demokratskim društvima potvrđuju da porodica ima fundamentalnu ulogu u podsticanju socijalne odgovornosti kao norme građanskog demokratskog društva (Flanagan, 1998). Labavija struktura odnosa i participativna kultura u porodici doprinose razvoju pozitivnog odnosa prema postojećem demokratskom političkom sistemu i proizvode veći stepen identifikacije sa institucijama društva i države (Almond, Verba, 1989). Nalazi ovog istraživanja sugerišu da je kod nas situacija obrnuta. Ispitanici koji potiču porodica kod kojih je interes za politiku izraženiji i gde je razvijenija participativna politička kultura, u najvećoj meri ispoljavaju kritičnost prema vladajućem nedemokratskom sistemu i autoritarnoj vlasti Slobodana Miločevića. Najniži stepen politizovanosti i najveći stepen podrške vladajućem autoritarnom sistemu pokazuju ispitanici iz ruralnih sredina, čije su porodice nižeg obrazovnog i socijalnog

statusa. Od prirode političkog sistema zavisi stepen indentifikacije i uloga porodice u tom procesu.

Zainteresovanost za politiku i političku participaciju je u tesnoj vezi sa kulturnim i socijalnim kapitalom porodice, koji uključuje obrazovne karakteristike roditelja, poreklo, socijalni status, mrežu društvenih veza. Mladi koji potiču iz porodica sa nižim kulturnim i socijalnim kapitalom imaju manje mogućnosti da se uspešno politički socijalizuju i kasnije integrišu u politički život. Za takve porodice karakteristična je nerazvijena politička atmosfera koja uključuje odsustvo razgovora i diskusija o političkim temama, slabu informisanost i odsustvo interesa za učenje pojmova i procesa iz oblasti politike. Shodno tome, njih odlikuje niži stepen političkog znanja, kompetencije, efikasnosti i odsustvo potrebe za političkom participacijom. S druge strane, roditelji koji potiču iz urbanih sredina, koji pripadaju višim društvenim slojevima i koji su obrazovaniji, efikasniji su u prenošenju političkog iskustva na svoje potomke. U tim porodicama vlada razvijenija politička atmosfera i povoljniji su uslovi za razvoj političkog identiteta. Uloga kulturnog i socijalnog kapitala porodice postaje posebno značajna u uslovima tranzicije. Prema mišljenju većine ispitanika, porodica u uslovima razorenih institucija društva nosi glavni teret materijalne, psihološke, socijalne egzistencije i promocije i integracije pojedinca u društvo. Adolescenti u velikom broju smatraju da su "dobro porodično poreklo" i "veze i poznanstva", najvažniji resursi kojima raspolaže porodica u trenutku kada treba da im pomogne u tranziciji ka odraslosti.

Glavni mehanizam posredstvom koga se vrši transfer političke kulture sa jedne na drugu generaciju leži u političkoj atmosferi koja se neguje u porodičnoj sredini (Milić, 1984; 1986; 1988). Kada u porodici postoji razvijena politička atmosfera koja podrazumeva zainteresovanost za političke teme, dobru informisanost, razvijenu političku komunikaciju i razvijenu političku participaciju, transfer političkog znanja i iskustva sa roditelja na decu je uspešniji. Što je odnos roditelja prema politici aktivniji, to su i afinitet prema političkom aktivizmu, politička kompetencija i politička efikasnost više izraženi kod adolescenata. Međutim, negativan odnos roditelja prema političkom angažmanu ne znači nužno i isti takav odnos deteta prema tom pitanju. Uticaj roditeljske političke aktivnosti na adolescente se ostvaruje dvojako. Posredstvom odnosa koji roditelji zastupaju prema politici i putem prenošenja određenih participatorskih

normi i standarda političkog ponašanja sa starije na mlađu generaciju. Transfer participativne kulture se odvija direktno, posredstvom prenosa obrazaca protestnog i glasačkog ponašanja i političkog organizovanja i indirektno, kroz opštu i političku atmosferu u porodici. Na primer, među adolescentima koji su se izjasnili da neće glasati na predstojećim izborima 2000. godine, najviše je srednjoškolaca čiji roditelji nikada ne glasaju, ne učestvuju u društvenim protestima i indiferentni su prema učešću u političkim organizacijama i udruženjima. To su porodice kod kojih ne postoji interes za politiku, gde participativna politička kultura ne postoji i gde mlađa generacija nije u prilici da se politički edukuje i socijalizuje.

Društvene promene menjaju kvalitet integeneracijskih odnosa. Kontekstualni faktori kao što su promena sistema i rekonstrukcija vrednosnog i normativnog okvira društva, generišu socijalne nejednakosti, te je opravdano govoriti o zaoštavanju generacijskih razlika u tranzicijskim društvima. U Srbiji su generacijske razlike znatno naglašene pod uticajem širenja patrijarhalnih, paternalističkih, familijarističkih i običajnih odnosa. Društvo se polarizuje na ideološkom i političkom planu, a dominantni tipovi društvene hijerarhije su generacijska i polna. Ovi procesi i pojave koje se odvijaju na makro nivou društva determinišu uslove za političku socijalizaciju u porodici i profilišu modele političkog identeta.

Generacijske razlike su znatno prisutnije u domenu političkih i ideoloških vrednosti, nego u političkom ponašanju ispitanika. Kod mlađe generacije uočljivo je znatno veće bazično poverenje u ljude, ali i izrazito nizak stepen poverenja u sve društvene institucije. Međutim, socijalna distanca prema drugim nacijama i religijama je čak veća nego kod starijih ispitanika. Autoritarnost je znatno manje izražena kod adolescenata, nego kod roditelja, ali su tradicionalni oblici mišljenja neočekivano prisutni u istom obimu kao i kod starije generacije. Mladji ispitanici se znatno u većem broju identifikuju sa generacijskom i lokalnom pripadnošću, a zatim sa pripadanjem porodici i Evropi. U svojim političkim opredeljenjima više su orijentisani ka desnici i centru, a u pogledu ideoloških preferencija srednjoškolci mnogo veći značaj pridaju demokratizaciji društva, privatizaciji, ljudskim pravima i slobodi izražavanja i problemu nezaposlenosti kao gorućem u tranzicijskom društvu. Ovakav vrednosno-ideološki profil adolescenata ukazuje da mlađa generacija, i pored izvesne konfuzije nastale pod uticajem tradicionalnih elemenata u političkom identitetu, u znatno većem procentu podržava reforme i

transformaciju društvenog sistema ka liberalnom, demokratskom društvu. Većina daje prednost tržišnoj ekonomiji i podržava demokratizaciju političkih institucija. Ovim nalazima se potvrđuju rezultati prethodnih istraživanja u kojima je ustanovljeno da porodica i roditelji nemaju veliki uticaj na stavove dece o društvenim i političkim pitanjima, političkim stavovima i ideološkim preferencijama, odnosno da se pogled na svet starije i mlađe generacije bitno razlikuje (Billig, Cochrane, 1984; 1987; Roberts, Parcell, 1988; Denver, Hands, 1991). Sukob nove i stare paradigme socijalnog, političkog i kulturnog delovanja karakterističan je za periode društvenih previranja, kriza i tranzicije, kada na društvenu scenu stupaju nove "političke generacije" koje se svesno samoidentifikuju kao nosioci političkog preobražaja društva.

Kada je reč o rodnoj perspektivi, rezultati istraživanja su pokazali da je socijalizacijska paradigma ključni faktor u formiranju političkog identiteta žena i da je porodica uticajnije od drugih agensa u procesu rodne socijalizacije. U svim istočnoevropskim tranzicijskim društvima, te i u Srbiji devedesetih, došlo je do reprivatizacije i repatrijarhalizacije predstava o rodnim ulogama. Društveni kontekst u tranziciji je obeležen rodnom hijerarhijom i rodno segregiranom podelom rada i odgovornosti. Adolescentkinje se već u porodici sreću sa raširenim rodnim predrasudama i sa nedostatkom samopouzdanja i političke efikasnosti i kompetencije. Opšti zaključak je da porodice koje omogućuju veću autonomiju pojedinca, gde svi članovi podjednako učestvuju u donošenju odluka i gde je labavija i demokratičnija struktura odnosa, beleže manje prisustvo rodnih predrasuda, veće prisustvo muških članova u organizaciji i podeli rada u domaćinstvu i veću zainteresovanost ženskih članova za politiku. Od socijalnog statusa, stepena obrazovanja i zaposlenost majki u velikoj meri zavisi karakter rodne socijalizacije i odnos ćerki prema politici i političkom delovanju. Srednjoškolke koje potiču iz jednoroditeljskih porodica, gde žive samo sa majkom koja je višeg obrazovanja, pokazuju veći interes za politiku od onih adolescentkinja, koje žive u porodicama sa oba roditelja, gde je samo otac sa visokom ili višom školom. Ispitanice češće od muškaraca smatraju da mogu da imaju uticaja u donošenju odluka u porodici, ali su mnogo manje efikasne u odlučivanju na poslu, u političkim organizacijama, udruženjima i u društvu kao celini. Taj nedostatak političke kompetencije i efikasnosti van porodice govori o visokom stepenu isključenosti žena iz društvenog života i institucionalnoj nevidljivosti.

Na kraju želim da naglasim da je razvoj socijalnog identiteta u društvima u tranziciji išao u pravcu razvijanja jednog specifičnog procesa nazvanog "strukturisana individualizacija", koji počiva na činjenici da polna, klasna, etnička i regionalna pripadnost još uvek posreduju u procesu socijalizacije (izbor modela obrazovanja, stil života, potrošnja i provodjenja slobodnog vremena) (Wallace, Hearpfer, 1998b). Za kontekst odrastanja i maturacije u tranziciji sve više postaju značajniji procesi u ekonomskoj sferi društva. Mogućnosti zapošljavanja se prenosi u privatni sektor, ekonomska aktivnost se vezuje za neformalne oblike i sivu ekonomiju, produžava se školovanje, odlaže tranzicija ka odraslosti i forsira potrošački mentalitet. Ovim procesima treba pridodati još dva značajna politička fenomena, desocijalizaciju, nestajanje društvenih uloga, normi i vrednosti i depolitizaciju, nesposobnost političkog da determiniše socijalni sistem. Ovi društveni procesi će u budućnosti definisati konture novog modela političke socijalizacije u srbijanskom društvu.

Upitnik za srednjoškolce br. _____

Istraživanje:

PORODICA I POLITIČKA SOCIALIZACIJA

Cilj ovog istraživanja je da prouči uticaj porodice i roditelja na stvaranje i oblikovanje političkih stavova i političkog identiteta pojedinca. Molimo te da svojim iskustvom i razmišljanjima pomogneš u proučavanju ovih tema i da prilikom popunjavanja upitnika budeš iskren/a jer samo na taj način će rezultati biti verodostojni. Ova anketa je potpuno anonimna i svi podaci biće korišćeni isključivo u naučne svrhe.

Pol 1.muški 2.ženski

Koliko imaš godina? _____ (upisati broj)

Naziv srednje škole koju pohađaš (smer) _____

Razred: 1. 2. 3. 4.

Mesto rođenja:

- 1.Beograd
- 2.veći grad u SRJ
- 3.manji grad u SRJ
- 4.seosko naselje
- 5.mesto u nekoj od bivših republika SFRJ
- 6.nešto drugo, šta _____

Zašto si upisao/la ovu srednju školu?

- 1.oduvek sam želeo/la tu školu da završim
- 2.na sugestiju roditelja
- 3.da bi se lakše zaposlio/la
- 4.imao/la sam najbolje izgleda da položim prijemni ispit
- 5.u poslednjem trenutku sam odlučio/la
- 6.opredelio/la sam se zbog društva
- 7.nešto drugo, šta _____

Šta nameravaš da radiš posle završetka srednje škole?

- 1.da upišem višu školu ili fakultet i studiram
- 2.da se zaposlim u Beogradu
- 3.da se zaposlim u bilo kom gradu u SRJ
- 4.da odem u inostranstvo
- 5.još nemam planove o tome
- 6.nešto drugo, šta _____

Da li se povremeno angažuješ ne nekom privremenom poslu da bi obezbedio/la džeparac?

1.Ne 2.Da

Koji posao obavljaš? _____

Dosadašnji uspeh u školi (prosečna ocena):

1.dovoljan 2.dobar 3.vrlo dobar 4.odličan

Da li si ponovio/la neku godinu? 1.ne 2.da

Koje strane jezike poznaješ? _____

Da li koristiš kompjuter? 1.ne 2.da

Da li si korisnik/ca Interneta? 1.ne 2.da

Ako jesi, koliko nedeljno provodiš vremena na Internetu?
_____ (Upisati broj sati)

Uz koje sadržaje najčešće provodiš vreme na Internetu?

Da li povremeno radiš (za vreme raspusta, vikendom) ili se baviš nekim dodatnim poslom pored školovanja?

1.ne 2.da

Ako radiš povremeno, koji su to poslovi?

Da li si boravio/la u inostranstvu?

- 1.nisam bio/la u inostranstvu
- 2.bio/la sam jednom na kraćem boravku (do 10 dana)
- 3.bio/la sam više puta na kraćem boravku
- 4.bio/la sam na dužem boravku
- 5.nešto drugo, šta _____

Sa kim si išao/la na letovanje ili zimovanje (prošle ili ove godine)?

- 1.nisam išao/la na letovanje ili zimovanje
- 2.sam/a
- 3.sa drugovima/drugaricama (mladićem/devojkom)
- 4.sa roditeljima
- 5.nešto drugo, šta _____

Kako provodiš svoje slobodno vreme? (Zaokruži jedan od brojeva koji predstavljaju vrednosti:

	retko	povremeno	često
u druženju sa prijateljima			
i poznanicima	1	2	3
sa devojkom/momkom	1	2	3
u čitanju knjiga, biblioteci	1	2	3
u odlasku u bioskop	1	2	3
u odlasku u pozorište	1	2	3
u odlasku na koncerte	1	2	3
u obilasku galerija i muzeja	1	2	3
u bavljenju sportom/ovima	1	2	3
u bavljenju muzikom/igrom,			
slikarstvom, pisanjem	1	2	3
u dobrovoljnom radu			
(u nekom klubu, udruženju)	1	2	3

u bavljenju nekim hobijem	1	2	3
u zaradjivanju za džeparac	1	2	3
u diskoteci, kaficima	1	2	3
u gledanju TV	1	2	3
u odmaranju	1	2	3

Da li u tvom domaćinstvu postoji neki od dole navedenih uređaja ili predmeta koje ti koristiš?

	ne	da
neki muzički instrument	1	2
radio, kasetofon,		
CD plejer, muzički stub	1	2
TV aparat, video-rikorder	1	2
kolekcija cd-ova, audio i		
video kasete	1	2
biblioteka	1	2
računar, štampač	1	2
foto aparat, video kamera	1	2
mobilni telefon	1	2

Rangiraj sledeće vrednosti prema prioritetu:

- dobro zdravlje	1	2	3	4	5	6	7
- puno novca	1	2	3	4	5	6	7
- velika ljubav	1	2	3	4	5	6	7
- srećna porodica	1	2	3	4	5	6	7
- dobro obrazovanje	1	2	3	4	5	6	7
- dobar, interesantan posao	1	2	3	4	5	6	7
- velika slava i ugled	1	2	3	4	5	6	7

Koliko si ti lično zadovoljan/a sa:

(Zaokruži jedan od brojeva koji predstavljaju vrednosti:

1. potpuno nezadovoljan/a
2. uglavnom nezadovoljan/a
3. uglavnom zadovoljan/a
4. veoma zadovoljan/a
5. ne mogu da procenim)

društvom u kome živiš

1 2 3 4 5

materijalnom situacijom svoje porodice

1 2 3 4 5

načinom na koji provodiš slobodno vreme

1 2 3 4 5

svojim odnosom sa drugim ljudima

1 2 3 4 5

svojim životom u celini

1 2 3 4 5

Da li misliš da ćeš usepeti da realizuješ svoje lične ciljeve i životne planove?

1. ne
2. da, delimično
3. da, u potpunosti

Da li misliš da ćeš u ovom društvu moći da ostvariš svoje planove?

1. ne, pripadam izgubljenoj generaciji
2. da, ali teško

3. da, živeću bolje od svojih roditelja

Kako bi opisao/la život danas u Srbiji?

Koji je po tvom mišljenju najveći društveni problem?

Koje si nacionalnosti?

1. Srbin/Srpkinja
2. Crnogorac/Crnogorka
3. Musliman/Muslimanka
4. nešto drugo, šta _____

Da li se smatraš pripadnikom/com neke vere?

1. nisam religiozan/a
2. pravoslavne
3. katoličke
4. islamske
5. neke druge, koje _____

Ako se smatraš religioznom osobom koje od sledećih tumačenja religije je najbliže tvome? (Zaokružiti samo jedan odgovor)

1. ne smatram se religioznom osobom
2. prihvatam obrede i običaje ali ne i sva religiozna uverenja
3. religiju prihvatam kao deo ličnih moralnih i emocionalnih uverenja i stavova
4. prihvatam religiju kao deo porodične tradicije
5. religiju izjednačavam sa nacionalnom crkvom i istorijom naroda kome pripadam
6. nešto drugo, šta _____

Kakav je bračni staus tvojih roditelja?

1. žive zajedno u braku
2. razvedeni su
3. jedan od roditelja nije živ
4. žive u drugom braku, ponovo udati/oženjeni
5. neudati/neoženjeni

Kakva je struktura porodice u kojoj živiš?

1. oba biološka roditelja i deca
2. očuh ili maćeha sa decom
3. jednoroditejska porodica
4. roditelji, deca, babe i dede
5. roditelji sa oženjenom/udatom decom i njihovim porodicama

Red tvog rođenja u porodici:

1. jedinac/ca
2. najstarije dete
3. srednje dete
4. najmladje dete
5. bliznaci

Koju su najvišu školu završili tvoji roditelji?
(Staviti znak X u odgovarajuću rubriku)

	60. otac	61. majka
1. bez osnovne škole	☐	☐
2. osnovnu	☐	☐
3. srednju	☐	☐
4. višu školu ili fakultet	☐	☐

Zanimanje tvojih roditelja:

	62. otac	63. majka
1. radnik/ca	☐	☐
2. službenik/ca (sa srednjom školom)	☐	☐
3. stručnjak (viša ili visoka škola)	☐	☐
4. nezaposlen/a	☐	☐
5. nešto drugo, šta _____	☐	☐

Sektor u kome su zaposleni:

	64. otac	65. majka
1. državnom/javnom sektoru	☐	☐
2. privatnom sektoru	☐	☐
3. mesovitom sektoru	☐	☐

Koje nacionalnosti su tvoji roditelji?

	66. otac	67. majka
1. Srbin/Srпкиnja	☐	☐
2. Crnogorac/Crnogorka	☐	☐
3. Musliman/Muslimanka	☐	☐
4. neke druge, koje _____	☐	☐

Da li su tvoji roditelji religiozni?

	68. otac	69. majka
1. ne	☐	☐
2. da	☐	☐
3. ne znam	☐	☐

Da li se u tvojoj porodici obeležavaju religijski praznici
(Slava, Božić, Uskrs)?

1. ne 2. da 3. da, ali ne oduvek

Da li su tvoji roditelji boravili u inostranstvu? (Staviti znak X u odgovarajuću rubriku)

	71. otac	72. majka
1. nisu	☐	☐
2. da, samo na kraće	☐	☐
3. da, na duže	☐	☐

Kako doživljavaš mesto svoje porodice u društvu?

1. bliže vrhu društvene lestvice
2. pripada srednjoj klasi
3. bliže nižim slojevima

4. ima marginalni status u društvu
5. ne mogu da procenim
6. nešto drugo, šta _____

Prosečni mesečni prihod tvog domaćinstva:

1. do 3000 din.
2. od 3000-6000 din.
3. od 6000-9000 din.
4. preko 9000 din.

Kakva je stambena situacija tvoje porodice?

1. bez stana/iznajmljen stan (kuća)
2. stan u vlasništvu do 40 m²
3. stan u vlasništvu od 40-60 m²
4. stan u vlasništvu od 60-80 m²
5. stan u vlasništvu preko 80m²
6. kuća u vlasništvu
7. nešto drugo, šta _____

Šta očekuješ od svoje porodice? (Rangiraj prema važnosti od 1 do 3)

1. Pažnju, toplinu i emotivnu podršku
2. Materijalnu podršku
3. Razumevanje i dobru komunikaciju

Da li očekuješ podršku porodice u sledećim stvarima?
(Rangiraj prema važnosti od 1 do 5)

1. pomoć u savladavanju školskih obaveza
2. pomoć pri pronalaženju posla
3. pomoć pri izboru profesije
4. pomoć u rešavanju teških životnih problema
5. pomoć pri donošenju značajnih odluka

Koje su po tvom mišljenju pretpostavke za ostvarivanje uspeha u životu? (Rangiraj po važnosti od 1 do 12)

1. što bolje obrazovanje
2. dobro porodično poreklo
3. lična ambicija
4. sreća
5. veliki rad
6. veze i poznanstva
7. inteligencija i talenat
8. političke veze
9. roditelji sa visokim obrazovanjem
10. pripadnost odredjenom polu
11. članstvo u nekoj organizaciji
12. nešto drugo, _____

Kako bi opisao/la vaspitne postupke i metode kojima se služe tvoji roditelji? (Izaberi samo jedan od sledećih opisa koji najbolje prikazuje tvoju situaciju).

- 1.uglavnom savetuju, nastoje da koriguju pomoću razgovora i konkretnih primera
- 2.uglavnom naredjuju, ponekad i fizički kažnjavaju
- 3.smatraju da ne treba mnogo da se mešaju u moj život, prepustajući meni uglavnom da odlučujem, ali ipak žele da znaju šta hoću da radim i kakvi su mi planovi
- 4.ne mogu da se opredelim
- 5.nešto drugo, šta _____

Kako bi opisao/la strukturu i organizaciju odnosa u svojoj porodici? (izaberi samo jedan primer)

- 1.Slabo povezana grupa sa izolovanim i slabo komunikativnim pojedincima, koji nisu zainteresovani da aktivno učestvuju u donošenju važnih odluka
- 2.Slabo povezana grupa u kojoj su članovi uglavnom nezavisni, individualistički nastrojeni i gde svi učestvuju u odlučivanju
- 3.Čvrsto povezana grupa sa hijerhijskim odnosima medju članovima, gde se poštuje tradicija i zna se ko odlučuje
4. Čvrsto povezana grupa, gde vladaju odnosi jednakosti, pojedinac ima veću autonomiju i aktivno učestvuje u donošenju odluka

Kako ti vidiš ulogu oca i majke u porodici?
(Rangiraj prema važnosti od 1-7, posebno za oca i posebno za majku)

	majka	otac
1. Uvek mi pruža ljubav		
2. Imam najviše poverenja u nju (njega)		
3. Pomaže u rešavanju problema		
4. Pokazuje zabrinutost		
5. Često razgovaramo i uvek me sasluša		
6. Kontroliše me i nadgleda		
7. Materijalno obezbeđuje porodicu		

Kako procenjuješ muško-ženske odnose u kući i u profesionalnom radu ?

1.Postoje tipično muški i tipično ženski poslovi u kući	ne	da
2.Poslodavci ne treba da prave razliku po polu u zapošljavanju već po kvalifikacijam i sposobnostima	ne	da
3.Muškarci i žene treba da budu podjednako plaćeni za svoj rad	ne	da
4. Žena treba da bude samo majka i domaćica	ne	da
5. Profesuonalno bih obavljao/la samo tipično muške/ženske poslove	ne	da

Da li postoji neki termin kada se svi članovi tvoje porodice okupe i zajedno provode slobodno vreme?

- 1.uopšte ne postoji takav termin
- 2.postoji ali to zavisi od prilika i raspoloženja članova porodice
- 3.postoji redovan termin

Ako postoji okupljanje porodice u slobodnom vremenu, kako ti doživljavaš to vreme?

- 1.kao obavezu koju bih rado izbegao/la
- 2.kao nešto što je potrebno ali ne zadovoljava moja očekivanja
- 3.kao prijatno provedene i korisne trenutke
- 4.nešto drugo, šta _____

Da li o sedećim temama razgovaraš sa roditeljima?

	ne	da
o ličnim raspoloženjima i doživljajima nekih porodičnih situacija	1	2
o odnosima sa devojkom/momkom i seksualnim problemima	1	2
o odnosima i događajima sa vršnjacima	1	2
o problemima u porodici	1	2
o problemima izvan porodice,	1	2
o društvenim i političkim temama	1	2

Da li si zainteresovan/a i kakav je tvoj odnos prema politici?

- 1.nisam uopšte zainteresovan/a, politika je dosadna
- 2.politika nam kroji sudbinu ali nisam zainteresovan/a
- 3.ponekad se zainteresujem kada je reč o pitanjima koja mene lično interesuju
- 4.interesuju me tekući problemi i situacija u društvu
- 5.vrlo sam zainteresovan/a i aktivan u političkom životu

Kada si prvi put saznao/la nešto o politici?

_____ (upisati godine starosti)

Da li se u tvojoj porodici komentarišu aktuelni društveni i politički događaji kod nas i u svetu?

- 1.nikad 2.ponekad 3.često 4.redovno

Da li ti učestvuješ u tim razgovorima?

- 1.nikad 2.ponekad 3.često 4.redovno

Kada se povedu takvi razgovori da li između roditelja i tebe dolazi do razlika u mišljenjima?

- 1.nikad 2.ponekad 3.često 4.redovno

Ako dolazi do razlika u mišljenjima, kako se ti ponašaš u toj situaciji?

- 1.ne dolazi do razlika u mišljenjima
- 2.ostajem po strani
- 3.prihvatom neke od iznetih mišljenja
- 4.nastojim da imam svoje mišljenje
- 5.nešto drugo, šta _____

Da li sa svojim drugovima/cama razgovaraš o političkim i društvenim temama?

1. nikad 2. ponekad 3. često 4. redovno

Da li u tvojoj školi nastavnici razgovaraju sa učenicima o aktuelnim političkim i društvenim zbivanjima?

1. nikad 2. ponekad 3. često 4. redovno

Da li zadovoljan/a informacijama i znanjem o politici i aktuelnim društvenim događajima koja si stekao/la u školi?

1. ne 2. da 3. ne mogu da procenim

Da li smatraš da si dovoljno obavešten/a o svemu što se dešava na političkoj i društvenoj sceni Srbije?

1. da, potpuno sam obavešten/a
2. delimično sam obavešten/a
3. ne, nisam dovoljno obavešten/a
4. potpuno sam neobavešten/a
5. ne mogu da procenim

Kako bi ocenio/la odnos svojih roditelja prema politici i angažovanju u rešavanju političkih i društvenih problema kod nas?

1. smatraju da se ne treba mešati u te stvari, ima ko o tome da brine
2. to je gubljenje vremena jer malo šta može da se promeni u društvu na taj način
3. angažovanje u rešavanju političkih i društvenih pitanja je dobar način da se nešto promeni u društvu
4. društveno-političko angažovanje je dobar način da se napreduje u društvu
5. društveno-političko angažovanje je dobar način da se iskažu svoje sposobnosti i vrednosti
6. ne mogu da ocenim
7. nešto drugo, šta _____

Koje od gore navedih mišljenja je najbliže tvom stavu prema društveno-političkom angažovanju?

Mišljenje pod brojem _____ (upisati broj)

Koji od sledećih izvora koriste članovi tvoje porodice da bi se informisali o aktuelnim političkim i društvenim zbivanjima? (Zaokruži jedan od brojeva koji predstavljaju vrednosti: 1. retko

2. povremno
3. često).

	retko	povremeno	često
dnevna štampa	1	2	3
nedeljna i periodična štampa	1	2	3
radio	1	2	3
televizija	1	2	3
razgovori sa prijateljima	1	2	3

internet 1 2 3

Da li su tvoji roditelji imali ili sada obavljaju neke funkcije u političkim strankama?

1. nisu imali i sada nemaju funkcije
2. imali su ali sada nemaju funkcije
3. nisu imali ali sada imaju funkcije
4. imali su i sada imaju funkcije
5. ne znam

Da li su roditelji učestvovali u demonstracijama i protestima opozicije i gradjana 1991/92, 1996/97, 1999?

1. nikad 2. ponekad 3. redovno

Proceni koje bi od dole navedenih ciljeva naše društvo trebalo da ostvari u budućnosti?

(Zaokruži jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti: 1. nimalo važno
2. malo važno
3. srednje važno
4. vrlo važno
5. ne mogu da procenim)

rešavanje nacionalnog pitanja

1 2 3 4 5

stvaranje pravne države

1 2 3 4 5

jaka i zdrava privreda

1 2 3 4 5

ukidanje sankcija i saradnja sa svetom

1 2 3 4 5

visok životni standard

1 2 3 4 5

borba protiv korupcije i kriminala

1 2 3 4 5

poštovanje ljudskih prava i prava manjina

1 2 3 4 5

sloboda mišljenja i izražavanja

1 2 3 4 5

ubrzavanje procesa privatizacije

1 2 3 4 5

rešavanje problema nezaposlenosti

1 2 3 4 5

demokratizacija političkog sistema

1 2 3 4 5

Da li su po tvom mišljenju situacija u Srbiji i Jugoslaviji odvija u dobrom ili lošem pravcu?

1. u lošem 2. u dobrom 3. ne mogu da procenim

Koga smatraš odgovornim za takav razvoj?

1. medjunarodnu zajednicu

2. vladajuće strukture
3. susedne narode i države
4. svi smo za to krivi
5. ne mogu da procenim

Koliko imaš poverenja u postojeće društvene institucije i grupe? (Zaokruži jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti:

1. nimalo
2. malo
3. srednje
4. mnogo
5. ne mogu da procenim)

predsednik	1	2	3	4	5
vlada	1	2	3	4	5
skupština	1	2	3	4	5
političke partije	1	2	3	4	5
policija	1	2	3	4	5
vojska	1	2	3	4	5
sudovi	1	2	3	4	5
crkva	1	2	3	4	5
mediji	1	2	3	4	5

Koliko je svaka od sledećih pripadnosti za tebe važna? (Zaokruži jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti:

1. nimalo
2. malo
3. srednje
4. mnogo
5. ne mogu da procenim)

pripadnost porodici	1	2	3	4	5
pripadnost generaciji	1	2	3	4	5
pripadnost profesiji	1	2	3	4	5
pripadnost veri	1	2	3	4	5
pripadnost klasi ili sloju	1	2	3	4	5
pripadnost gradu	1	2	3	4	5
pripadnost Srbiji	1	2	3	4	5
pripadnost Evropi	1	2	3	4	5

Neki pojmovi se danas pogrešno upotrebljavaju ili nisu dovoljno jasni svim građanima. Pokušajte ukratko, sa nekoliko reči, da objasnite sledeće pojmove:

Gradjanin/ka

Ljudska prava

Demokratija

Pravna država

Civilno društvo

Kada bi bio/la u prilici da li bi se družio/la sa:

	ne	da
osobom druge nacije	1	2
osobom druge vere	1	2
osobom druge rase	1	2
alkoholičarem/kom	1	2
narkomanom/kom	1	2
osobom obolelom od side/HIV poz.	1	2
homoseksualcem/kom	1	2
beskućnikom/com	1	2

Da li se slažeš sa sledećim tvrdnjama? (Zaokruži jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti:

1. nimalo se ne slažem
2. uglavnom se ne slažem
3. potpuno se slažem
4. uglavnom se slažem
5. ne mogu da procenim)

narod bez vodje je kao čovek bez glave

1 2 3 4 5

žene ne bi trebalo da se bave politikom

1 2 3 4 5

narod koji ne neguje tradiciju zaslužuje da propadne

1 2 3 4 5

bez materijalne jednakosti ne može biti pravde

1 2 3 4 5

u strance se ne sme imati previše poverenja

1 2 3 4 5

omladini je potrebna stroga disciplina i treba da

ispunjavaju zadatke koje postavljaju društveni autoriteti

1 2 3 4 5

uvek se treba ponašati onako kako to okolina očekulje

1 2 3 4 5

ljudi se rukovode samo ličnim interesima i ne može im se

verovati 1 2 3 4 5

Koja od navedenih orijentacija je najbliža tvojim pogledima na političko uređenje savremenog društva?

1. radikalna desnica
2. umerena desnica
3. desni centar
4. centar
5. levi centar
6. umerena levica
7. radikalna levica
8. ne mogu da odredim

9. ne prihvatam takve podele

Objasni svoj izbor:

Sa osamnaest godina stiće se pravo glasanja na lokalnim, saveznim i republičkim izborima. Da li ćeš glasati na sledećim izborima?

1. neću glasati
2. glasaću za
3. tražiću savet od roditelja
4. neodlučan/a sam

Ako odlučiš da glasaš, zašto misliš da treba glasati?

1. to je moje građansko pravo
2. to je moja građanska dužnost
3. svaki glas je značajan u borbi za promene
4. ako se ne glasa ne može se kritikovati vlast
5. moji roditelji uvek glasaju, pa ću i ja
6. nešto drugo, šta _____

Ako odlučiš da ne glasaš ili se još nisi opredelio/la, koji od sledećih opisa najviše odgovara tvom stavu?

1. nemam dovoljno informacija
2. glasanjem se ništa ne menja
3. ni jedna stranka mi ne odgovara
4. iz protesta, jer ne volim politiku
5. nema razlika među političkim kandidatima
6. moji roditelji nikad ne glasaju pa neću ni ja
7. nešto drugo, šta _____

Da li su tvoji roditelji glasali na prošlim izborima?

1. nikad nisu glasali
2. da, ali ne na svim izborima
3. glasali su na svim izborima
4. ne znam

Proceni koliko možeš da utičeš na važne odluke u sredini u kojoj živiš? (Zaokruži jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti:

1. ne mogu da utičem
2. malo mogu da utičem
3. srednje mogu da utičem
4. mnogo mogu da utičem
5. ne mogu da procenim)

u školi	1	2	3	4	5
u svojoj porodici	1	2	3	4	5
u krugu vršnjaka i prijatelja	1	2	3	4	5
u omladinskim grupama i udruženjima	1	2	3	4	5

u društveno-političkim organizacijama
u društvu

1	2	3	4	5
1	2	3	4	5

Da li učestvuješ u nekim od dole navedenih oblika društvenih aktivnosti?

	ne	da
u radu neke omladinske organizacije (političke, kulturne, umetničke, religijske)	1	2
u posećivanju javnih tribina i stručnih predavanja	1	2
u nekim društvenim pokretima i udruženjima	1	2
u neformalnim grupama (muzičkim, sportskim isl.)	1	2
u dobrovoljnom i humanitarnom radu	1	2
u organizovanju nekih posebnih aktivnosti u školi	1	2

Ako ne učestvuješ, koji su osnovni razlozi za to?

1. ne interesuje me ta vrsta aktivnosti
2. niko mi nije obavestio o tome
3. ne verujem da se takvim aktivnostima može nešto ostvariti
4. ne mogu u takvim aktivnostima da zadovoljim svoje potrebe
5. nešto drugo, šta _____

Ako učestvuješ, šta očekuješ od takvih organizacija i udruženja?

1. mogućnost da se lično izrazim i napredujem
2. mogućnost da steknem nova saznanja
3. mogućnost da stekne prijatelje
4. mogućnost da nekom pomognem
5. mogućnost da komuniciram sa drugima
6. mogućnost da provedem slobodno vreme
7. mogućnost da rešim lične probleme
8. nešto drugo, šta _____

Da li učestvuješ u protestima srednjiškolaca (maturanata) ili pripadnika organizacije Otpor?

1. ne
2. ne, ali podržavam
3. da

Ako učestvuješ ili podržavaš proteste i aktivnosti Otpora kakav stav o tome imaju tvoji roditelji?

1. ne odobravaju i brane mi da učestvujem
2. više bi voleli da ne učestvujem ali mi ne brane
3. potpuno me podržavaju

Da li podržavaš štrajk nastavnika i profesora u osnovnim i srednjim školama?

1. ne
2. da

HVALA NA SARADNJI!

Upitnik za roditelje br. _____

Istraživanje:

PORODICA I POLITIČKA SOCIALIZACIJA

Cilj ovog istraživanja je da prouči uticaj porodice i roditelja na stvaranje i oblikovanje političkih stavova i političkog identiteta pojedinca. Molimo Vas da svojim iskustvom i razmišljanjima pomognete u proučavanju ovih tema i da prilikom popunjavanja upitnika budete iskreni jer samo na taj način će rezultati biti verodostojni. Ova anketa je potpuno anonimna i svi podaci biće korišćeni isključivo u naučne svrhe.

Pol 1.muški 2.ženski

Godina rođenja _____

Mesto rođenja:

1. Beograd
2. veći grad u SRJ
3. manji grad u SRJ
4. seosko naselje
5. mesto u nekoj od bivših republika SFRJ
6. nešto drugo, šta _____

Godina doseljenja u Beograd: _____

Obrazovanje/najviši stepen:

1. bez osnovne škole
2. osnovna škola
3. srednja škola
4. viša škola, fakultet, akademija

Zanimanje:

1. radnik/ca
2. službenik/ca ili tehničar/ka (sa srednjom školom)
3. službenik/ca ili stručnjak (viša ili visoka škola)
4. nezaposlen/a
5. nešto drugo, _____

Sektor u kome ste zaposleni:

1. društveni/državni/javni sektor
2. privatni sektor
3. mešoviti sektor

Da li se bavite nekim dodatnim poslom pored svog stalnog zaposlenja?

1. ne 2. da, kojim _____

Koje ste nacionalnosti? -

1. Srbin/Srpkinja
2. Crnogorac/Crnogorka
3. Musliman/Muslimanka
4. neke druge, koje _____

Da li se smatrate pripadnikom/com neke vere?

1. nisam religiozan/a
2. da, pravoslavne
3. da, katoličke
4. da, islamske
5. neke druge, koje _____

Ako ste religiozni koje od sledećih tumačenja religije je najbliže Vašem? (Zaokružiti samo jedan odgovor)

1. ne smatram se religioznom osobom
2. prihvatam religijske obrede i običaje ali ne i uverenja
3. religiju shvatam kao deo ličnih moralnih i emocionalnih uverenja i stavova
4. prihvatam religiju kao deo porodične tradicije
5. religiju izjednačavam sa nacionalnom crkvom i istorijom naroda kome pripadam
6. nešto drugo, šta _____

Da li se u Vašoj kući obeležavaju religijski praznici (Slava, Božić, Uskrs)?

1. ne 2. da 3. da, ali ne oduvek

Vaš bračni status je:

1. oženjen /udata
2. razveden/na
3. udovac/ica
4. oženjen/udata u drugom braku
5. neoženjen/neudata

Red rođenja Vašeg deteta koje je u srednjoj školi:

1. jedinac/ca
2. najstarije dete
3. srednje dete
4. najmladje dete
5. bliznaci

Struktura porodice koja čini Vaše domaćinstvo:

1. oba biološka roditelja i deca
2. očuh ili maćeha sa decom
3. jednoroditejska porodica
4. roditelji, deca, babe i dede

5. roditelji sa oženjenom/udatom decom i njihovim porodicama

Visina prosečnih mesečnih prihoda domaćinstva:

1. do 3000 din.
2. od 3000-6000 din.
3. od 6000-9000 din.
4. preko 9000 din.

Kakva je stambena situacija tvoje porodice?

1. bez stana/iznajmljen stan (kuća)
2. stan u vlasništvu do 40 m²
3. stan u vlasništvu od 40-60 m²
4. stan u vlasništvu od 60-80 m²
5. stan u vlasništvu preko 80m²
6. kuća u vlasništvu
7. nešto drugo, šta _____

Koliko si ti lično zadovoljan/a sa:

(Zaokruži jedan od brojeva koji predstavljaju vrednosti:

1. potpuno nezadovoljan/a
2. uglavnom nezadovoljan/a
3. uglavnom zadovoljan/a
4. veoma zadovoljan/a
5. ne mogu da procenim)

društvom u kome živiš

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

materijalnom situacijom svoje porodice

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

načinom na koji provodiš slobodno vreme

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

svojim odnosom sa drugim ljudima

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

svojim životom u celini

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

Kako bi ste opisali život danas u Srbiji?

Koji je po Vašem mišljenju najveći društveni problem?

Kako biste odredili mesto svoje porodice u društvu?

1. bliže vrhu društvene lestvice
2. pripada srednjoj klasi
3. pripada nižim slojevima
4. marginalni status u društvu
5. ne mogu da procenim
6. nešto drugo, šta _____

Da li ste boravili u inostranstvu?

1. nisam nikad
2. da, jednom na kraćem boravku (do 10 dana)
3. da, više puta na kraćem boravku
4. da, na dužem boravku
5. nešto drugo, šta _____

Da li ste bili na letovanju ili zimovanju prošle ili ove godine?

1. ne
2. da

Da li mislite da je za Vaše dete bolje da u budućnosti živi u inostranstvu?

1. ne želim da ode ni pod kojim uslovima
2. da, jer tamo može steći znanje za kvalitetan rad
3. da, jer u ovoj zemlji ne može da se zaposli
4. da, jer će imati bolje uslove da zasnuje porodicu i živi normalno od svog rada
5. trenutno ne razmišljam o tome
6. nešto drugo, šta _____

Kako bi ste opisali postupke i metode kojima se služite u vaspitavanju dece? (Izaberite samo jedan od sledećih opisa koji najbolje prikazuje Vašu situaciju).

1. uglavnom savetujem, nastojim da korigujem pomoću razgovora i konkretnih primera
2. uglavnom naredjujem i često fizički kažnjavam
3. smatram da ne treba mnogo da se mešam u njihov život, prepuštam njima da odlučuju, ali ipak želim da znam šta rade i kakvi su im planovi
4. ne mogu da se opredelim
5. nešto drugo, šta _____

Kako bi ste opisali organizaciju i strukturu odnosa u svojoj porodici? (izabrati samo jedan primer)

1. Slabo povezana grupa izolovanih pojedinaca koji nisu zainteresovani za participaciju u donošenju odluka
2. Slabo povezana grupa u kojoj su sve osobe nezavisne, individualistički nastrojene i aktivno učestvuju u odlučivanju
3. Čvrsto povezana grupa koja poštuje hijerarhiju, red i tradiciju i gde se zna ko odlučuje

4. Čvsto povezana grupa koja poštuje jednakost i autonomiju svih članova koji aktivno učestvuju u donošenju odluka

Kako Vi vidite svoju ulogu u porodici? (rangirati odgovore od 1-7)

1. Pružam podršku, pomažem i ulivam sigurnost
2. Prenosim znanje i iskustvo
3. Posređujem u odnosima i rešavam sukobe
4. Delim poslove oko dece sa partnerom
5. Delim obaveze u domaćinstvu sa partnerom
6. Delim donošenje odluka sa partnerom
7. Doprinosim izdržavanju porodice

Kako procenjujete muško-ženske odnose u kući i u profesionalnom radu?

1. Postoje tipično muški i tipično ženski poslovi u kući	ne	da
2. Poslodavci ne treba da prave razliku po polu u zapošljavanju, već samo po kvalifikacijam i sposobnostima	ne	da
3. Muškarci i žene treba da budu podjednako plaćeni za svoj rad	ne	da
4. Žena treba da bude samo majka i domaćica	ne	da
5. Profesionalno obavljam samo tipično muške /ženske poslove	ne	da

Da li postoji neki termin kada se svi članovi Vaše porodice okupe i zajedno provode slobodno vreme?

1. uopšte ne postoji takav termin
2. postoji ali to zavisi od prilika i raspoloženja članova porodice
3. postoji redovan termin

Ako postoji okupljanje porodice u slobodnom vremenu, kako doživljavate to vreme?

1. kao obavezu koju bih rado izbegao/la
2. kao nešto što je potrebno ali ne zadovoljava moja očekivanja
3. kao prijatno provedene i korisne trenutke
4. nešto drugo, šta _____

Da li o sledećim temama razgovarate sa detetom?

	ne	da
o ličnim raspoloženjima deteta i doživljajima nekih porodičnih situacija	1	2
o odnosima sa devojkom/momkom i seksualnim problemima deteta	1	2
o odnosima i događajima deteta		

sa vršnjacima	1	2
o problemima u porodici	1	2
o događajima van porodice, u društvu, političkim temama	1	2
o nečem drugom, _____	1	2

Da li ste zainteresovani i kakav je vaš odnos prema politici?

1. nisam uopšte zainteresovan/a, politika je dosadna
2. politika nam kroji sudbinu ali nisam zainteresovan/a
3. ponekad se zainteresujem kada je reč o pitanjima koja mene lično interesuju
4. interesuju me tekući problemi i situacija u društvu
5. vrlo sam zainteresovan/a i aktivan u političkom životu

Kada ste prvi put Vaše dete upoznali sa nekim političkim sadržajima? (upišite godine starosti deteta)

Da li sa članovima svoje porodice komentarišete aktuelne društvene i političke događaje kod nas i u svetu?

1. nikad 2. ponekad 3. često 4. redovno

Kada se povedu takvi razgovori da li između Vas i deteta dolazi do razlika u mišljenjima?

1. nikad 2. ponekad 3. često 4. redovno

Ako dolazi do razlika u mišljenjima, kako se Vi ponašate u toj situaciji?

1. ne dolazi do razlika u mišljenjima
2. ostajem po strani i ne raspravljam se
3. prihvatam neka od iznetih mišljenja deteta
4. nastojim da nametnem detetu svoje mišljenje
5. smatram da svako treba da ima svoje mišljenje
6. nešto drugo, šta _____

Kako bi procenili svoj odnos prema politici i angažovanju u rešavanju političkih i društvenih problema kod nas?

1. ne treba mešati u te stvari, ima ko o tome da brine
2. to je gubljenje vremena jer malo šta može da se promeni u društvu na taj način
3. angažovanje u rešavanju političkih i društvenih pitanja je dobar način da se nešto promeni u društvu
4. društveno-političko angažovanje je dobar način da se napreduje u društvu
5. društveno-političko angažovanje je dobar način da se iskažu svoje sposobnosti i vrednosti
6. nešto drugo, šta _____

Da li smatrate da ste dovoljno obavešteni o svemu što se dešava na političkoj i društvenoj sceni Srbije?

- 1.da, potpuno sam obavešten/a
- 2.delimično sam obavešten/a
- 3.ne, nisam dovoljno obavešten/a
- 4.potpuno sam neobavešten/a
- 5.ne mogu da procenim

Koji od sledećih izvora koristite da bi se informisali o aktuelnim političkim i društvenim zbivanjima?
(Zaokružiti jedan od brojeva koji predstavljaju vrednosti:

- 1.retko;
- 2.povremno;
- 3.često).

retko povremeno često

dnevna štampa	1	2	3
nedeljna,periodična štampa	1	2	3
radio	1	2	3
televizija	1	2	3
razgovori sa prijateljima	1	2	3
internet	1	2	3

Da li ste imali ili sada obavljate neke funkcije u političkim strankama?

- 1.nisam imao/la i sada nemam funkcije
- 2.imao/la sam ali sada nemam funkcije
- 3.nisam imao/la ali sada imam funkcije
- 4.imao/la sam i sada imam funkcije

Da li ste učestvovali u opozicionim i građanskim demonstracijama i protestima 1991/92, 1996/97, 1999 ?

- 1.nisam
- 2.ponekad
- 3.redovno

Procenite koje bi od dole navedenih ciljeva naše društvo trebalo da ostvari u budućnosti?

(Zaokružiti jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti: 1.nimalo važno

- 2.važno
- 3.srednje važno
- 4.vrlo važno
- 5.ne mogu da procenim)

rešavanje nacionalnog pitanja

1 2 3 4 5

stvaranje pravne države

1 2 3 4 5

jaka i zdrava privreda

1 2 3 4 5
ukidanje sankcija i saradnja sa svetom

1 2 3 4 5

visok životni standard

1 2 3 4 5

borba protiv korupcije i kriminala

1 2 3 4 5

poštovanje ljudskih prava i prava manjina

1 2 3 4 5

sloboda mišljenja i izražavanja

1 2 3 4 5

ubrzavanje procesa privatizacije

1 2 3 4 5

rešavanje problema nezaposlenosti

1 2 3 4 5

demokratizacija političkog sistema

1 2 3 4 5

Da li su po Vašem mišljenju situacija u Srbiji i Jugoslaviji odvija u dobrom ili lošem pravcu ?

- 1.u lošem
- 2.u dobrom
- 3.ne mogu da procenim

Koga smatrate odgovornim za takav razvoj?

- 1.medjunarodnu zajednicu
- 2.vladajuće strukture (vlast)
- 3.susedne narode i države
- 4.svi smo za to krivi
- 5.ne mogu da procenim

Koliko imate poverenja u postojeće društvene institucije i grupe? (Zaokružiti jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti:

- 1.nimalo
- 2.malo
- 3.srednje
- 4.mnogo
- 5.ne mogu da procenim)

predsednik	1	2	3	4	5
vlada	1	2	3	4	5
skupština	1	2	3	4	5
političke partije	1	2	3	4	5
policija	1	2	3	4	5
vojska	1	2	3	4	5
sudovi	1	2	3	4	5
crkva	1	2	3	4	5
mediji	1	2	3	4	5

Koliko je svaka od sledećih pripadnosti za Vas važna?
(Zaokružiti jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti: 1.nimalo

2.malo

3.srednje
4.mnogo
5.ne mogu da procenim)

pripadnost porodici	1	2	3	4	5
pripadnost generaciji	1	2	3	4	5
pripadnost profesiji	1	2	3	4	5
pripadnost veri	1	2	3	4	5
pripadnost klasi ili sloju	1	2	3	4	5
pripadnost gradu	1	2	3	4	5
pripadnost Srbiji	1	2	3	4	5
pripadnost Evropi	1	2	3	4	5

Neki pojmovi se danas pogrešno upotrebljavaju ili nisu dovoljno jasni svim građanima. Pokušajte ukratko, sa nekoliko reči, da objasnite sledeće pojmove:

Gradjanin/ka

Ljudska prava

Demokratija

Pravna država

Civilno društvo

Kada bi bili u prilici da li bi se družili sa:

	ne	da
osobom druge nacionalnosti	1	2
osobom druge vere	1	2
osobom druge rase	1	2
alkoholičarem/kom	1	2
narkomanom/kom	1	2
osobom obolelom od side/HIV poz.	1	2
homoseksualcem/kom	1	2
beskućnikom/com	1	2

Da li se slažete sa sledećim tvrdnjama?

(Zaokružiti jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti:

- 1.nimalo se ne slažem
- 2.uglavnom se ne slažem
- 3.uglavnom se slažem
- 4.potpuno se slažem
- 5.ne mogu da procenim)

narod bez vodje je kao čovek bez glave

1 2 3 4 5

žene ne bi trebalo da se bave politikom

1 2 3 4 5

narod koji ne neguje tradiciju zaslužuje da propadne

1 2 3 4 5

bez materijalne jednakosti ne može biti pravde

1 2 3 4 5

u strance se ne sme imati previše poverenja

1 2 3 4 5

omladini je potrebna stroga disciplina i treba da ispunjavaju zadatke koje postavlja autoriteti

1 2 3 4 5

uvek se treba ponašati onako kako to okolina očekulje

1 2 3 4 5

ljudi se rukovode samo ličnim interesima i ne može im se verovati

1 2 3 4 5

Koja od navedenih orijentacija je najbliža Vašim pogledima na političko uređenje društva?

- 1.radikalna desnica
- 2.umerena desnica
- 3.desni centar
- 4.centar
- 5.levi centar
- 6.umerena levica
- 7.radikalna levica
- 8.ne mogu da odredim
- 9.ne prihvatam takve podele

Objasnite svoj izbor:

Da li ćete glasati na sledećim izborima?

- 1.neću glasati
- 2.glasaću za _____
- 3.neodlučan/a sam

Ako odlučite da glasate, zašto mislite da treba glasati?(Zaokružite samo jedan odgovor)

- 1.to je moje građansko pravo
- 2.to je moja građanska dužnost
- 3.svaki glas je značajan u borbi za promene
- 4.ako se ne glasa ne može se kritikovati vlast
- 5.nešto drugo, šta _____

Ako odlučite da ne glasate ili se još niste opredelili, koja od sledećih opcija najviše odgovara Vašem stavu?

- 1.nemam dovoljno informacija
- 2.glasanjem se ništa ne menja
- 3.ni jedna stranka mi ne odgovara
- 4.iz protesta, jer ne volim politiku
- 5.nema razlika među političkim kandidatima
- 6.razočaran/a sam
- 7.nešto drugo, šta _____

Da li ste glasali na prošlim izborima?

- 1.nikad nisam glasao/la
- 2.da, ali ne na svim izborima
- 3.glasao/la sam na svim izborima

Da li ste učestvovali ili učestvujete u nekim od dole navedenih oblika društvenih aktivnosti?

	ne	da
u radu nekih političkih organizacija	1	2
u radu nekih kulturnih, umetničkih, sportskih organizacija	1	2
u radu nekih religijskih organizacija	1	2
u nekim društvenim pokretima i udruženjima građana	1	2
u dobrovoljnom radu i humanitarnim organizacijama	1	2

Ako ne učestvujete, zbog čega to ne činite?

- 1.ne interesuje me ta vrsta aktivnosti
- 2.niko mi nije obavestio o tome
- 3.ne verujem da se takvim aktivnostima može nešto ostvariti
- 4.ne mogu u takvim aktivnostima da zadovoljim svoje potrebe
- 5.nemam vremena
- 6.nešto drugo, šta _____

Ako učestvujete, šta očekujete od takvih organizacija i udruženja?

- 1.mogućnost da se lično izrazim i napredujem
- 2.mogućnost da steknem nova saznanja
- 3.mogućnost da stekne prijatelje
- 4.mogućnost da nekom pomognem
- 5.mogućnost da komuniciram sa drugima
- 6.mogućnost da provedem slobodno vreme

- 7.mogućnost da rešim lične probleme
- 8.nešto drugo, šta _____

Procenite koliko možete da utičete na važne odluke u sredini u kojoj živite?

(Zaokružiti jedan od brojeva za svaku stavku koji predstavljaju vrednosti:

- 1.ne mogu da utičem
- 2.malo mogu da utičem
- 3.srednje
- 4.mnogo
- 5.ne mogu da procenim)

u porodici	1	2	3	4	5
na poslu	1	2	3	4	5
u krugu prijatelja	1	2	3	4	5
u udruženjima građana	1	2	3	4	5
u društvenim i političkim organizacijama	1	2	3	4	5
u društvu	1	2	3	4	5

Da li ste učestvovali u protestima 1991/92 i 1996/97 i 1999 godine?

- 1.ne
- 2.da

Da li podržavate proteste srednjoškolaca (maturanata) i aktivnosti omladinske organizacije Otpor?

- 1.ne odobravam i branio/la bih detetu da učestvuje
- 2.više bih voleo/la da ne učestvuje ali ne bih branio/la
- 3.potpuno podržavam proteste

Da li podržavate štrajk prosvetnih radnika?

- 1.ne
- 2.da

HVALA NA SARADNJI!

LITERATURA:

- Abrams, P. (1982) *The Historical Sociology of Individuals: Identity and the Problem of Generations. Historical Sociology*, Shepton Mallet: Open Books
- ACM-YDC (1998) *Youth and Development in Central and Eastern Europe: Finding Common Approaches*, Finalni izveštaj na međunarodnom seminaru, 7-12 Maj, Illieni, Romania
- Acock A. C., Bengtson V. L. (1978) On the Relative Influence of Mothers and Fathers: A Covariance Analysis of Political and Religious Socialization, *Journal of Marriage and the Family*, Vo. 40: 519-30
- Acock A. C., Bengtson V. L. (1980) Socialization and Attribution Process Actual Versus Perceived Similarity Among Parents and Youth, *Journal of Marriage and the Family*, Vo. 42: 501-515
- Acock A. C., Clarke, H. D. (1990) Alternative Measures of Political Efficacy: Models and Means, *Quality and Quantity*, 24:87-105
- Adelson, J., O'Neil, R. P. (1966) The Growth of Political Ideas in Adolescence: The Sense of Community, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.4, no.3: 295-306
- Adler, N., Harrington, Ch. (eds) (1970a) *Socialization on Politics, A Reader*, Glenview, Ill. Scott, Foresman and Company
- Adler, N., Harrington, Ch. (eds) (1970b) *The Learning of Political Behavior*, Glenview, Ill. Scott, Foresman and Company
- Adnes, M. (2001) Youth and Gender in Post-communist Bulgaria, *Journal of Youth Studies*, 4 (1): 25-40
- Almond, G.A., Verba, S. (1963, 1965, 1989) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Princeton
- Almond, G. A. (1990) Politička istraživanja kulture, *Treći program*, 86/87, Beograd
- Angvik, M. Von Borries, B. (1997) *Youth and History. A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents*, Description Körber-Stiftung: Hamburgerlin
- Bačová, V., Ellis, P. (1996) Cultural-Political Differences in Perception of Ethnic Concepts in Central-Eastern and Western Europe. In: G. Breakwell, Lyons (Eds.), *Changing European Identities*, Oxford: Butterworth-Heinemann
- Bačová, V. (1999) Ethnic/political identity and beliefs about ethnicity among Academics in Slovakia, *Studia Psychologica*, 41 (2): 151-166
- Beck, P. A., Bruner, J.W., Dobson, L. D. (1975) *Political Socialization Across the Generations*, Washington, American Political Science Association
- Beck, P. A. (1977) The Role of Agents in Political Socialization, in: Renshon, S. A. (ed.) *Handbook of Political Socialization, Theory and Research*, Free Press, New York
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Polity Press, Cambridge
- Beck, U. (1996) World Risk Society as Cosmopolitan Society, in: *Theory, Culture and Society*, vol. 13 (4): 1-32
- Beck, U. (1997) *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity and the Global Social Order*, Polity Press, Oxford
- Beck, U. (1997a) Democratization of the Family, *Childhood* 4, 2: 151-168
- Beck, U. (1999) Dijalog: Promene u praksi i teoriji, *Republika*, Beograd, 228-229
- Bekker, R. (2002) *Development of Social Value Orientations: Socialization and Life-Cycle Effects*, Research Note, Utrecht University
- Bell, Ch. G. (1973) *Growth and Change: A Reader in Political Socialization*, Dickenson Pub. Co., Encino, California
- Bengtson, V. L., Laufer, R. S. (Eds.) (1974) Youth, Generation, and Social Change: Part II, *Journal of*

Social Issues, Vol. 30, No.3.

Bengtson, V. L. (1975) Generation and Family Effects in Value Socialization, *American Sociological Review*, 40:358-71

Bengtson, V. L., Troll, L. (1978) Youth and Their parents: Feedback and Intergenerational Influence in Socialization, In Lerner, R. M., G. B. Spannier (Eds.) *Child Influences on Marital and Family Interaction*, New York: Academic Press

Bettelheim, B. (1963) The Problem of Generations, in Erikson, E. (ed.) *Youth: Change and Challenge*, New York: Basic Books

Billig, M., Cochrane, R. (1987) Adolescents in Politics, in: McGurk (ed.) *What Next?*, ESCR

Blagojević, M. (1995) Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost, u: Bolčić, S. (prir.) *Srbija početkom devedesetih: Društvene promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd

Blagojević, M. (2002) Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: Urođnjavanje cene haosa, u: Bolčić, S., Milić, A. (prir.) *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd

Bois-Reymond, M. du, Büchner, P., Krüger, H.H. (1993a) Modern Family as Everyday Negotiation: Continuities and Discontinuities in Parent-Child Relationships, *Childhood*, vol.1: 87-99

Bois-Reymond, M. du, Chisholm, L. (1993b) Youth Transitions, Gender and Social Change, *Sociology* 27(2): 259-279

Bois-Reymond, M. du et al. (1994) Life-Course Transitions and Future Orientations of Dutch Youth, *Young*, Vol.2, No.1

Bois-Reymond, M. du et al. (1995) *The Puzzle of Integration. European Yearbook of Youth Policy and Youth Research*, Berlin/New York, de Gruyter

Bois-Reymond, M. du (1998) 'I Don't Want to Commit Myself Yet': Young People's Life Concepts, *Journal of Youth Studies*, 1:63-79

Bolčić, S, Milić, A. (2002) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd

Botcheva, L. (1996) *Inter-Generational Relations Under Economic Hardship: Christian/Muslim Comparison in Bulgaria*, 14th Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioral Development, Quebec City, Canada

Bourdieu, P. (1981) La jeunesse n'est qu'un mot, u: de Minuit (Ed.) *Questions de Sociologie*, Paris

Boudieu, P. (1984) *Distinction*, London, New York, Routlage

Brannen, J., O'Brien, M. (Eds.) (1996) *Children in Families: Research and Policy*, London: Falmer

Braungart R. G. (1971a) Parental Identification and Student Politics, *Sociology of Education*, 64: 463-473

Braungart R. G. (1971b) Family Status, Socialization and Student Politics: A Multivariate Analysis, *American Journal of Sociology*, 77:108-130

Braungart, R. G. (1974) The Sociology of Generation and Student Politics: A Comparison of Functionalist and Generational Unit Models, *Journal of Social Issue*, 30, 2:31-54

Braungart, R. G., Braungart, M. M. (1975) Family, School, and Personal Political Factors in Student Politics: A Case Study of the 1972 Presidential Election, *Journal of Marriage and the Family*, 37: 823-839

Braungart, R. G., Braungart, M. M. (1984) Generational Politics u : Long, S. (ed.) *Political Behavior Annual*, Westview Press, Boulder, Colorado

Braungart, R. G., Braungart, M. M. (1986) Life-Course and Generational Politics, *Annual Review of Sociology*, 12:205-231

Braungart, R.G., Braungart, M. M. (1989) Political Generations, *Research in Political Sociology* 4: 281 - 319

- Braungart, R. G., Braungart, M. M. (1994) The Childhood and Youth Experiences of Former Political Activist Leaders From the 1960s, *Young*, No.2, No.4
- Bročić, M. (1987) Problemi političke socijalizacije i subjektiviteta mladih, *Pogledi*, 17, 1 (1987): 40-50
- Bruszt, L., Simon, J. (1991) *Political Culture, Political and Economic Orientations in Central and Eastern Europe During the Transition to Democracy*, Institute of Political Science, Hungarian Academy of Science, Budapest
- Butler, J., Scott, J.W. (Eds) (1992) *Feminist Theorize the Political*, New York; London : Routledge
- Butler, J. (2000) *Nevolje s rodom : feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb, Ženska infoteka
- Bynner, J., Chisholm, L., Furlong, A. (Eds.) (1997) *Youth, Citizenship and Social Change in a European Context*, Ashgate, London
- Bynner, J. (1997) Agenda for Youth Research in the Next Century: A British Perspective, *Young*, Vol.5, No. 4
- Carle, J.(2000) Political Activity in the Context of Youth Unemployment. Experiences from Young People in Six Northern European Countries, *Young*, Vol. 8, No.4
- Castells, M (1997) *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture*, Blackwell Publishers
- Cavalli, A. (1985) (ed.) *Il tempo dei giovani*, Bologna: Il Mulino
- CDEJ (1990) *Participation as a Means of Integrating Young People at Risk into Society*, Strasbourg: Council of Europe Publishing
- CDEJ (1997) *The Participation of Young People*, Strasbourg: Council of Europe Publishing
- Chawla, L. (Ed.) (2002), *Growing Up in an Urbanizing World*, Earthscan/UNESCO
- Chisholm, L., Büchner, P., Krüger, H.H., du Bois-Reymond, M. (eds) (1995) *Growing up in Europe: Contemporary Horizons in Childhood and Youth Studies*, Berlin: Walter de Gruyter
- Chisholm, L. (1997a) From Unequal Opportunities to Equal Lack of Opportunities? Gendered Dimensions of Social Change and Youth in Europe, *Young*, 5, 3: 30 - 43
- Chisholm, L. (1997b) *Building Citizenship with a European Dimension: Where are We Now? A Preliminary Analysis of Young Europeans 1997*, European Commission/DG XXII, Brussels
- Chisholm, L., Kovacheva, S. (2002) *Exploring the European Youth Mosaic: The Social Situation of Young People in Europe*, Council of Europe
- Chuprov, V., Zubok, J. (1998) *Russian Youth and Modernisation: Values and Participation*, XIV World Congress of Sociology, July 26-August 1, Montreal, Canada
- Clary, A. G., & Miller, J. (1986) Socialization and Situational Influences on Sustained Altruism, *Child Development*, 57: 1358-1369.
- Claussen, B., Muller, H. (eds.) (1990) *Political Socialization of the Young in East and West*, Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main
- Cochrane, R., Billig, M. (1984) Youth and Politics in the Eighties, *Youth and Politics*, 2:31-34
- Coleman, J.S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology* 94: 95-120.
- Connel, B. (2002) Hegemonic Masculinity, u: Jackson, S., Scott, S. *Gender, A Sociological Reader*, Routledge
- Corrin, C. (ed.) (1999) *Gender and Identity in Central and Eastern Europe*, London and Portland, OR: Frank Cass Publishers
- Côté, J.E. (1996). Sociological Perspectives on Identity Formation: the Culture-Identity Link and Identity Capital, *Journal of Adolescence*, 19, 417-428
- Côté, J.E. (1997) An Empirical Test of the Identity Capital Model, *Journal of Adolescence*, 20, 577-597

- Council of Europe (2001) *Youth Research in Europe: The Next Generation. Perspectives on Transitions, Identities and Citizenship*, COE Publishing, Strasbourg
- Csepeli, G. (1990) Political Socialization in Hungary, in: Claussen, B., Muller, H. (eds) *Political Socialization of the Young in East and West*, Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main
- Cutler, N. E. (1977) Political Socialization Research as Generational Analysis: The Cohort Analysis Versus the Lineage Approach, In: Renshon, S. A. (ed.) *Handbook of Political Socialization*, The Free Press, New York
- Cutler, D., Frost, D. (2001) *Taking the Initiative : Promoting Young People's Involvement in Public Decision Making in the UK*, The Carnegie Young People Initiative, <http://carnegie.peasy.com/index>
- Daglas, M. (2001) *Kako institucije misle*, Samizdat FreeB92, Beograd
- Daglas, M, Nej, S. (2002) *Osobe koje nedostaju*, Samizdat FreeB92, Beograd
- Dahl, R. A. (1971) *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven: Yale University Press
- Dahrendorf, R. (1990) *Reflections on the Revolution in Europe*, New York: Random House
- Dalton, R. (1980) Reassessing Parental Socialization: Indicator Unreliability Versus Generational Transfer, *American Political Science Review*, 74: 421-31
- Davies, J. (1970) The Family's Role in Political Socialization, in: Adler, N., Harrington, Ch. (eds) *The Learning of Political Behavior*, Glenview, Ill. Scott, Foresman and Company
- Dawson, R. E., Prewitt, K., Dawson, K.S. (eds) (1977) *Political Socialization : An Analytic Study*, Little Brown and Co., Boston
- De Graaf, P. M., Kalmijn, M. (2001) Trends in the Intergenerational Transmission of Cultural and Economic Status, *Acta Sociologica*, 44: 51-66
- Dekker, H., Meyenberg, R. (eds) (1991) *Politics and the European Younger Generation, Politics Socialization in Eastern, Central and Western Europe*, European Studies 1, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg
- Dennis, J. (ed.) (1973) *Socialization to Politics: A Reader*, Wiley, New York
- Denver, D., Hands, G. (1991) Political Socialization in the United Kingdom, in: Dekker, H., Meyenberg, R. (Eds.) *Politics and the European Younger Generation, Politics Socialization in Eastern, Central and Western Europe*, European Studies 1, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg
- De Martini, J. R. (1983) Social Movement Participation, Political Socialization, Generational Consciousness and Lasting Effects, *Youth and Society*, 15:195-223
- De Martini, J. R. (1985) Change Agents and Generational Relationships: A Reevaluation of Mannheim's Problem of Generations, *Social Forces*, 64:1-16
- Dimitrini, J. R. (1985) Change Agents and Generational Relationships: A re-evaluation of Mannheim's Problem of Generations, *Social Forces* 64(1)
- Dowse, R., Hughes, J. (1971) The Family, the School and the Political Socialization Process, *Sociology*, 1:21-45
- Dunham, C., Bengston, V. (1992). The Long-term Effects of Political Activism on Intergenerational Relations. *Youth and Society*, 24: 31-51
- Durkheim, E. (1963) *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, Beograd
- Easton, D., Dennis, J. (1967) The Child's Acquisition of Regime Norms: Political Afficacy. *American Political Science Review*, 61: 25-38
- Easton, D., Dennis, J. (1969) *Children In the Political System: Origins Of Political Legitimacy*, New York, McGraw-Hill
- Eisenberg, N., Mussen, P. H. (1989). *The Roots of Prosocial Behavior in Children*, New York: Cambridge University Press

- Eisenstadt, S. (1956) *From Generation to Generation. Age Groups and Social Structure*, Glencoe, The Free Press, New York
- Erikson, E. H. (1968) *Identity and the Life Cycle*, New York, Norton
- European Commission/INRA (1997) *Young Europeans 1997 Eurobarometer 47.2*, DG Education, Training and Youth, Brussels
- European Commission/INRA (2001) *Young European 2001 Eurobarometer 55.1*, Brussels
- European Research Network on Transitions in Youth (1998) *Annual Workshop Papers*, 2 vols., Centre for Educational Sociology: Edinburgh
- EUROSTAT/European Commission (1997) *Youth in the European Union: From Education to Working Life*, Office for Official Publications of the European Communities: Luxembourg
- Evans, K., Furlong, A. (1997) *Metaphors of Youth Transitions: Niches, Pathways, Trajectories or Navigation*. In Bynner, J. Chisholm, L., Furlong, A. (Eds.). *Youth, Citizenship and Social Change in a European Context*, Aldershot, UK: Ashgate
- Farnen, R.F. (ed.) (1993) *Reconceptualizing Politics, Socialization and Education, International Perspective for the 21st Century*, *European Studies* 3, Bibliotheks und Informationssystem der Universität Oldenburg
- Farnen, R. F.; Dekker, H; German, D. B.; Meyenberg, R. (eds) (2000) *Democracies in Transition, Political Culture and Socialization Transformed in West and East*, Oldenburg : BIS-Verlag, CEU and Oxford University Press
- Featherstone, M. (Ed.) (1995) *Global Modernities*, London, SAGE
- Fendrich, J. M., Turner, R. W. (1989) *The Transition From Student to Adult Politics*, *Social Forces*, 67:(4)
- Flanagan, C. (1998a) *Youth Political Development: An Introduction*, *Journal of Social Issues*, 54(3)
- Flanagan, C. (1998b) *Ties That Bind: Correlates of Adolescents' Civic Commitments in Seven Countries*, *Journal of Social Issues*, 54(3)
- France, A. (1998) "Why Should We Care?": Young People, Citizenship and Questions of Social Responsibility, *Journal of Youth Studies*, Vol. 1, 1: 97-111
- Fratzak-Rudnicka, B. (1991) *Political Socialization in Poland*, in: Dekker, H., Meyenberg, R. (eds) *Politics and the European Younger Generation, Politics Socialization in Eastern, Central and Western Europe*, *European Studies* 1, Bibliotheks und Informationssystem der Universität Oldenburg
- Fukujama, F. (1997a) *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica
- Fukujama, F. (1997b) *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Funk, N., Mueller, M. (1993) *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Routledge, London
- Furlong, A. (eds) (1997a) *Youth, Citizenship and Social Change in a European Context*, Aldershot, UK: Ashgate
- Furlong, A., Cartmel, F. (1997b) *Young People and Social Change - Individualization and Risk in Late Modernity*, Buckingham, Open University press
- Furlong, A., Cartmel, F. (1997c) *Risk and Uncertainty in the Youth Transition*, *Young*, Vol.5, No.1
- Furlong, A., Stalder, B., Azzopardi, A. (2000) *Vulnerable Youth: Education, Leisure, Employment: European Youth Trends 2000*, Council of Europe, Strasbourg
- Gallatin, J. (1980) *Political Thinking in Adolescence*, In: Adelson, J. (ed.) *Handbook of Adolescence Psychology*, Wiley, New York
- Gerd, P. (1997) *German Students and their Political Attitudes*, <http://www.alli.fi/nyri/nyris5>
- Giddens, A. (1993) *Modernity and Self-Identity*, Polity Press, Cambridge

- Gillies, V. (2000) Young People and Family Life: Analysing and Comparing Disciplinary Discourses, *Journal of Youth Studies*, Vol. 3, No. 2: 211-228
- Gilligan, C. (1982) *In A Different Voice: Psychological Theory and Women's Developments*, Cambridge: Harvard University Press
- Gillis, J. R. (1993) Vanishing Youth: The Uncertain Place of the Young in a Global Age, *Young*, Vol. 1, No. 1.
- Goati, V. (2000) O modelu demokratije u Jugoistočnoj Evropi, u: *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije*, IDN, Beograd
- Godina, V. (1988) Sociološki aspekti socijalizacijskog procesa, *Sociologija*, 4: 665-681
- Godina, V. (1991) Politička socijalizacija u porodici: problem autoriteta, *Sociologija*, 1/2, 38: 89-98
- Golubović, Z., Vasović, M., Kuzmanović, B. (1995) *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd
- Gordi, E. (2001) *Kultura vlasti u Srbiji*, Samizdat, FreeB92, beograd
- Greenberg, E.S. (ed.) (1970) *Political Socialization*, New York, Atherton Press
- Greenstein, F. I. (1965) *Children and Politics*, New Haven, Yale University Press
- Gudmundsson, G. (2000) Youth Research at the Crossroads: Sociological and Interdisciplinary Youth Research in the Nordic Countries, *Journal of Youth Studies* 3, 2: 127 - 146
- Guidikova, I. (1998) *Youth Cultures and Modernization: A World in the Making*, Strasbourg, Council of Europe
- Hadjar, A., Boehnke, K. (2001) *Authoritarian Parental Style, Social Structure Influences, Dominance Ideologies and Ethnocentrism in the Life of Adolescents*, 5th European Sociological Association Conference, University of Helsinki, Finland
- Härpfer, C., Wallace, C., Spannring, R. (2002) *Young People and Politics in Eastern and Western Europe*, Institute for Advanced Studies, Vienna
- Hannu, H., Kauppila, J. (1995) Towards Generational Experiences of Education in the Life-Course of Finns, *Young*, (3) 4: 21-35
- Harrison, L., Deike, W. (2000) Capturing the First Time Voters: An Initial Study of Political Attitudes Among Teenagers, *Youth and Policy* 67: 26-41
- Hart, D., Fegley, S. (1995) Prosocial Behavior and Caring in Adolescence: Relations to Self-Understanding and Social Judgment, *Child Development*, 66, 1347-1359
- Hartmann, J., Trnka, S. (1986) *Democratic Youth Participation in Society - A Concept Revised*, Upsala: Upsala University Press
- Helve, H. (1991) Ideological Socialization and World View. A Longitudinal Study of Young Finns, *Social Compass*, 38(4): 373-392
- Helve, H. (1993) Socialization of Attitudes and Value Among Young People in Finland, *Young*, Vol. 1, No. 3: 27-39
- Hess, R. D., Torney, J. V. (1967) *The Development of Political Attitudes in Children*, Aldine Publication Co., Chicago
- Hess, R. D., Torney, J. V. (1970) The Family and School As Agents of Socialization, in: Adler, N., Harrington, Ch. (eds) *The Learning of Political Behavior*, Glenview, Ill. Scott, Foresman and Company
- Hubner-Funk, S. (1991) *Trans-National Youth Research in Europe: Some Observations about its State of Integration*, Swedish Youth Council's Conference on Nordic Youth Research, Stockholm
- Hyman, H. H. (1959) *Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behavior*, New York, Free Press
- IARD (2001) *Study on the State of Young People and Youth Policy in Europe*, EU Youth Programme, <http://www.europa.eu.int/comm/education/youth/studies/iard/iard.html>

- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Oxford: Princeton University Press, Princeton
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ: Princeton University Press
- Inglehart, R., Norris, P. (2000) The Developmental Theory of the Gender Gap: Women's and Men's Voting Behavior in Global Perspective, *International Political Science Review/ Revue internationale de science politique*, Vol. 21, 4
- Janković, D. (1996) Vaspitanje proaktivne ličnosti, *Nastava i vaspitanje*, God. 45, br. 4/5: 758-762
- Janjetović, D. (1997) Preferencije životnih stilova adolescenata i njihovo opažanje životnog stila roditelja, *Sociološki pregled*, 1: 55-73
- Jennings, M. K., Niemi, R. G. (1974) *The Political Character Of Adolescence: The Influence Of Families and Schools*, Princeton, NJ, Princeton University Press
- Johansson, O. (1991) Political Socialization in Sweden, in: Dekker, H., Meyenberg, R. (Eds.) *Politics and the European Younger Generation, Politics Socialization in Eastern, Central and Western Europe*, European Studies 1, Bibliotheks und Informationssystem der Universität Oldenburg
- Joksimović, S. (1986) Medjugeneracijski odnosi, u: Grupa autora, *Omladina '86. Sondaža javnog mnjenja*, IIC SSO Srbije, Beograd
- Joksimović, S., Milić, A., Marić, A., Vasović, M., Popadić, D. (1988) *Mladi i neformalne grupe*, IIC SSO Srbije, Beograd
- Joksimović, S. (1991) *Razvoj prosocijalne orijentacije učenika*, Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, Beograd
- Joksimović, S. (1992) *Problemi i pristupi u istraživanju prosocijalnog ponašanja*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, Beograd
- Joksimović, S. (1993) *Dimenzije i pokazatelji prosocijalnog ponašanja*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, Beograd
- Joseph Rowntree Foundation (2000) *Young People's politics: Political Interest and Engagement Amongst 14-24-year-olds*, <http://www.jrf.org.uk/knowledge/findings/socialpolicy>
- Kelly, R. M., Boutilier, M. (1978) *The Making of Political Women: A Study of Socialization and Role Conflict*, Chicago: Nelson-Hall
- Keniston K. (1968) *Young Radicals: Notes on Committed Youth*, New York: Harcourt, Brace and World
- Kirby, P., Bryson, S. (2002) *Measuring the Magic? Evaluating and Researching Young People's Participation in Public Decision Making*, London: Carnegie Young People Initiative
- Klineberg, O. (1979) *Students, Values and Politics: A Cross-Cultural Comparison*, Free Press, New York
- Koestner, R., Carol, F., and Weinberger, J. (1990) The Family Origins of Empathic Concern: A 26-Year Longitudinal Study, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58: 709-717
- Kovatcheva, S. (1995) Student Political Culture in Transition: The Case of Bulgaria, In: CYRCE (ed.) *The Puzzle of Integration*, Berlin: Walter de Gruyter
- Kovatcheva, S. (1996) The Young Socialise Their Parents, In Mitev, P.E. *Bulgarian Youth In Time of Transition*. Sofia: Committee on Youth and Children, Sofia
- Kovatcheva, S. (1999a) The European Identity of the New Generation of Bulgarian Students in a Comparative Perspective, In: Mitev, P. E.(ed.) *Bulgarian Youth Facing Europe*, IMIR, Sofia
- Kovatcheva, S. (1999b) *Keys of Youth Participation in Eastern Europe*, Council of Europe, Regional Report, CDEJ, Budapest

- Kovatcheva, S. (2000) *Sinking or Swimming in the Waves of Transformation, Young People and Social Protection in Central and Eastern Europe*, European Youth Forum, Brussels, Belgium
- Kovatcheva, S. (2001) Flexibilisation of Youth Transitions in Central and Eastern Europe, *Young*, 9, 1: 41 - 60
- Kuzmanović, B. (1994) Vrednosne orijentacije, Lazić, M. (prir.) *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd, 151-73
- Kuzmanović, B. (1995a) Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja*, 7 :17-47
- Kuzmanović, B. (1995b) Autoritarnost, u: Golubović, Z. (prir.) *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Filip Višnjić, Beograd
- Kuzmanović, B. (1995c) Društvene promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja*, Institut za psihologiju, Beograd, 7:17
- Kuzmanović, B. (1997) Šetnjom u slobodu, u: Lazić, M. (prir.) *'Ajmo, 'ajde svi u šetnju, građanski i studentski protest 1996/97*, ISIFF i Medija centar, Beograd
- Lagree, J.C. (ed.) (2002) *Rolling Youth, Rocking Society, Youth Take Part in the Post-modern Debate on Globalization*, UNESCO, Paris
- Langton, K. P. (1969) *Political Socialization*, Oxford University Press, London
- Lane, R. (1969) *Political Thinking and Consciousness, The Private Life of Political Mind*, Chicago, Chicago Publishing Company
- Lansdown, G. (2001) *Promoting Children's Participation in Democratic Decision-Making*, UNICEF Innocenti Research Centre, Florence
- Lipset S.M., Schaflender G.M. (1971) *Passion and Politics. Student Activism in America*, Boston, Little Brown
- Lister, R., Smith, N., Middleton, S. (2003) Young People Talk about Citizenship: Empirical Perspectives on Theoretical and Political Debates, *Citizenship Studies*, Volume 7 Number 2: 235
- MacDonald, R., Marsh, J. (2001) Disconnected Youth?, *Journal of Youth Studies*, Vol. 4, 4: 373-91
- Macek, P., Kostron, L. (1996) *Students' Opinions About Society: The Case of the Czech Republic*, 14th Biennial Meetings of the International Society for the Study of Behavioral Development, Quebec City, Canada
- Macek, P., Flanagan, C., Gallay, L., Kostron, L., Botcheva, L., Csapo, B. (1998) Postcommunist Societies in Times of Transition: Perceptions of Change Among Adolescents in Central and Eastern Europe, *Journal of Social Issues*, 54 (3), 547-561
- Machacek, L. (1998) *Youth in the Processes of Transition and Modernisation in Slovakia*, Bratislava: Slovak Academy of Sciences
- Maffesoli, M. (1996) *The Time of Tribes*, Sage Publications Ltd., London
- Mannheim, K. (1952) *The Problem of Generations. In Essays on the Sociology of Knowledge*, Routledge and Kegan Paul, London
- Marković, S. (1997) Uticaj porodice na razvoj nivoa aspiracije kod mladih, *Pedagoška stvarnost*, 43 (9/10) : 829-845
- Marsh, D. (1971) Political Socialization: The Implicite Assumptions Questioned, *British Journal of Political Science*, 1(4):453-65
- Matthews, H. (2001) Citizenship, Youth Councils and Young People's Participation, *Journal of Youth Studies*, Vol.4, no.3 : 299-318
- McCormack, M. (1985) *The Generation Gap: the View From Both Sides*, London: Constable
- McRobbie, A., Nava, M. (eds) (1984) *Gender and Generation*, London, Macmillan
- McRobbie, A. (1993) Shut Up and Dance: Youth Culture and Changing Modes of Femininity, *Young*, 1, 2:13
- Melucci, A. (1996a) Youth, time and social movements, *Young*, Vol.4, No.2.

- Melucci, A. (1996b) *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Cambridge University Press, Cambridge
- Meulema, G.J., (1988) *European Political Socialization, A Research Into the Political Knowledge, Attitudes, Opinions and Behavioral Patterns of Young People With Respect to Politics in the European Community*, FPPSW, University of Groningen
- Meyenberg, R. (ed.) (1992) *Perceptions of Europe in East and West*, Universitat Oldenburg
- Mihailović S. (1988) Vidljivi prividi omladinske apolitičnosti, u: Grupa autora, *Omladina i politika*, MCMK SKH za Dalmaciju, Split
- Mihailović S., Pantić, M. (1990) *Deca krize. Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, IDN, Beograd
- Mihailović S. (1994) Žrtvovana generacija - omladina u epicentru negativnih posledica društvene krize, *Sociologija*, 3:315-323
- Milić, A. (1984) Porodica i političko ponašanje, *Sociološki pregled*, 1-2, Beograd
- Milić A. (1986a) *Proces političke socijalizacije u porodici*, Zbornik Filozofskog fakulteta, br. XIV, Serija društvene nauke, Beograd, 141-154
- Milić, A. (1986b) Process of Political Socialization in the Family and Actual Political Commitment, *Sociology*, Special Issue, 199-213
- Milić A. (1987) *Zagonetka omladine. Istorija i struktura omladinske grupe*, CID IDIS, Beograd, Zagreb
- Milić A. (1988a) Porodični život mladih, u: Joksimović S., *Mladi i neformalne grupe*, Beograd, IIC SSOS, 55-89;117-128
- Milić A. (1988b) Politički subjektivitet mladih i proces političke socijalizacije u porodici, u: Grupa autora, *Omladina i politika*, MMK SKH za Dalmaciju, Split
- Milić A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd
- Milić, A. (1995) Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula, Srbija 1991-1995, u: Bolčić, S. (prir.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, ISIFF, Beograd
- Milić A., Čičkarić L., Jojić M. (1997) Student Revolt and Family Socialization, *Sociologija*, 1:31-50
- Milić, A., Čičkarić, L. (1998) *Generacija u protestu, Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97 na beogradskom Univerzitetu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice, kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd
- Milić, A. (2002) Dobitnici i gubitnici u procesu tranzicije iz ugla porodične svakodnevice (1991-2001), u: Bolčić, S. (prir.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd
- Mitev, P.E., Riordan, J. (eds) (1996a) *Europe, the Young, the Balkans*, Sofia: IMIR
- Mitev, P.E. (1996b) *Bulgarian Youth in Time of Transition*, : Committee of Youth and Children, Sofia: IMIR
- Mitev, P. E. (2001) *Society, Politics and Future Some Results of International Studies in Transitional Societies*, Young Voices Seminar, UNICEF/Council of Europe, Strasbourg
- Morch, S. (2002) *Individualisation and Differentiation: Losers and Winners of Modern Youthlife*, Nordic Youth Research Conference, Denmark, <http://www.alli.fi/nyry>
- National Representation Research - Youth 2000* (2000) National Centre for Social Research, National Assembly of Bulgaria, Sofia
- Nelson, R. (1992) The Sociology of Styles of Thought, *British Journal of Sociology*, 43:25
- Niemi, R. G. (1974) *How Family Members Perceive Each Other: Political and Social Attitudes in Two Generations*, Yale University Press, New Haven ; London

- Niemi, R. G., Sobieszek, B. (1977) Political Socialization, *Annual Review of Sociology*, 3:209-33
- Niemi, R. G., Hepburn, M. A. (1995) The Rebirth of Political Socialization, *Perspectives on Political Science*, 24:7-16
- Norris, P. (2003) *Young People and Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?*, Smposium "Young people and Democratic Institutions: From Disillusionment to Participation", Council of Europe, Srasbourg
- Pandit, V. L. (1993) The Influence of Pluralistic Politics, Political Education and Political Socialization on Two Generations of Indian Women, in: Farnen, R. F. (Ed.) *Reconceptualizing Politics, Socialization and Education, International Perspective for the 21st Century*, European Studies 3, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg
- Pantić D. (1990) *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Institut Društvenih Nauka, Beograd
- Parsons, T., Bales, R.F. (1955), *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe, Free Press
- Pawelka, P. (1977) *Politische Sozialisation*, Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden
- Pejtmen, K. (2001) *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd
- Pešić, M., Branković, B., Tomanović-Mihajlović, S., Dejanović, V. (1999) *Participacija mladih pod lupom*, Jugoslovenski centar za prava deteta, Beograd
- Peters, E. (1996) (Dis)continuity Between the Generations? A Comparison of Mothers and Daughters, *Young*, Vol.4, No. 1
- Peters, J. (1994) Gender Socialization of Adolescents in the Home: Research and Discussion, *Adolescence*, Vol.29 (116): 913-934
- Phoenix, A. (1997) Youth and Gender: New Issues, *New Agenda, Young*, 5, 3: 2
- Pilcher, J. (1994) Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy, *British Journal of Sociology*, 45, 481-495
- Pilkington, H. (1994) *Russia's Youth and Its Culture, A Nation's Constructors and Constructed*, Routledge, London, New York
- Pilkington, H. (ed.) (1996) *Gender, Generation and Identity in Contemporary Russia*, Routledge, London, New York
- Pilkington, H. (1997) Putting Back the "Youth" in Youth Cultural Studies, *Sociology Review*, Vol.7, 1: 22-6
- Pjurkovska-Petrović, K. (1993) *Vaspitni stavovi roditelja i prosocijalna orijentacija deteta*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, Beograd
- Pollock, G. (1997) Individualization and the Transition From Youth to Adulthood, *Young*, Vol.5, No.1
- Podunavac, M. (1977) Politička socijalizacija i orijentacije mladih, *Gledišta*, br. 5: 451-459
- Podunavac, M. (1993) Politička socijalizacija, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd
- Podunavac, M. (1998) *Fragmenti političke kulture*, IDN, Beograd
- Price, M. (1989) Still Worlds Apart? Political Sociology and Politics of Gender, u: Burgess, R. G. *Investigating Society*, Longman, London, new York
- Putnam, D. R. (1995) Bowling Alone: America's Declining Social Capital, *Journal of Democracy*, 6: 65-78
- Renshon, S.A. (Ed.) (1977) *Handbook of Political Socialization, Theory and Research*, The Free Press, New York
- Rheingold, H. (1994) *Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, Harper Perennial, New York
- Riepl, B., Wintersberger, H. (eds) (1999) *Political Participation of Youth Below Voting Age. Examples*

of *European Practices*, Eurosocial Reports, European Centre, Vienna

Rifkin, J. (1999) *The Biotech Century*, Penguin Putnam, Inc.

Roberts, K., Clark, S. C., Wallace, C. (1994) Flexibility and Individualisation: A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany', *Sociology*, 28, 31-54

Roberts, K., Clark, S.C., Fagan, C., Tholen, J. (2000) *Surviving Post-Communism: Young People in the Former Soviet Union*, Edward Elgar, Cheltenham, UK

Roberts, K. Et al. (2001) *The Monetisation and Privatisation of Daily Life, and the Depoliticisation of Youth in Former Communist Countries*, University of Liverpool

Roker, D., Eden, K. (2002) *A Longitudinal Study of Young People's Involvement in Social Action*, Trust for the Study of Adolescence, Brighton, ERSC Report, <http://www.tsa.uk.com>

Rose, R., Carnaghan, E. (1994) *Generational Effects on Attitudes to Communist Regimes: A Comparative Analysis*, CSPP & University of Strathclyde, Glasgow

Sak, P. (1998) *Metamorphoses of Czech Youth*, <http://www.coe.fr/youth/english/research>

Sak, P., Sakova, K. (2001) *Czech Youth - Patriotism and Formation of European Identity*, 5th European Conference of Sociology, Helsinki

Santolupo, S., Pratt, M. W. (1994) Age, Gender, and Parenting Style Variations in Mother-Adolescent Dialogues and Adolescent Reasoning About Political Issues, *Journal of Adolescent Research*, vol.9, no.2. 240-261

Schmitt, G. (1977) Political Socialization Research on the Family, In: *International Journal of Political Education*, 1, 2: 143-66

Schwartz, D.C., Schwartz, S.K., (eds.) (1975) *New Directions in Political Socialization*, The Free Press, New York

Scioli, F. P., Cook, T. J. (1972) Political

Socialization Research in the United States, in: Nimmo, D. D., Bonjean, C. M. (eds.) *Political Attitudes and Public Opinion*, David McKay, New York

Sherkat, D. E., Blocker, T.J. (1994) The Political Development of Sixties' Activists: Identifying the Influence of Class, Gender, and Socialization on Protest Participation, *Social Forces*, 72(3): 821-842

Sigel, R.S. (1979) Student's Comprehension of Democracy and its Application to Conflict Situations, In: *International Journal of Political Education*, 2,1: 47-65

Slowinski, J. (1999) Globalisation and Its Discontents: Impact of a Global System on Youth and Education in Central and Eastern Europe, *Young*, 7, 3: 21 - 39

Smith B., Haan, M.N., Block, J. (1970) Social Psychological Aspects of Student Activism, *Youth and Society*, Vol 4: 262-288

Smith, E.S. (1999) *The Making of Citizens: Social Capital and The Political Socialization of Youth (Civic Engagement, Extracurricular Activities, Young Adults)*, Phd Thesis, University of Minnesota

Sörbom, A. (2000) *Political Marginalization? Political Commitments, Class and Generation and the Processes of Individualization*, Department of Sociology in Stockholm University, Sweden, NYRI Proceedings 7, <http://alli.fi/nyri/nyri7>

Sörbom, A. (2001) *Double Bind – On Political Commitments at the Turn of the Century*, European Sociological Association Conference, Helsinki

Spasić, I., Golubović, Z., Pavićević, Dj. (2003) *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, IFDT, Beograd.

Stacey, B. (1978) *Political Socialization in Western Society: An Analysis From a Life-Span Perspective*, New York : St. Martin's Press

Stafseng, O. (1994) *Associated Youth in Europe. Selected Reports on Czechia, Germany, Slovakia and Norway*, Norwegian Youth Research Centre, Oslo

- Stafseng, O. (1996) *Conditions for Youth Research at the End of the 20th Century: Policies and Content*, Workshop on British Youth Research the New Agenda, Glasgow
- Štimac Radin, H. (2002) *Aspekti vrednosnog sistema mladih u Hrvatskoj*, <http://www.coe.fr/youth/research/papers>
- Stock, M. (1994) Youth Culture in East Germany: From Symbolic Dropout to Politicisation, *Communist and Post-Communist Studies*, 27: 135-143
- Stumpf, I. (1993) Value Conflicts in the Political Socialization of New Generations in Hungary, in: Farnen, R. F. (Ed.) *Reconceptualizing Politics, Socialization and Education, International Perspective for the 21st Century*, European Studies 3, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg
- Szabo, M. (1988) Alternativni socijalni pokreti i potkulture - novi činioci političke socijalizacije mladih u Madjarskoj, *Sociološki pregled*, 1-2:36
- Szabo, I. (1989) *Political Socialization In Hungary. The Duality of Institutional and Non-institutional Processes*, Lang, Frankfurt am Main
- Tein, J.Y., Roosa, M.W., Michael, M (1994) Agreement Between Parent and Child Reports on Parental Behaviours, *Journal of Marriage and the Family*, 56:341-355
- Titarenko, L., Rotman, D. (1998) *Social Portrait of Youth in Transitional Society: The Case of Belarusia*, XIVth Congress of Sociology, Montreal, Canada
- The Young Europeans: Eurobarometar 47.2* (1997) European Commission on Youth, Brussels
- The Situation of Children and Youth in Poland* (1992) CBOS, International Youth Foundation
- Tomanović, S. (2002) Porodična atmosfera i odnosi između generacija, u: Bolčić, S., Milić, A. (prir.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd
- Tomanović, S. (2003) Negotiating Children's Participation and Autonomy within Families, *International Journal of Children's Rights*, Vol. 11, str. 51 – 71
- Tomić-Koludrović, I., Leburic, A. (2000) *Lifestyle of Survival Strategy? Croation Youth in the Late 1990s*, Konferencija "Young People in the Risk Society", Ljubljana, Slovenija
- Touraine, A. (2000) *Can We Live Together? Equality and Difference*, Stanford University Press
- Trebješanin, Ž. (2000) *Psihološki koreni otpora demokratiji*, <http://www.xs4all.nl/~freeserbia>
- Ule, M. (1986) Životne orijentacije mladih, u: Vrcan, S. *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*, CID-IDIS, Beograd, Zagreb
- Ule, M. (1988) Svakodnevna političnost mladih – političnost svakodnevnog života, u: Grupa autora, *Omladina i politika*, MMK SKH za Dalmaciju, Split
- Ule, M., Renner, T. (eds) (1998) *Youth in Slovenia, New Perspectives from the Nineties*, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, Ministry of Education and Sport, Youth Department, Slovenia
- UNDP (2000) *Human Development Report Bosnia and Herzegovina Youth*, Independent Bureau for Humanitarian Issues, Sarajevo
- UNICEF/MONEE (2000) *Young People in Changing Societies*, Regional Monitoring Report No. 7, Innocenti Research Centre, Florence
- Vasović, M. (1982) *Proces i uloga ranog političkog učenja*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd
- Vasović M. (1989) Porodično vaspitanje i aktivizam, *Psihologija*, 3, Beograd
- Vasović, M. (1997) Vaspitanje za demokratiju – problem transfera, u: Avramović, Z. (red.) *Demokratija, vaspitanje, ličnost*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
- Verba, S., Schlozman, K.L., Brady, H.E. (1995) *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*, Harvard University Press, Cambridge

- Vidanović, I. (1995) Problemi socijalizacije mladih u uslovima naglih društvenih promena, : *Socijalna politika i socijalni rad*, 32 (4): 5-13
- Von Borriars, B., Korber, M. (eds) (1997) *Youth and History, An Intercultural Comparison of Historical Consciousness*, Journal Civnet, Vol.1, No. 3, <http://www.civnet.org>
- Vrcan S. (1986) *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*, CID-IDIS, Beograd, Zagreb
- Vrcan, S. (2000) *Youth: Politicisation, Sub-politicisation and De-politicisation*, Conference Young People in a Risk Society, Ljubljana, Slovenia
- Vujčić V. (1993) *Politička kultura i politička socijalizacija*, Alinea, Zagreb
- Wallace, C. (1993) Youth Citizenship and Social Change in East and West Europe, *International Bulletin of Youth Research*, 6: 7-23
- Wallace, C, Kovatcheva, S. (1994) Why do Youth revolt?, *Youth and Policy*, 44:7-20
- Wallace, C. (1995) Young People and Families in Poland: Changigng Times, Changing Dependencies, *Journal of European Social Policy*, 5 (2) : 97-109
- Wallace, C, Kovatcheva, S. (1996) Youth Cultures and Consumption East and West: An Overview, *Youth and Society*, .28 (2): 189-214
- Wallace, C., Kovatcheva, S. (1998a) *Youth in Society. The Constraction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*, Macmillans, St. Martins's Press, USA
- Wallace, C., Haerpfer, C. (1998b) *Three Paths of Transition in Post-Communist Societies*, Institute for Advanced Studies, Vienna
- Wallace, C., Spannring, R., Haerpfer, C. (2000), *Youth and Civic Integration in East and West Europe*, Institute for Advanced Studies, Vienna
- Walther, A., Stauber, B., Bolay, E., du Bois Reymond, M., Mørch, S., Pais, J., Schröer, A. (1998) Young Adults in Europe - New Trajectories Between Youth and Adulthood, In: CYRCE (ed.): *European Yearbook for Youth Policy and Research*, Vol. 2. De Gruyter, Berlin, New York
- Walther, A. (2001) *Youth Transitions, Youth Policy and Participation*, IRIS Tübingen, Symposium 'Youth Participation', Youth Directorate of the European Council, Strasbourg
- Williamson, H. (2002) *Supporting Young People in Europe: Principles, Policies and Prectice*, Council of Europe
- Wyn, J., Dwyer, P. (1999) New Directions in Research on Youth in Transition, *Journal of Youth Studies* 2, 1: 5-22
- Yates, M., Youniss, J. (eds), (1998) *Community Service and Civic Engagement in Youth: International Perspectives*, New York, Cambridge University Press
- Zec-Stojković, I. (2001) *Prosocijalni razvoj adolescenata*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd
- Ziehe, T. (1994) From Leaving Standard to Life Style, *Young*, 2 (2)

Прилог 1.

Изјава о ауторству

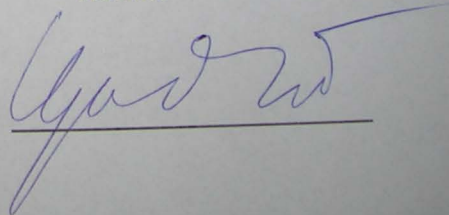
Изјављујем да је докторска дисертација под насловом

ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ И УЛОГА ПОРОДИЦЕ У ПРОЦЕСУ ПОЛИТИЧКЕ
СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ - ИНТЕРГЕНЕРАЦИЈСКА СТУДИЈА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис

У Београду, 11.12.2013.

A handwritten signature in blue ink, consisting of stylized cursive letters, is written over a horizontal line.

Прилог 2.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Транзиција у Србији и улога породице у процесу политичке социјализације : интергенерацијска студија

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

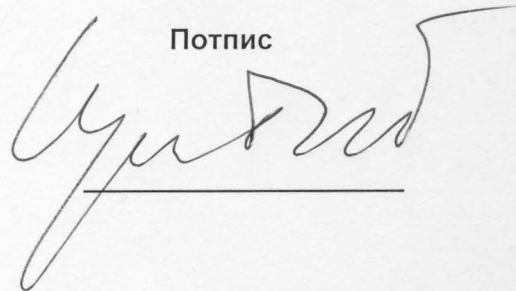
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 29.11.2013.

Потпис

A handwritten signature in black ink, written over a horizontal line. The signature is cursive and appears to be 'Ljiljana...'.